

*Присвячується
Романові Ференцевичу*

Vsevolod
RECHYTSKYI

CONSTITUTIONALISM
IN BRIEF

KHARKIV
«PRAVA LUDYNY»
2014

Всеволод
РЕЧИЦЬКИЙ

КОНСТИТУЦІОНАЛІЗМ КОРОТКА ВЕРСІЯ

(читанка з конституціоналізму для зацікавлених)

ХАРКІВ
ПРАВА ЛЮДИНИ
2014

ББК 67.5
Р 46

Художник-оформлювач
Мар'ян Лунів

Це видання друкується
за фінансової підтримки Уряду Швеції.
Погляди та інтерпретації, представлені у цій публікації,
не обов'язково відображають погляди Уряду Швеції

Речицький В. В.

Р 46 Конституціоналізм. Коротка версія. Читанка з конституціоналізму для зацікавлених. — Харків: Харківська правозахисна група, Права людини, 2014. — 264 с.

ISBN 978-617-587-121-8.

Видання являє собою збірку різностильових есе про зародження, еволюцію та сучасний стан конституціоналізму в Україні та євроатлантичному світі. Особливим предметом авторського зацікавлення є становлення органічного конституціоналізму на українських теренах, його деградація в радянський період, відродження верховенства права в Україні на початку XXI століття. Книжка містить в собі модельний документ: «Декларацію принципів взаємовідносин держави з народом, людиною і громадянським суспільством». Завершує видання збірка неформальних есе, присвячених формуванню конституційної культури в модерній Україні.

Для молодих політологів, студентів юридичних факультетів, громадських активістів, а також всіх тих, хто цікавиться питаннями сучасної правової теорії та практики.

ББК 67.5

ISBN 978-617-587-121-8

© В. В. Речицький, 2014
© М. Лунів, художнє оформлення, 2014

Зміст

Замість передмови	7
Розділ I. Засади євроатлантичного конституціоналізму	9
1.1. Ідея обмеженого правління як політико-правова доктрина	9
1.2. Зародження конституцій.....	15
1.3. Формування американського конституціоналізму та його риси	21
1.4. Європейський конституціоналізм та його властивості	25
1.5. Поняття конституції та її юридичні властивості	33
1.6. Загальна характеристика і призначення сучасних конституцій	37
Розділ II. Конституційний досвід України	46
2.1. Зародження українського органічного конституціоналізму	46
2.2. Етапи розвитку українського конституціоналізму	55
2.3. Розробка і прийняття Конституції України 1996 року	64
2.4. Конституційна реформа 2004 року	70
2.5. Поняття конституційного ладу України та система його засад	73
2.6. Конституційний процес сьогодні.....	78

<i>Розділ III. Декларація принципів взаємовідносин держави з народом, людиною і громадянським суспільством.....</i>	108
<i>Розділ IV. Неформальний конституціоналізм</i>	151
4.1. Соціалізм і авторитаризм	151
4.2. Ефект США.....	169
4.3. Фатум поміркованості.....	185
4.4. Конституційний процес як феномен демократії.....	214
4.5. На захист поганого смаку	225
4.6. Не лише юридичний коментар до перебігу політичних подій в Україні	252
Література для зацікавлених.....	261

Замість передмови

Ця книжка для політологів-початківців являє собою низку різностильових есе про зародження, еволюцію та сучасний стан конституціоналізму в Україні та євроатлантичному світі. Окремим предметом авторського зацікавлення є становлення **органічного конституціоналізму** на українських теренах, його тимчасова деградація в радянський період, складні процеси відродження верховенства права в Українській державі на початку XXI століття.

Хоч це й дивно, але майже всі університетські підручники з конституційного права, видані в Україні впродовж останніх 20 років, не повідомляють своїм читачам очевидного факту: органічна (справжня) конституція має бути гарантом не стільки державницького порядку, скільки свободи підприємництва, ринку, вільного стану громадянського суспільства в цілому. Вона є в більшій мірі обмежувачем, а не підсилювачем державної влади, навіть якщо остання претендує на реальну демократичність. Не менш прикметною в Україні є й відсутність **категорії** (а не інструментального поняття) *свободи* в тексті Конституції 1996 року. Очевидно, що ця вкрай негативна обставина вимагає не лише констатації, але й адекватного пояснення, глибшого розуміння. Загалом, неформальний аналіз «вузьких місць» української конституційної теорії й практики є головним сутнісним виправдання цієї книги.

Книжка містить в собі також модельний документ: «Декларацію принципів взаємовідносин держави з народом, людиною і громадянським суспільством». Мета подібної декларації — наочно продемонструвати, що саме мало б стати правовим ядром будь-якого сучасного конституційного проекту. У якості юридичного тексту декларація відтіняє й доповнює політичну тональність книги, присвяченої характерним особливостям процесу формування конституційної культури в Україні.

Цілком очевидно, що ця книга не змогла б побачити світ без організаційно-технічної та фінансової підтримки Харківської правозахисної групи (ХПГ) та її виконавчого директора Євгена Захарова. Професійний досвід автора суттєво збагатився також завдяки Українській Гельсінській спілці з прав людини (УГСПЛ), яка довірила йому бути її представником у Конституційній Асамблеї України (2012–2013). Щиру авторську подяку хотілося б висловити також літературному редакторові книги пані Ірині Рапп та двом обдарованим дизайнерам — Мар'яну Луніву (програма ім. Фулбрайта в Україні, Київ) та Олегу Мірошниченко (ХПГ, Харків).

Остання четверта частина книги є відносно автономною за своїм задумом, літературною формою та змістом. Її основу складає колекція вибраних статей, які вперше побачили світ у таких українських виданнях, як «Сучасність», «Філософська і соціологічна думка», «Права людини» та «Критика».

Зрозуміло, що по-справжньому оцінити книгу зможе лише її неупереджений читач. Але вже тепер всю відповідальність за її недоліки автор приймає не себе. Що ж стосується можливих наукових чи літературних достоїнств тексту, то вони, як йому здається, обумовлені особливостями часу і місця. Адже лише тепер прийшов той час, коли не тільки на Заході, але й у Центральній та Східній Європі про конституцію і конституціоналізм стало можливим говорити й писати метафорично.

Розділ І.

Засади євроатлантичного конституціоналізму

1.1. Ідея обмеженого правління як політико-правова доктрина

Ідея **обмеженого правління** або дуже близька до неї ідея **верховенства права**, з якої виріс сучасний конституціоналізм, виникла ще в Середньовіччі під впливом цілої низки факторів. Верховенство права — у широкому сенсі даного поняття — означає, що в суспільстві склався консенсус стосовно того, що існуюче право є справедливим, що воно передує політичній владі і стримує будь-якого можновладця у будь-який час. Тобто сувереном у даному випадку є не живий правитель чи володар, а абстрактний закон. Це також означає, що будь-яка політична влада отримує свою легітимацію лише за умови, якщо вона санкціонована законом, правом.

Відомо, що ще у XII столітті право католицької церкви суттєво вплинуло на принцип **верховенства права й обмеженого правління**, оскільки саме тоді реально існуюча автономія церкви відносно держави допомогла встано-

вити засновану на принципах розуму (раціональності) правову систему. Адже для того, щоб заснувати **верховенство права** в якості обмежувача уособленої в живих людях політичної влади, недосить було застосувати теоретичний принцип, який зобов'язував би нововладців коритися вимогам закону. Спочатку право мало втілитися у реальних інститутах, які були «за природою речі» наділеними автономією від держави, а тому й здатні обмежувати її свавілля. Саме таким інститутом у Європі XII століття була католицька церква.

Пізніше англійський філософ Д. Локк (1632–1704) писав, що закони, які керують поведінкою людей, мають свою внутрішню ієрархію й поділяються на закони божественні, цивільні й громадської думки (доброго імені). У свою чергу, нобелівський лауреат з економіки, політичний філософ Ф. фон Гаек (1899–1992) неодноразово підкреслював, що ідея вищого закону, який мав би керувати ординарними законами, не є новою. Уже у XVIII столітті вона прочитувалась у концепції права Божого, або права Природи і Розуму. При цьому первісне припущення того, що подібний закон слід позитивно викласти на папері, належить американським колоністам. Саме звідси, як зазначив свого часу американський теоретик права Р. Дворкін (1931–2013), виросла добре відома дворівнева конституційна теорія. Її перший рівень встановлював, чиї саме вірування та життєві ідеали мають правити конституційним зразком, а другий — відповідав на питання про конкретний зміст конституційних норм і положень.

З плином часу в історії сформувалися дві головні сфери нормування суспільного життя: публічна й приватна. Владні (політичні) повноваження передбачали розповсюдження на першу із них. У подальшому ідея органічного публічного права виявилася «вибуховою», оскільки саме вона довела й утвердила наявність універсального конституційного права, спільного для всіх.

З тих пір, на думку Ф. фон Гаєка, **ідея органічного конституціоналізму передбачає усвідомлення людьми тієї обставини, що політична влада має діяти у відповідності до певних принципів, й що**

політичні керівники мають обиратися на свої посади для здійснення того, що вважається правильним з точки зору даних принципів, а не для утвердження того, що вважають правильним вони самі.

І хоча окремі конституції можуть суттєво відрізнятися одна від одної за своїми мовними, світоглядними, культурними та іншими параметрами, *англосаксонська ідея обмеженого правління (верховенства права) склалася в якості універсальної вимоги індивідуальної свободи, виборності керманців й права народу контролювати хід державних і громадських справ.*

У цьому сенсі англійська неписана конституція, яка першою втілила у собі ідею верховенства права, була потім лише формалізована у писаній Конституції США 1787 року. І хоча в Західній Європі політичне життя ще й досі знаходиться під сильним впливом «живого» парламентського права, органічний конституціоналізм вирішив ідею правового забезпечення режиму обмеженого правління в універсальній формі.

Ідею обмеженого правління в її сучасній інтерпретації можна легко розгледіти у відомій *теорії справедливості* американського політичного філософа Д. Ролза (1921–2002). На думку Д. Ролза, категорія справедливості являє собою нормативну угоду, на яку погодились би всі люди, не маючи можливості сказати багато, якщо взагалі що-небудь, відносно субстанціонального змісту даної угоди. У близькому до цього сенсі він писав про *концепцію правильного*, як про сукупність загальних за змістом і конкретних за своїм застосуванням принципів, які мають сприйматися суспільством в якості інстанції, до якої звертаються конфліктуючі вимоги сторін. Розмірковуючи над засадами політичної справедливості, Д. Ролз неодноразово підкреслював ту обставину, що глибоке розуміння її принципів якраз і становить основу сучасного конституціоналізму.

Таким чином, концепція обмеженого правління виходить із того, що індивіди, які живуть у волелюбній і демократичній країні, зазвичай не визнають того, що лише державі чи іншому зовніш-

ньому авторитетові належить право визначати й формулювати їх суб'єктивні права. Адже, на їхню думку, подібні права належать саме їм, а не державі, причому безпосередньо від природи. Більше того, *політичний лібералізм виходить із того, що індивіди сприймають будь-який уряд як продукт власної з ним угоди*. У цьому сенсі система органічних політичних відносин між громадянами і державою є системою *впорядкованої свободи*, яка й становить основу сучасного соціального порядку. Не дивно, що становлення доктрини обмеженого правління не могло не визначити по-новому зміст таких понять, як *моє і твоє*, вимагаючи рішучого обмеження державного Левіафана¹ конституційними рамками.

Повертаючись до ідеї обмеженого правління у теорії справедливості Д. Ролза, необхідно визнати також те, що саме сформульовані в ній принципи визначають основу сучасної концепції політичного лібералізму, який є підґрунтям *органічного* конституційного права. Дана концепція служить тому, щоб люди зверталися до неї як до абстрактного регулятора публічних відносин, вищого критерію, який дозволяє їм правильно тлумачити той або інший основний закон. Слід зазначити, що будь-яка більш широка доктрина навряд чи могла б бути використана в якості універсальної основи конституційного ладу.

Ідею обмеженого правління не можна глибоко зрозуміти також без правильного усвідомлення позиції громадянського суспільства в системі конституційних координат. Зокрема, сучасний конституціоналізм виходить із того, що громадянське суспільство не може і не повинно розглядатися як *суспільство-асоціація*, яке має якісь інші, окрім збереження свободи своїх членів, цілі та інтереси. Звідси витікає методологічний висновок про те, що свобода громадянського суспільства є таким втіленням громадянських чеснот, яке допустимо обмежувати правом виключно з метою її ж (свободи) захисту чи

¹ Левіафан — морське чудовисько, уособлення сильної держави у політичній концепції Т. Гоббса.

охорони. Потенційно можливий «обмін» громадянської свободи на вигоди добробуту чи життєвого комфорту визнається в цій системі фундаментальних політичних відносин принципово неприйнятним.

На жаль, практичний досвід спочатку буржуазних, а пізніше й соціалістичних революцій схилив людей до того, щоб перейти від розуміння природи права як *втіленої справедливості* до його позитивістської трактовки, тобто як до *зведеної в ранг закону волі держави*. У соціалістичних країнах ХХ століття в якості засад конституціоналізму використовувалась пануюча комуністична ідеологія. Зокрема, у Радянському Союзі тривалий час зберігалась і підтримувалась загальна переконаність юридичної спільноти в тому, що зміст конституційних норм має визначатися сукупністю директивних рішень КПРС. Загалом, сприйняття парадигми конституціоналізму у гіпертрофовано ідеологізованій формі можна вважати характерною ознакою більшості тоталітарних чи авторитарних політичних режимів.

Що ж стосується більш широкого погляду на проблему, то хоча у романсько-германській теорії правових джерел не визнається апріорного існування права, її прихильники все-таки погоджуються з тим, що право міститься не лише в законодавчих актах. Тобто і тут пошук права значною мірою співпадає з пошуком справедливості, а це невідворотно веде до переконання в тому, що будь-який закон є протиправним, якщо він несправедливий. Потреба у справедливості передбачає, у свою чергу, визнання цінності свободи, яка є органічною потребою всіх вищих тварин. Тому будь-який закон, який відкидає свободу як вищу соціальну цінність, не може визнаватися справедливим і правовим. З іншого боку, поняття справедливості і людської свободи є історично змінюваними. Тобто все те, що вважається етично виправданим за даних обставин у конкретному суспільстві, безпосередньо впливає на його уявлення про свободу, справедливість, владу і роль права.

У свою чергу, в англійсько-саксонській правовій системі право — це ніби втілений у нормативну систему Розум. І хоча філософ

Т. Гоббс (1588–1679) широ вважав, що законом є не літера, а те, що відповідає вищому задумові Творця, зрозуміти його тезу можна лише за умови, що задум Творця є *розумним*. На думку ж політичного мислителя Ж.-Ж. Руссо (1712–1778), мудрий законодавець лише формалізує правила, які самі по собі (органічно) уже утвердилися в світі. Органічні закони політики передбачають у нього верховенство, єдність та неподільність (суверенітет) політичної волі народу. Право ж служить для Ж.-Ж. Руссо не джерелом, а *кодифікацією* органічно вироблених прав і свобод людини. Законодавець не може створювати людські права і свободи, оскільки вони за своєю природою передують будь-якому свідомому намірові.

Описуючи Велику французьку революцію 1789 року у загальному контексті еволюції права, дослідники вказували на те, що перш ніж ухвалити позитивну конституцію, Національна асамблея спочатку сформулювала метафізичні основи державності. І лише після цього розпочався довгий і пристрасний процес написання основного закону. Все це свідчить про те, що ідеї свободи, обмеженого правління і верховенства права подолали непростий шлях, перш ніж втілитися в конкретній конституційній формі.

Цікаво, що ідея обмеженого правління має також свій геополітичний аспект, на що одним із перших вказав видатний німецький філософ Гегель (1770–1831). Зокрема, у його філософії права політична природа людини аналізується у зв'язку з характером прив'язаного до певної географічної частини світу народу. Утім, ще Т. Джефферсон (1743–1826) писав про те, що конституційні принципи США виникли на основі поєднання засад англійської неписаної конституції з ідеями органічного права і здорового глузду.

З іншого боку, важливою рисою конституціоналізму як живого втілення ідеї обмеженого правління є те, що становлення конституційних принципів відбувалося на тлі глобальних, європейських і світових процесів. Не випадково на міжнародному рівні ще й сьогодні ведуться дебати про те, чи варто державі бути мінімальною

і піклуватися лише про безпеку, фізичне і моральне благо націй, чи вона може запропонувати народам щось суттєво більше. Загалом, оптимальне визначення простору свободи громадянського суспільства і правильного її співвідношення з державною владою залишається універсальною проблемою конституціоналізму.

Гарантування свободи через закріплення в основному законі переліку суб'єктивних прав і свобод, а також охоронюваних законом інтересів вважається нині класичним. Проте дієвість будь-яких конкретних прав і свобод залежить від ставлення конкретної нації до категорії свободи в цілому. Наприклад, ідея А. Швейцера (1875–1952) про те, що фундаментом права є гуманізм, так само як і ідея К. Маркса (1818–1883) про те, що в демократії законом стає саме буття людини, розуміється суттєво по-різному в залежності від окремих національних контекстів.

З іншого боку, ідеям обмеженого правління і правової держави притаманний яскравий універсалізм. Зокрема, будь-яка правова держава виходить з універсальної аксіоми: *громадянам дозволено все, що не заборонено законом*. Тому не дивно, що більшість конституційних ідей батьків-засновників США — Т. Джефферсона, А. Гамільтона (1755/57–1804), Д. Медісона (1751–1836) та Д. Адамса (1735–1826) визнаються сьогодні основоположними принципами, аксіомами вільного світу.

1.2. Зародження конституцій

Прийнято вважати, що *теорія суспільного договору і розумного егоїзму* є тими первісними джерелами, на основі яких побудовано сучасний конституціоналізм. Тобто люди у більшості випадків опікуються своїми особистими інтересами, але при цьому «невидима рука» ринку (А. Сміт) формує з них цілісність, здатну до ефективного співробітництва й функціонування. У такому підході

конституціоналізмові від початку належав потрійний нормативний ідеал: буржуазне громадянство, технологічна ефективність і право кожного обирати свій власний життєвий шлях.

На думку шотландського філософа А. Фергюсона (1723–1816), людський розум орієнтується на певні неписані правила, які робляться помітними лише з часом. У цьому сенсі конституція, яка є сукупністю нормативних ідей, також не могла виникнути цілком довільно. На думку ж знаменитого англійського конституціоналіста А. Дайсі (1835–1922), джерела конституційного права є укоріненими в людській природі. Тобто конституційні закони не можуть бути дієвими доти, доки вони не узгоджуються з природним правом.

Зокрема, саме панування іудейсько-християнської моралі в Європі стало органічною передумовою розвитку вільного суспільства, основні риси якого пізніше втілює в собі конституціоналізм. Зокрема, заповідь: *люби ближнього свого, але не втручайся свавільно у його справи*, американський вчений Д. Б'юкенен (1919–2013) вважав головною тезою органічного конституціоналізму. На його думку, саме **нормативізм ринку** слід вважати головною передумовою ідеї обмеженого правління. Таке розуміння ринкової сфери робить її дуже близькою до засад конституціоналізму, тобто справжнє верховенство права неможливо уявити собі без включених у ринкові стосунки суб'єктів.

Схоже, що основу сучасного органічного конституціоналізму справді становить нормативізм ринку у його максимально широкій інтерпретації. Конституції створюються на основі логіки і динаміки політичних та економічних відносин, які є найбільш вигідними для всіх їх потенційних учасників. Саме тому кращі конституційні зразки підносять цінність політичної свободи і спонтанність ринку до об'єктів вищого рівня гарантування.

Однак, перш ніж з'явилися конституція і політичний лібералізм, людство послуговувалось спектром норм, які не мали всіх характерних ознак права. Зміст первісних публічних норм визна-

чався структурою людського розуму, ієрархією соціальних цінностей, коливаннями природних циклів та іншими, ще не до кінця знаними чинниками.

Первісне суспільне життя мало ґрунтуватися на дотриманні балансу громадських відправлень. Якщо рівновага у такому балансі порушувалась, виникала загроза для цілого політичного організму. Політична стабільність (врівноваженість) в різних частинах світу відновлювалася за допомогою різних важелів і механізмів. У Західній Європі вона зазвичай пов'язувалась із конкуренцією строкатих політичних стратегій і тактик. Регуляторами політичного життя тут виступали не лише закони, але й філософські та наукові ідеї, релігійні доктрини та навіть стилі в образотворчому мистецтві. Західне суспільство спонтанно програмувало свої закони, які потім свідомо програмували громадське життя. Можна сказати, що в цій моделі стосунків відобразився первісний механізм взаємодії природних і конституційних норм.

Не дивно, що основні закони є суттєво пов'язаними з життєвим укладом і домінуючим способом мислення авангардних (елітних) суспільних груп. Тобто законодавець може впливати на них не більше, ніж на мову чи інші способи комунікації. На думку ж американського політолога О. Тоффлера (1928), будь-яка політична цивілізація має свій власний *нормативний код* — мережу засадничих принципів і правил, які пронизують її активність як своєрідний повторюваний дизайн. Це означає, що кожна країна і кожна епоха володіють органічним набором ідей і вірувань, які визначають або суттєво впливають на весь їх політичний організм.

У своєму зародку конституційні норми ґрунтуються на генетично успадкованих людиною і фізіологічно визначених структурою її тіла інстинктах. Значна частина публічних норм сформувалася під впливом соціальних організмів і структур, через які людині довелося свого часу історично пройти. Таким чином, конституційні норми відтворюють, у більшості випадків, не одиничний

факт, а низку (формулу) фактів, які в практиці свого застосування витворили певний нормативний шаблон.

Все це означає, що конституціоналізм виник як під впливом антропогенних чинників і психофізіологічних якостей людей, так і внаслідок цілком конкретних соціальних зв'язків і стосунків, в які люди традиційно вступали між собою. При цьому кожна історична епоха залишала в історії своє віддзеркалення *антагоністичних і колективістичних* устремлінь і прагнень, що також не могло не впливати на конституціоналізм. Саме за цих обставин народився політичний імператив: ***мінімальна держава — це та держава, існування якої органічно легітимізується (демократично виправдовується) здоровим суспільством.*** Якщо обсяг державної компетенції перевищує мінімальний рівень, суспільство має справу з державою-узурпатором, яка несправедливо зазіхає на його свободу.

Північноамериканська революція XVIII століття була просякнута переконанням у тому, що конституційні норми та інститути мають відповідати глибинній природі людини. Це означало, що будь-яка конституційна норма не може й не повинна бути сильнішою за її первісну емоційну матрицю. Оскільки конституції є сукупностями певних значень (сенсів), вони можуть функціонувати лише доти, доки їх зміст є психічно й фізіологічно комфортним для індивіда й суспільства в цілому.

Тобто органічна конституційна система має брати людину такою, якою вона є у реальній дійсності — наділеною не лише свідомістю і розумом, але й потужними інстинктами. При цьому основний закон має організувати у найбільш зручний і оптимальний спосіб колективне людське життя. Для досягнення цієї мети людство виробило конституційні імперативи глобального рівня. Зокрема, концепція правової держави (верховенства права) склалася внаслідок усвідомлення політичними суб'єктами універсальної потреби в спрощенні й прискоренні всіх соціальних трансакцій. Усвідомленою нині є також невідворотна циклічність, періодична

повторюваність фаз політичного життя. Тобто суспільство знаходиться в стані множинних коливань, які не переходять у хаос лише тому, що поряд із процесами ентропії в суспільстві діють потужні організаційні (кібернетичні) зв'язки.

Закономірно, що елементи універсального конституціоналізму присутні в ідеях народного суверенітету Ж.-Ж. Руссо і невідчужуваних прав Д. Локка, теорії розділення влад Ш. Монтеск'є (1689–1755), уявленні Гегеля про свободу як про мету політики. Як зазначалося вище, конституціоналізм є практично невіддільним від принципів верховенства права й ідеї обмеженого правління (Т. Джефферсон, Д. Медісон тощо). Він є критично важливою складовою частиною концепції раціонально організованого життя.

Уже Середньовіччя було просякнутим ідеєю раціоналізації всього сутнього. Що ж стосується політичної науки XVIII століття, то вона свідомо намагалася закласти в основу своїх теорій фізичні аналогії. Методологічною основою науки того часу вважалася механіка І.Ньютона (1642–1727), в якій відобразився наївний раціоналізм XVIII — початку XIX століття, твердо переконаний в тому, що політичний світ є подобою складного годинникового механізму. Допоки цей погляд не було подолано більш пізніми інтелектуальними розбудовами, державне право черпало в теорії І. Ньютона аргументи на підтримку ідеї конституційної монархії.

Саме у цьому «механістичному» контексті відбувалося політичне зростання О. Бісмарка й творців американської Конституції. Тому не дивно, що перша конституція в світі сприймалася такою ж науково-раціоналістичною, як і нова фізика, розроблена в стінах Кембриджського (Англія) університету. Цікаво, що проголошення Конституції США 1787 року *науковим документом* було здійснено В. Вільсоном (1856–1924) у серії лекцій, прочитаних ним в Колумбійському університеті в 1907 році. Усвідомлюючи те, що політичне життя залежить як від фізичних законів, так і від законів людського

розуму і серця, В. Вільсон вбачав у механізмі конституційного регулювання наслідки впливу ідей Ч. Дарвіна (1809–1882) та І. Ньютона.

Що ж стосується Т. Джефферсона і його ближчого політичного оточення, то вони були твердо переконані в тому, що записане в Декларації незалежності США кредо віри буде підтвержене в подальшому історичним поступом суспільства. Не дивно, що підтвердження правильності аксіом конституціоналізму сприймалось батьками-засновниками в якості такого ж грандіозного успіху законів політики і права, як відоме повернення комети Галлея — підтвердженням правильності ньютонівської наукової парадигми.

У теоретичному плані конституціоналізм зазнав на собі прямого впливу ідей Ш. Монтеск'є, основний твір якого «Про дух законів» не випадково вважається методологічним продовженням ідей І. Ньютона. Що ж стосується виписаного Д. Адамсом конституційного механізму «стримувань і противаг», то він, як вважають, є тісно пов'язаний з впливом на нього книги Д. Харінгтона «Осеана» (1656).

Так або інакше, неважко помітити, що в ідеях Д. Локка, Д. Медісона та Ш. Монтеск'є про мистецтво державного управління, А. Сміта (1723–1790) і Ф. фон Гаєка — про підприємництво і свободу ринку, Дж. С. Мілля (1806–1873) і А. де Токвіля (1805–1859) — про демократію і політичну свободу присутня загальна симетрія. Пояснюється ж це їх загальною відданістю науковій концепції, згідно з якою всі частини державного механізму мають перебувати у стані *балансу*. Більше того, творці конституції сприймали даний баланс в якості вищого політико-правового закону.

Помітний вплив на становлення конституціоналізму мала також концепція *органічного права*, яка сформувалася в рухливому інтелектуальному середовищі — від Цицерона (106–43 до н. е.) і Ф. Аквінського (1225–1274) — до Д. Локка. Невипадково в наші дні нараховується більше 120 визначень для даного поняття. Основна їх частина є пов'язаною з категорією органічних прав (rights), до яких належить насамперед ***право на життя, свободу і недоторканість власності***.

Що ж стосується соціалістичних країн, то тут на конституційну теорію суттєво впливали ідеї політичного месіанізму. Навіть тоді, коли політична утопія увійшла в очевидний конфлікт з реальним життям і з'явилися переконливі свідчення того, що соціальне життя розквітає лише тоді, коли держава і її влада обмежується, спокуса керувати суспільством в ручному (плановому) режимі залишалася надто сильною. Усе це спровокувало розповсюдження в світі юридичного позитивізму, хибної переконаності в тому, що лише державна ієрархія й дисципліна здатні забезпечити соціальний прогрес.

Класична ідея А. де Токвіля про те, що політична свобода встановлюється посеред народного сум'яття й незгоди, яких не варто боятися, не користувалася у комуністичній номенклатурі найменшим авторитетом. Утім, як писав той же таки А. де Токвіль, деспотизм не здатен усвідомити власну короткозорість. Лише в період горбачовської перебудови розуміння конституційного права в СРСР стало поступово відходити від юридичного позитивізму. Зокрема, в ньому почали вбачати присутність релігійних й морально-етичних аспектів. Що ж стосується сучасного розуміння спадкоємцями СРСР вимог органічного конституціоналізму, то досягнуті тут успіхи стали результатом інтенсивних компаративістських зусиль, доповнюваних безпосередньою участю у роботі над їх конституційними проектами західних експертів.

1.3. Формування американського конституціоналізму та його риси

Формування американської конституційної моделі від початку відбувалося під впливом ідеології лібералізму. Якщо у Західній Європі серйозними конституційними пріоритетами ще й сьогодні вважають рівність і солідарність, то північно-американ-

ці вище від усього іншого поцінують людську свободу. Вони також твердо переконані в тому, що державна влада повинна відігравати службову роль по відношенню до громадянського суспільства і не зупиняються перед застосуванням сили з моральних міркувань. Пріоритети американського конституціоналізму є традиційно пов'язаними із категоріями свободи і ринку, вони від самого початку були налаштовані на швидкий та ефективний поступ.

На відміну від конституційної моделі США, європейські конституційні стандарти є більш поміркованими, консервативними. Зокрема, ще у 2004 році федеральний канцлер ФРГ Г. Шредер публічно заявив про те, що об'єднана Європа не зможе досягнути запланованого на 2010 рік рівня інновацій, а президент Єврокомісії Р. Проді вимушений був визнати, що спроби Євросоюзу дорівнятися в темпах поступу до Сполучених Штатів зазнали фіаско.

Усвідомити своєрідність конституційних засад США намагалося багато дослідників, проте й досі поза конкуренцією в цьому відношенні залишається французький аристократ А. де Токвіль. Конституційна унікальність Сполучених Штатів проявилася, на його думку, в тому, що саме в цій країні людина мусить підкорятися не примхливим настроям будь-якої іншої людини, а лише вимогам закону і правосуддя. Що ж стосується загальної конституційної доктрини США, то в ній головне місце посідає універсальна ідея самовдосконалення. Прийнято вважати, що саме з цим орієнтиром пов'язана більшість американських конституційних традицій. На думку політолога Р. Арона (1905–1983), США й досі зберігають вірність своїм висхідним принципам і цілям, а народ — ідеалам, закладеним в основу утворення Сполучених Штатів.

Нині конституційними засадами США найчастіше вважаються: громадянська злагода, підзвітність, обмежене правління, народне представництво, правління більшості, права меншин, визнання прав опозиції, необмежена свобода думки, слова, преси і мирних зібрань, рівність можливостей, релігійна віротерпимість, рівність

перед законом, право на юридичний захист, а також індивідуальний вибір кожним свого життєвого шляху.

Що ж стосується принципу політичного плюралізму і терпимості (толерантності), то вони пронизують собою американську конституційну культуру. Не випадково постмодернізм прийнято вважати першим американським глобальним стилем. Незважаючи на те, що американська конституційна ідеологія знала не лише періоди злетів, але й падіння, американські підходи відігравали й продовжують відігравати непересічну роль у процесах модернізації світу. Зокрема, реалізація американського принципу рівних можливостей передбачає ринкову систему, міцний правопорядок і національний уряд, вільний від релігійного контролю. Американці здобули успіху, рішуче відмовившись від привілеїв, пов'язаних із соціальним походженням індивіда. Запровадивши у себе спектр «негативних» прав і свобод людини, вони зуміли максимально скористатися результатами того освітнього вибуху, який синтезував в собі результати демократичної і промислової революцій.

Функціонуюча в США конституційна модель представницького правління у поєднанні з федералізмом забезпечує високий ступінь автономності громадянського суспільства відносно держави. Інтегровані навколо ідеї індивідуальної та громадянської свободи, Сполучені Штати справедливо вважаються втіленням творчого потенціалу світу. Прийнято вважати, що механізм людської уяви працює тут на повну потужність.

Сполучені Штати часто називають країною, в якій людина зуміла досягнути вищого рівня свободи у поєднанні з життєвим комфортом. При цьому постійно зростаюча роль знань в економіці США підтверджує правильність тези про те, що певні конституційні культури є більш продуктивними за інші. Як свідчить наука, США зберігають ефективність, оскільки живуть в умовах економічного і політичного ринку. Це також означає, що в мирний час країна майже не керується рішеннями централізованого типу.

США ухвалюють мільйони децентралізованих рішень у всіх сферах життєдіяльності, що є безпосереднім наслідком і логічним продовженням здобутої ними демократії і свободи.

Конституція США 1787 року першою в світі вивела свободу совісті, думки, слова й преси за межі контрольованого державою простору, заборонивши конгресові втручатися у креативно-символічну сферу. Від самого початку американський конституціоналізм виходив з переконання в тому, що будь-який уряд, яким би доброзичливим і раціональним він не був, має органічну схильність дивитися на своїх громадян як на політичну меншість. Переконання у тому, що будь-яка держава прагне обмежити свободу людини, втрутившись у її приватну сферу, вважається в США мало не аксіоматичним. З цієї причини основний закон США забороняє екстраполяцію урядових прерогатив на ті ділянки життя, які плекають індивідуалізм і вільний вибір.

З точки зору Конституції США, держава не повинна обмежувати свободу народу, ринок і приватну власність. З іншого боку, не може існувати ефективного ринку без захисту конституційних прав і свобод людини, які охороняє сильна держава. Американський конституціоналізм контролює сферу урядового примусу, захищаючи громадян та створені ними приватні інститути від хаосу і насильства. Урядові функції в конституційній моделі США гармонійно поєднуються з федералізмом, гарантіями самоврядування і громадянською свободою.

Подібно до того, як футбольний арбітр не має права сам бити по м'ячу, конституціоналізм Сполучених Штатів забороняє державі радикально втручатися в діяльність ринкових механізмів. Для досягнення цієї мети функціонує механізм конституційно-правових гарантій, які запобігають авторитаризму та бюрократичному свавіллю. Йдеться про верховенство права, розділення влад, механізм стримувань і противаг, гарантії самоврядування, автономний простір невідчужуваних прав і свобод індивіда.

Свого часу англійський філософ Г. Спенсер (1820–1903) ставив перед собою риторичне питання про те, для чого існує держава. І відповідав на нього приблизно так: держава існує не для освіти громадян, не для навчання релігії, не з метою благодійництва і не для будівництва доріг. Вона існує для захисту кожної особи і власності від примусу і насильства, тобто для забезпечення справедливості. Держава не може прагнути більшого, але їй не можна дозволяти здійснення меншого. У якості лаконічної політико-правової формули ці слова виражають сутність американської конституційної доктрини.

1.4. Європейський конституціоналізм та його властивості

Більш поміркованим, ніж американський, вважається конституціоналізм Старого світу, який започаткувала Конституція Польщі (закон «Про врядування») від 3 травня 1791 року. Її ухвалення стало можливим через російсько-турецьку війну (1787–1791), коли російські війська змушені були залишити територію Польщі. Конституція ліквідувала відомий принцип *liberum veto* як прояв політичної анархії шляхти, пом'якшила соціальну нерівність, встановила засади громадянського суспільства й відновила дієздатність державної влади.

Ухвалена того ж року Конституція Франції ґрунтувалася на засадах європейського Просвітництва XVIII століття й була тісно пов'язана з моделлю американської Конституції 1787 року. Вона інкорпоровала в себе Декларацію прав людини і громадянина 1789 року, що підтверджувало її зв'язок з ідеєю народного суверенітету Ж.-Ж. Руссо, теорією розділення влад Ш. Монтеск'є та концепцією невідчужуваних органічних прав Д. Локка.

Розвиток ідеї й практики європейського конституціоналізму складається з кількох етапів. Перший з них охоплює період з кінця

XVIII століття до закінчення Першої світової війни; другий — проміжок часу між двома світовими війнами; третій — від закінчення Другої світової війни до кінця 80-х років XX століття; четвертий (сучасний) — започатковано на рубежі 80–90 років XX століття. Його пов'язують із падінням тоталітарних режимів у країнах радянського блоку, радикальними політичними змінами в Центральній та Східній Європі.

У другій половині XX століття європейський конституціоналізм зазнав на собі впливу соціалістичних ідей, що позначилося на основних законах навіть тих країн, які не потрапили у контрольовану Радянським Союзом зону впливу. Зокрема, Конституцію Італії 1947 року було прийнято під впливом антифашистського і комуністичного руху в Європі, міжнародних успіхів СРСР, а також присутності в країні американських та англійських військ. На додачу до прав людини першого покоління (громадянські й політичні права), в тексти основних законів окремих європейських країн проникли соціально-економічні («позитивні») права. Новелами подібного роду стали право на безоплатне лікування для незаможних, право на працю і соціальне забезпечення, право на страйк і створення профспілок, можливість відчуження власності на користь суспільних інтересів, визнання кооперативів тощо. Суттєвим виявився вплив соціалізму на конституційну законотворчість в країнах Африки, а також в Аргентині, Бразилії та Єгипті.

Нині більшість дослідників європейського конституціоналізму визнає, що основним призначенням конституцій було і залишається обмеження державної влади, встановлення прозорих і зрозумілих принципів її діяльності для всіх суб'єктів публічної сфери. Зокрема, французький філософ П.-А. Гольбах (1723–1789) називав свого часу конституцію *вездечкою для керманичів і народів*, що відповідає розумінню конституції як акта, в якому **народ вказує урядові на те, що той може робити**. Європейське розуміння конституції передбачає також реальне самоврядування, повагу до

людської гідності, підтримку демократії не зверху, а знизу. Менш послідовно, ніж в США, тут прийнято захищати принцип свободи ринку й рівних можливостей.

Не всі дослідники європейського конституціоналізму погоджуються також із розумінням конституції як основного знаряддя обмеження держави в інтересах громадянського суспільства. Дехто вважав її сукупністю правових положень, які встановлюються органами держави, упорядковують функціонування цих органів і їх компетенцію, передбачають обов'язки індивіда перед владою і суспільством. Конституцією іноді називали також сукупність норм вищого рангу, які регулюють устрій держави, принципи її організації, форму й структуру, а також засади взаємовідносин громадян з державною владою. У деяких європейських країнах конституція сприймалася просто як ультиматум, який державна влада пред'являла народним масам.

Так, аналізуючи практику радянського конституціоналізму можна дійти висновку про те, що ця практика повністю відповідала древній китайській («легістській») традиції, згідно з якою закон тлумачиться як інструмент управління «нижчими» з боку «вищих». У радянській теорії права конституція сприймалась в якості юридичної моделі бажаних соціальних перетворень, інструменту здійснення волі правлячого класу. Конституції СРСР приписувалась роль *нормативної моделі планових соціальних зрушень*. Правовідносини в Радянському Союзі мали складатися відповідно до волі комуністичної партії за допомогою нею ж розробленого основного закону.

Утім, як американська, так і європейська конституційні моделі мали одну спільну рису — прагнення до *оптимального впорядкування* політичного життя. У цьому відобразився загальний раціоналізм Нового часу, властиве йому припущення стосовно того, що суспільство можна конструювати й регулювати подібно до годинникового механізму. Наслідком даного підходу було поширення серед комуністичної еліти переконання в тому, що адміністратив-

на ієрархія, план і звітність здатні забезпечити порядок і прогрес. Якщо правління на основі конституції сприймалося в той час як правління мудрості, то правління на основі законів вважалось втіленням раціонального початку. З часом конституційний позитивізм було відкинуто, що дозволило розвивати конституційну практику на інших методологічних засадах. Наприклад, заперечення юридичного позитивізму в Україні привело до невизнання ідеї верховенства парламенту — Верховної Ради України, яка в радянський період могла прийняти до свого відома будь-яке питання. Критикуючи подібні позитивістські підходи, Ф. фон Гаек писав, що ***органічна конституція обмежує будь-яку персоніфіковану в людях владу і захищає абстрактні правила гри як найвищий закон.***

Утім, для досягнення цілей конституціоналізму самих лише основних законів недостатньо. Конституція має доповнюватись ефективним механізмом її реалізації. Зокрема, права і свободи людини не мають переобтяжуватись обмеженнями, широкими мають бути гарантії незалежності суду. Дуже важливим для громадянського суспільства є захист приватної власності і свободи, а урядовий контроль має врівноважуватись конституційною підтримкою творчості й спонтанної ініціативи. Саме у цьому сенсі ***європейські конституції є незамінним обмежувачем будь-якої влади, у тому числі й демократичної.***

Якщо інститути держави не будуть обмежені владою конституції, це може призвести до *тиранії демократії*, про що попереджали політичні філософи ХХ століття, зокрема, Х. Ортега-і-Гассет (1883–1955), Х. Арендт (1906–1975) Б. Гаврилишин (1926) та ін. Щоб уникнути подібної загрози, сучасний європейський конституціоналізм *заперечує репресивність у взаємовідносинах громадянського суспільства і держави*. У більшості європейських країн свобода думки, совісті, слова, преси і академічна свобода потрапляють у простір, цілком звільнений від політичного та ідеологічного контролю.

Що ж стосується процедури прийняття основних законів, то «кодекс справедливості», як іноді називають конституцію, може ухвалюватися монархом, парламентом або спеціальними представницькими зборами, які стоять вище від звичайних законодавчих зборів. У будь-якому випадку **конституція є результатом стратегії демократії, а тому має зберігати пріоритет перед поточним законодавством як результатом демократичної тактики.**

Гарантування свободи, ринку і прав людини є основним призначенням європейського конституціоналізму, оскільки свобода є відправною точкою всіх людських бажань і прагнень, передумовою соціального поступу, який матеріалізується далеко не в парламентських стінах. Прагнення людей до творчої самореалізації нині об'єднує їх в європейську спільноту. Гарантуючи політичну, економічну і особисту свободу індивідів, конституціоналізм забезпечує автономний статус громадянського суспільства. Допустимо стверджувати, що європейські конституції захищають людину від будь-якого, у тому числі й парламентського свавілля.

Європейський захист свободи був започаткований англійським парламентом, який «Актом про толерантність» (1689) визнав на офіційному рівні свободу совісті. У Північній Америці захист свободи совісті також послужив початком захисту всіх суб'єктивних прав і свобод людини. Зокрема, у 1774 році Континентальний конгрес у Філадельфії визнав, що всі люди є рівними і мають природні права, які держава не може у них відібрати. Сьогодні свобода людської особистості захищається Європейською конвенцією захисту прав людини і основоположних свобод (1950), Хартією засадничих прав Європейського Союзу (2000), Європейською соціальною хартією (1999) та іншими міжнародними документами. Нині демократія і свобода є фундаментальними принципами більшості основних законів не лише в Західній, але також в Східній і Центральній Європі.

Свобода є найбільш бажаною метою громадянського суспільства, хоча точно обчислити обсяг свободи у тій або іншій країні

неможливо. Не дивно, що в розвиткові європейського конституціоналізму імператив свободи є незаперечним. На думку філософа ХХ століття А. Швейцера, в основі сучасного розуміння права має лежати певна грандіозна світоглядна ідея. Нині такою ідеєю визнається ідея невід'ємних прав і свобод людини. Закріплюючи за індивідами право на економічну, політичну і особисту свободу, європейський конституціоналізм встановлює загальні межі підвладності індивіда державі. Європейський правопорядок склався в якості системи, яка надає індивідам якнайширшу свободу творчого самовираження. І хоча право формально уособлює в собі лише свободу *зовнішню*, проте внутрішня неформальна свобода індивіда є можливою, як писав правник Б. Кістяковський (1868–1920), лише за умови існування зовнішньої правової свободи. Даний тип відносин є класичним, адже саме індивідуальна свобода уможливила розвиток всієї європейської цивілізації. Завдяки індивідуальній свободі європейський суб'єкт при звичаївся керуватися в своїх діях правилами справедливості, а не примусом і зовнішніми командами.

Існучи для громадян, але не поглинаючи їх, ***європейська конституційна система є системою захисту громадянської свободи.*** У цьому сенсі цілком зрозумілою є ідея Д. Віко (1668–1744) про необхідність запровадження «невпорядкованих» судів для протидії надмірній експансії держави. У правовій європейській державі призначенням конституції є не месіанське піклування про народне добро, а забезпечення громадянам засобів і умов для їх індивідуально продуктивної, творчої діяльності.

З іншого боку, конституційне обмеження владних прерогатив не повинно призводити до правового нігілізму чи анархії. Охороняючи і захищаючи свободу громадянського суспільства, конституційний правопорядок, заперечуючи державний монополізм, має залишатися втіленням *поліцентричного* порядку. Утім, навіть найкращий конституційний порядок не може бути тотожним реальному життю, яке є незрівнянно багатшим за будь-яку конституційну модель.

Самообмеження держави і демократії в інтересах свободи є видатним досягненням європейського конституціоналізму. Із цього випливає, що політичним меншинам має забезпечуватися представництво разом із правом вето на ухвалення особливо важливих рішень. Йдеться, звісно, не про позбавлення влади офіційних прерогатив, а про такий їх розподіл, коли кожному із владних суб'єктів дістається лише частина політичного чи адміністративного впливу.

Національні моделі європейського конституціоналізму суттєво відрізняються між собою за формою. Деякі з них закріплюють президентську або напівпрезидентську форму правління, інші — парламентську республіку або конституційну монархію. Проте всі вони гарантують політичну та економічну свободу народу, права людини, духовну й фізичну цілісність індивіда.

Зокрема, у ст. 89 Конституції Франції 1958 року та у ст. 139 Конституції Італії 1947 року зазначається, що республіканська форма правління не може бути предметом конституційного перегляду. Перехідні положення Конституції Італії 1947 року забороняють відновлення фашистської партії в будь-якій формі. У ст. 148 Конституції Литви 1992 року записано, що Литовська держава є демократичною республікою й що ця норма може бути змінена, лише якщо за це проголосує три чверті громадян країни. Стаття 5 Конституції Чехії 1992 року закріплює положення про те, що політична система країни є заснованою на принципі вільної конкуренції політичних партій, які поважають основні принципи демократії і відмовляються від застосування сили як засобу утвердження власних інтересів. Статтю 13 Конституції Польщі 1997 року заборонено утворювати партії фашистського, комуністичного та націоналістичного спрямування, методи і практика яких є тоталітарними...

Говорячи про сучасний європейський конституціоналізм, не можна оминати увагою й таку інституцію як *Європейська комісія за демократію через право* (Венеціанська комісія Ради Європи) — визнаний в Європі незалежний форум для обміну ідеями в царині

конституційного права. Комісія розробляє висновки щодо відповідності конституційних та звичайних законів (законопроектів) міжнародним стандартам у сфері демократії і прав людини. Венеціанська комісія була утворена 10 травня 1990 року й нині складається з 58 держав-членів із загальною кількістю населення 1,5 мільярди. До складу Комісії входять 47 країн-членів Ради Європи, 6 країн-спостерігачів (Аргентина, Канада, Ватикан, Японія, США, Уругвай), 3 міжнародні організації-учасниці (Європейський союз, ОБСЄ/БДПЛ, Міжнародна асоціація Європейського права), 2 суб'єкти зі спеціальним статусом (Палестинська національна автономія та Південна Африка), а також один асоційований член. Комісія налічує 100 індивідуальних членів та їх заступників.

За роки свого існування Комісія надала більше 500 висновків для 40 країн і здійснила більш як 80 наукових розробок. Починаючи з 2002 року Європейський Суд з прав людини у Страсбурзі посилався на Венеціанську комісію більше ніж у 50 справах. Комісія утворила Всесвітню конференцію у сфері конституційного судочинства і провела більше 200 семінарів за участю національних конституційних судів та університетів.

Венеціанська комісія є складовою частиною Ради Європи, її Секретаріат розташований у штаб-квартирі Ради Європи у Страсбурзі. Члени Комісії збираються на пленарні засідання 4 рази на рік у Венеції. Розпочавши свою діяльність у 1990 році, Комісія надає консультативну допомогу країнам молодій демократії, які прагнуть здобути конституцію європейського зразка.

Комісія встановлює, розробляє й поширює європейські стандарти у сфері функціонування демократичних інститутів, захисту прав людини, виборчого права і конституційного судочинства. На основі запитів вона надає висновки стосовно конституцій і законів у порядку *amicus curiae* (дружньої поради) національним конституційним судам і Європейському судові з прав людини у Страсбурзі, а також в порядку *amicus ombud* — національним ом-

будсманам, здійснюючи аналіз європейської практики з питань, порушених у відповідних скаргах.

Венеціанська комісія є надійним партнером у врегулюванні конфліктів за допомогою юридичних консультацій. Формою роботи Венеціанської комісії є висновки і доповіді, що готуються групами експертів, які здійснюють поїздки до країн, де зустрічаються із представниками влади і громадянського суспільства. Проекти висновків і доповідей обговорюються й ухвалюються на пленарних засіданнях Комісії, після чого направляються запитувачам.

Головною сферою зацікавлень Венеціанської комісії є функціонування демократичних інститутів і захист основоположних прав. Даний підхід вимагає уваги до питань конституційної реформи, надзвичайних повноважень, федерального устрою, регіоналізації, міжнародного права, внутрішньої безпеки, статусу збройних сил, захисту основоположних прав (свободи релігії, зібрань і асоціацій), прав меншин, заборони дискримінації, а також парламентського імунітету.

1.5. Поняття конституції та її юридичні властивості

Під органічною конституцією у більшості випадків розуміють прийнятий за особливою процедурою основний (вищий) закон громадянського суспільства і держави, який визнає й відображає суверенітет народу і закріплює засади суспільного ладу та державної організації країни. У перекладі з англійської мови слово «конституція» означає устрій, а з латинської — «затверджую, встановлюю». Даний термін відомий ще з часів Римської імперії та епохи європейського феодалізму. У історичній літературі можна знайти посилання на такий документ як *Конституція священної римської імперії німецької нації* 1037 року, однак в сучасному розумінні даного поняття зазначений акт конституцією не був. З часів Середньовіччя

нам відомі такі пам'ятки права, як хартії, булли та ордонанси, які послужили формальним підґрунтям для майбутніх конституцій, хоча їх не можна вважати аналогами конституційних текстів.

Поняття «конституція» має подвійне — матеріальне й формальне значення. У матеріальному сенсі поняття конституції реалізується у її функціях, нормативному призначенні, про що йдеться нижче. З формальної ж точки зору конституція — це особливий закон, який має підвищену стабільність й вищу юридичну силу у порівнянні з будь-якими іншими законами. У переносному значенні конституцію іноді називають **законом законів**. У більшості випадків конституція не може бути змінена звичайним (поточним) законом. Для її захисту створюється спеціальна система юридичних та організаційних (конституційні суди, ради, трибунали, верховні суди) гарантій.

Від існуючих у державі законів конституція відрізняється, перш за все, своїм предметом регулювання і юридичними властивостями. Це проявляється в тому, що вона регулює надзвичайно широке коло суспільних (політичних за змістом) відносин, які охоплюються поняттям **конституційного ладу**. З формальної ж точки зору конституції можна класифікувати за такими головними ознаками:

- **за часом дії** — на *постійні (безстрокові)* і *тимчасові*. Тимчасові конституції звичайно ухвалюються на певний обмежений у часі строк, до настання певної події. Постійні ж або безстрокові конституції розраховані на необмежений час їх реалізації;
- **за політичним режимом**, який вони закріплюють — на *ліберально-демократичні* й *авторитарні*. Ліберально-демократичні конституції гарантують свободу народу, ринковий тип економіки, недоторканість власності, рівність громадян перед законом і судом, забезпечення основоположних прав і свобод людини, справедливий і незалежний суд в розумні строки тощо. Вони забезпечують регулярність

(періодичність), рівність і загальність виборів, підтримують ідеологічний плюралізм і багатопартійність. Навпаки, авторитарні (тоталітарні) конституції часто закріплюють націоналізовану власність, однопартійну політичну систему, ідеологічний монополізм і нехтують інтересами індивіда й громадянського суспільства. Строго кажучи, авторитарні (тоталітарні) конституції не є справжніми (органічними) основними законами;

- **за формою правління** (в залежності від порядку заміщення вищих постів в державі) — на *монархічні* й *республіканські*;
- **за формою територіального устрою** — на *унітарні*, *федеративні* та *конфедеративні*. Наприклад, федеративною є Конституція США 1787 року, Основний Закон ФРН 1949 року, а унітарною — Конституція України 1996 року. У 1861 році в США була ухвалена *Конституція конфедерації південних штатів*;
- **за способом прийняття** — на *народні* та *даровані*. Народними найчастіше називаються конституції, які були ухвалені представницьким органом країни (парламентом, конституційними зборами, конституантою) або безпосередньо всіма дорослими громадянами країни на референдумі. Даровані (октроїрувані) конституції запроваджуються в більшості випадків одностороннім актом глави держави (монарха) або під зовнішнім тиском інших країн внаслідок воєнної поразки держави. Прикладом як у першому, так і в другому випадках можуть послужити Конституції Японії 1889 та 1947 року;
- **за порядком внесення змін** — на *жорсткі*, *гнучкі* та *змішані*. Жорсткі конституції мають на меті утвердження незмінності засад конституційного ладу. У сучасному світі використовуються різні способи забезпечення жорсткості конституцій. Найбільш відомими є такі: прийняття основного закону кваліфікованою більшістю голосів депутатів представницьких зборів; через досягнення згоди всіх (консенсус) або

кваліфікованої більшості суб'єктів федеративної держави; шляхом остаточного затвердження конституції загальнонаціональним референдумом тощо. Що ж стосується гнучких конституцій, то їх характерною ознакою є можливість зміни їх у тому ж порядку, який передбачається для внесення змін до поточних (ординарних) законів. Гнучкою є «неписана» Конституція Великобританії. Навпаки, гранично жорсткою прийнято вважати Конституцію США. Що ж стосується змішаних конституцій, то в цьому випадку застосовується різний порядок внесення змін до конституції в залежності від того, які саме частини основного закону підлягають модифікації. Зокрема, підвищений ступінь жорсткості мають окремі розділи в Конституції України 1996 року;

- **за зовнішньою формою** — на *писані* і *неписані*. Писані конституції виступають у більшості випадків як єдиний кодифікований акт, закритий для законодавчого втручання моно-текст. Навпаки, «неписані» конституції характеризуються тим, що їх зміст закріплюється в низці окремих нормативних актів, судових прецедентів, доктринальних тлумачень тощо;
- **за відповідністю реальним відносинам** — на *реальні* і *фіктивні (формальні)*. Реальними вважаються конституції, зміст яких відповідає існуючим в країні політичним та економічним відносинам, що забезпечує їх адекватну реалізацію. У більшості випадків реальні конституції відповідають, так званому, *нормативному коду* країни. Фіктивними (формальними) вважаються основні закони, зміст яких суттєво відхиляється від реально існуючих в країні порядків. Прикладом фіктивної конституції можна вважати «сталінську» Конституцію СРСР 1936 року або Конституцію УРСР 1937 року. Фіктивними часто є також конституції, ухвалені дикта-

торськими режимами внаслідок узурпації повновладдя народу військовою хунтою тощо.

Близьким до поняття реальної конституції є поняття конституції *органічної*. Органічною традиційно вважається конституція, яка відповідає реальним засадам конституціоналізму, тобто яка виконує функцію обмеження державної влади, містить в собі принцип розділення влад, механізм стримувань і противаг, гарантує свободу громадянського суспільства, незалежний суд, ліберальну демократію, суб'єктивні невідчужувані права і свободи людини тощо.

1.6. Загальна характеристика і призначення сучасних конституцій

Головне призначення сучасної органічної конституції полягає в тому, що вона закріплює у правовій формі ліберально-демократичний політичний та ринковий економічний режим, що призводить до суттєво вищого, у порівнянні з докапіталістичною епохою, рівня соціальної динаміки. Як зазначав із цього приводу американський політолог С. Гантінгтон (1927–2008), всі ліберально-демократичні країни є процвітаючими, і майже всі процвітаючі країни є ліберально-демократичними. ***Одним із найважливіших принципів ліберальної демократії є верховенство права, конституціоналізм.*** При цьому норми писаної або неписаної конституції мають вищу юридичну силу у порівнянні з актами будь-яких інших владних суб'єктів.

У історичному плані конституціоналізм постав з теорії природного права як антитеза феодальній тиранії, ідейне обґрунтування правління, обмеженого вищим законом. Цей закон визначав юридичні межі державної влади, встановлював чіткі кордони між нею

і автономною сферою життєдіяльності громадянського суспільства. Тому верховенство права вважається нині синонімом конституційного правління. Тобто ідея конституційної законності передбачає, що будь-яка політична чи нормотворча діяльність повинна здійснюватися відповідно до конституційних засад: будь-який декрет чи правова норма, ухвалені на референдумі або прийняті законодавчим органом зберігають свою чинність лише при умові, що вони не суперечать приписам *конституції*. Перевірка відповідності законів та інших нормативно-правових актів конституції забезпечується спеціальними інститутами конституційного нагляду і контролю.

Конституціоналізм як універсальний спосіб закріплення засад організації суспільства і держави, а також суб'єктивних прав і свобод людини і громадянина у вищому правовому акті матеріалізувався в епоху становлення буржуазних капіталістичних відносин. Новочасні ідеологи конституціоналізму дивилися на конституцію як на особливий закон, покликаний обмежувати персоніфіковану (уособлену в людях) державну владу, стимулювати ринок, підприємництво і торгівлю, гарантувати демократичний лад, захищати органічні (невідчужувані) права і свободи людини. Нині органічну конституцію розглядають в якості універсального правового засобу реалізації цінностей свободи, демократії і ринку, гарантії ліберально-демократичного правління, способу забезпечення інтересів громадянського суспільства в цілому.

Попри притаманне конституціям глибоке демократичне ество, основні закони ухвалюють іноді в умовах тоталітарних і авторитарних режимів. Проте авторитарні конституції не можна вважати справжніми (органічними). Адже вони заперечують або лише декларативно визнають засади вільного ринку, свободу і права людини. Фіктивні конституції закріплюють, як правило, не лібералізм, а партійну диктатуру, не вільний ринок, а розподільчу економічну систему. Вони паразитують на примітивних формах простої демократії, не визнають опозиції і нехтують правами меншин.

Утвердження органічного конституціоналізму у світі традиційно супроводжувалось дебатами з приводу духу і літери основного закону. Ключова проблема конституціоналізму у посттоталітарних (транзитних, перехідних) країнах, до яких належить і Україна, полягає в тому, що на час припинення домінування марксизму-ленінізму тут бракувало світоглядно правильного розуміння функцій основного закону. Подібні суспільства потребували розробки або відновлення юридичних механізмів, спроможних гарантувати поступ в ліберально-демократичних і ринкових умовах. Сьогодні країни по-різному розбудовують ці механізми, багато питань і досі залишаються відкритими. Проте безсумнівним фактом є те, що ***будь-який органічний конституціоналізм є глибоко просякнутим духом свободи, демократії, прав людини і соціального прогресу.***

Це проявляється в тому, що будь-яка органічна конституція виступає в якості нормативного чинника встановлення і підтримання горизонтальних (ринкових) правовідносин, гаранта свободи народу, суб'єктивних прав і свобод людини, захисника інтересів громадянського суспільства, потужного правового засобу прискорення всіх соціальних трансакцій. Можна сказати, що в світі присутні два основних типологічних підходи у визначенні модерного конституційного дизайну: американський (із пріоритетом громадянської свободи), і європейський (із пріоритетом демократії, яка не заперечує свободу).

З погляду своєї внутрішньої логіки і головного призначення, органічний конституціоналізм — це свобода, яка передує демократії, тобто стан, в якому провідною вважається, все-таки, не демократія, а свобода. Універсальна свобода пропозиції та попиту утворює глобальний ринок, на якому демократія виступає важливим політичним сегментом. Найістотнішим у даній системі фундаментальних взаємин є те, що саме ринок, а не демократія уможливорює якісний прорив у соціальній динаміці, який прийнято

пов'язувати з конституціоналізмом. Тому головна мета органічної конституції — не «*що*», а «*як*».

Її стратегічне завдання не стільки матеріального, скільки процесуального значення і змісту. Конституції функціонують тому, що активно діють люди й утворені ними інститути. Взаємодія осіб і соціальних інститутів здійснюється за конституційних умов у найбільш швидкий та ефективний спосіб. Швидкість, принципово новий тип взаємин між активно діючими юридичними та фізичними суб'єктами становить основу сучасного конституціоналізму. Конституція забезпечує правовий лад, в умовах якого кожен отримує можливість вийти на горизонти ринку з тим, що він має (виробляє), не питаючись дозволу в бюрократичних структурах політичної чи адміністративної влади.

Причому не має істотного значення те, на боці попиту чи пропозиції дійовий суб'єкт перебуває. Головне в конституціоналізмі — це юридична рівність можливостей, пряий доступ до викликів і символічних зваб, максимальне спрощення і вкорочення соціальних трансакцій. Владна ієрархія при цьому не скасовується, але ніби відступає на другий план. Тобто в органічному конституціоналізмі на «тіньові» перетворюються інститути влади, а не ринку. Влада виступає тут не володарем, а широкомасштабною соціальною службою.

Сутність органічного конституціоналізму становить свобода, ринок і демократія, причому результати даного союзу іноді вражають уяву. Не дивно, що органічна конституція є обов'язковою умовою будь-якого розвиненого суспільства. Варто зазначити, що в органічному конституціоналізмі свобода передбачає і спирається на демократію, проте не є її продуктом. У генетичному плані свобода є ключовою умовою, а не наслідком народоправства. Ліберальна демократія може існувати лише серед рівних і вільних суб'єктів. Необмежена ж конституцією демократія становить загрозу для свободи і ринку. Саме тому органічна конституція вважає свободу пріоритетним об'єктом свого нормативного впливу.

Свобода становить вищий ідеал конституціоналізму, мета якого — максимально прискорити і спростити всі соціальні взаємодії. Оскільки ринок є гарантом прогресу, свобода виступає як його критичний чинник. Стратегію конституції націлено на свободу, динаміку і поступ, які далеко не в усьому підпорядковуються парламентським уявленням і процедурам. Як зауважив з цього приводу видатний філософ Л. Вітгенштейн (1889–1951), сучасний світ рухається у напрямку, який постійно змінюється. Тому конституції ведуть не до конкретної мети, а виступають юридичними гарантіями досягнення будь-яких актуальних для громадянського суспільства й людини цілей. Мірилом людського успіху є поступ, демократії тут належить скромніша роль. Сучасна демократія працює як результат численних виборів більшості, а поступ здійснюється під впливом більш різноманітних і складних факторів. Тому етика поступу не завжди збігається з етикою демократії, хоча й значною мірою від неї залежить.

Поступ втілює в собі вільний політичний, економічний і культурний розвиток. Зовні він нагадує тотальний ринок, ефективність якого визначається кількістю, темпом і амплітудою більшості здійснюваних тут соціальних трансакцій. Гарантом ринку є органічна конституція, за допомогою якої забезпечується швидке просування суспільства (особливо його творчої частини) вперед. Таким чином, головним призначенням конституції є забезпечення свободи громадянського суспільства, від якої безпосередньо залежить соціальний поступ. Тому логічним є сприйняття конституціоналізму як верховенства безособових правил гри — права.

Свого часу французький філософ П.-А. Гольбах (1723–1789) називав конституцію вуздечкою для вождів і народів. Її глибинну мету становить творча свобода, своєчасне розпізнавання й визнання людських талантів. Органічна конституція — це юридичний гарант здійснення творчого потенціалу народу. Демократія ж виробляє закони, які мають бути конституційними, тобто такими, які не за-

зіхають на свободу і ринок. Відсутність поступу вказує на хворобу або відсутність органічного конституціоналізму. У якості втілення правової парадигми ринку конституціоналізм вимагає свободи творчості всюди, де діють люди. Коли держава досягає конституційної фази розвитку, то це означає, що творчість, бізнес і торгівля потрапляють в ній під надійний правовий захист.

Органічна конституція забезпечує недоторканність власності, забороняє бюрократичне втручання у творчу свободу, гарантує вільне пересування людей, товарів, послуг і капіталу. Слід зазначити, що необхідні для цього норми закріплюються нині не лише на конституційному (національному), але й на міжнародному рівні. При цьому особливості окремих країн проявляються в *мірі* стимулювання ринкових відносин. Що ж стосується перехідних суспільств, до яких належить і Україна, то тут усвідомлення імперативів органічного конституціоналізму відбувається поступово й непросто.

Одну з головних ідей, на які спирається сучасний конституціоналізм, становить ідея про те, що держава і влада повинні діяти лише в межах, дозволених їм народом, вільними громадянами. Тому ***органічну конституцію прийнято вважати правовим актом не стільки держави, скільки громадянського суспільства***. В умовах конституціоналізму не держава має навчати громадян належній поведінці, а громадяни мають вказувати державі на необхідне їй корисне для них спрямування її діяльності. У противному випадку, як казав англійський політичний філософ Г. Спенсер, громадяни можуть отримати під виглядом конституції лише засіб пониження стандартів їх власної свободи.

Органічна конституція дбає про те, щоб держава не обмежувала громадян надмірно навіть з міркувань національної безпеки. Якщо право в цілому є джерелом управлінських зв'язків, які узгоджують поведінку людей, забезпечують справедливість і уможливають розв'язання конфліктів, то ***конституційне право складається з основоположних правил існування вільного суспільства***.

Ще Ж.-Ж. Руссо писав про те, що конституція складається із сукупності законів, які визначають належне ставлення народу-суверена до держави. Тобто органічна конституція — це закон, який визначає фундаментальні відносини між громадянським суспільством і державною владою. Ухвалення органічної конституції означає, що громадяни підпорядковуються у своїй активності не спільній конкретній меті (що є типовим для авторитарних суспільств), а *абстрактним правилам гри*, які є доступними і однаковими для всіх. Тобто *конституція забезпечує найширший простір для втілення індивідуальних стратегій і тактик*.

Сучасна конституція є зібранням юридичних принципів і норм, необхідних і достатніх для організації життя в цивілізованому суспільстві. Дотримання її вимог дозволяє задовольняти інтереси як окремих індивідів, так і громадянського суспільства в цілому. Недарма Д. Локк вбачав у конституції верховний акт суспільства, який переує всім іншим законам й залежить виключно від волі народу. Подібна конституція має бути захищеною від будь-яких невинуватених змін з боку держави, її органів та інституцій.

Оскільки забезпечення демократії і прав людини є одним із головних призначень основного закону, відомий політичний філософ ХХ століття К. Поппер (1902–1994) вважав можливим змінювати конституцію лише за умови, що це не загрожуватиме її демократичному змісту. На думку ж нобелівського лауреата з економіки Ф. фон Гаска, конституція забезпечує розділення влад відповідно до головних сфер політичного управління. У свою чергу, американський історик А. Шлезінгер (1917–2007) вважав конституцію документом, в якому відображаються фундаментальні цінності, тенденції і звичаї нації, які неможливо легко змінити, а французький політолог Р. Арон підкреслював в ній здатність регламентувати правила соціальних конфліктів, визначати основи громадянської єдності, встановлювати межі марнославному устремлінням людей.

Що ж стосується найбільш лаконічного формулювання конституційної мети, то нею вважається *обмеження урядової (в широкому сенсі слова) компетенції*. Конституційне правління передбачає чітке розмежування суспільних ідеалів і державних функцій, публічної і приватної сфер, економічної і політичної свободи народу.

Як зазначив ще у 1821 році суддя Верховного Суду США Д. Маршалл (1755–1835), народ творить свою конституцію, і тільки народ може її змінити. Конституція — це витвір власної волі народу, який може існувати лише завдяки його підтримці. Видатний політичний філософ ХХ століття Д. Ролз вбачав у конституції зібрання правил справедливої політичної процедури, форму інкорпорації рівних для всіх політичних прав і свобод, за допомогою яких громадяни мають можливість здійснювати своє життєве призначення. Важливим конституційним завданням він вважав закріплення інтелектуальної свободи як передумови загальної поінформованості суспільства. При цьому Д. Ролз заперечував доцільність конституційного закріплення правил економічного розподілу, залишаючи економічний бік справи на розсуд ринку.

У свою чергу, видатний американський економіст ХХ століття Д. Б'юкенен називав конституцію «охоронною грамотою» ліберального ринкового суспільства. Конституційну філософію він ототожнював з громадянською філософією, яку вважав, у свою чергу, близькою до християнських основ етичної поведінки індивідів. Д. Б'юкенен високо оцінював американський конституціоналізм, ототожнюючи Конституцію США з мірилом універсально допустимої присутності держави й колективістського початку в житті суспільства.

Утім, для досягнення цілей конституціоналізму самих лише основних законів недостатньо. Кожну з конституцій має доповнювати ефективний механізм її реалізації. Здійснення конституційних прав і свобод не повинно переобтяжуватись обмеженнями, достатніми також мають бути гарантії незалежного суду.

Дуже важливими є конституційний захист власності і свободи договору, підтримка бізнесу, творчої ініціативи індивідів. Але, перш за все, **будь-яка органічна конституція має стати незамінним і ефективним обмежувачем державної (у тому числі демократичної) влади.**

Якщо демократичні інститути держави не будуть обмежені владою конституцій, це може призвести до *тиранії демократії*, про що попереджали політичні філософи ХХ століття. Не дивно, що органічна конституція виступає нормативним запереченням будь-яких репресій по відношенню до здорового громадянського суспільства. Щоб досягнути цієї мети, конституції переносять свободу думки, слова, преси, совісті і релігії, а також академічну свободу у правовий простір, звільнений від політичного й адміністративного контролю. **Виступаючи правовим результатом стратегії демократії, конституції мають пріоритет перед поточним законодавством як результатом демократичної тактики.**

Розділ II.

Конституційний досвід України

2.1. Зародження українського органічного конституціоналізму

Одним із перших практичних зразків українського конституціоналізму прийнято вважати Конституцію Пилипа Орлика (1710), яка стала результатом законотворчих зусиль гетьмана П. Орлика (1672–1742) та близької йому козацької старшини, відобразивши в собі актуальні не лише для свого часу волелюбні й демократичні ідеї.¹ У цьому відношенні вона є близькою до такої історичної пам'ятки, як «Історія русів» — одного з найважливіших міфотворчих документів модерної України.² Волелюбні принципи й засади, викладені у порівняно короткому тексті, були наслідком політичного розвитку України, реальним свідченням її правової культури. Конституція

¹ Див.: Корогод Г. Перша Конституція України. Пилип Орлик і його діяльність в еміграції: навчальний посібник. — Суми: Університетська книга, 2011. — 128 с.

² Див.: Плохій С. Козацький міф. Історія та націєтворення в епоху імперій. — К.: Laurus, 2013.

Пилипа Орлика є цікавою також тим, що вона демонструє визнання її творцями ідеї політичної циклічності. Констатуючи вічну мінливість історичної долі держав, Конституція відобразила переконаність її авторів у позитивних якостях врядування за моделлю воєнної демократії Війська Запорозького. Організація влади в Конституції будувалася на основі виборності гетьмана й колегіального відправлення влади генеральною старшиною, городовими полковниками і генеральними радниками. Сесії Генеральної ради передбачалося проводити кілька разів на рік. Гетьман мав право ухвалювати найважливіші політичні рішення лише за згодою свого ближчого політичного оточення.

Конституція 1710 р. не передбачала щорічного обрання та підзвітності Гетьмана, проте встановлювала незалежний Генеральний суд для розв'язання конфліктів між Гетьманом і його оточенням, чітко розрізняла державні фінанси і гетьманські гроші. Конституція встановила низку гарантій проти сваволі й зловживань гетьманською владою. Службова іноземна кореспонденція Гетьмана оголошувалась відкритою також для вищих посадових осіб. Визнавалося право петицій з приводу порушення прав і вольностей козацтва. Генеральним старшинам, полковникам і радникам гарантувалася критика дій Гетьмана. Заборонявся одноосібний розгляд карних і цивільних справ, які підлягали юрисдикції Генерального суду. Гетьман мав також наглядати за поміркованістю податків і зборів. Конституція передбачала виборність посад генерального скарбника, урядників і полковників.

З іншого боку, як зазначає історик Н. Яковенко, Конституцію Пилипа Орлика не можна вважати справжнім основним законом Української держави, оскільки це означало б вкладати новітній зміст у стару добре відому форму *pacta et constitutiones* — типові на той час для Речі Посполитої *договірні пункти*, на дотриманні яких обраний володар (у Польщі — король, в Україні — гетьман) прися-

гав перед вільним народом (у Польщі — шляхтою, в Україні — козацтвом).¹

Перші ж реальні спроби перенесення досягнень західної конституційної думки на український ґрунт були здійснені у середині XIX століття М. Костомаровим (1817–1875) і М. Драгомановим (1841–1895). Як політичний мислитель М. Костомаров був ідеологом *Кирило-Мефодіївського братства*, світоглядні ідеї якого були викладені в журналі *Основа* (1861–1862), де київська традиція свободи та індивідуалізму протиставлялася М. Костомаровим московській традиції авторитаризму й підкорення особистості владі колективу.

Належачи до ліберально-демократичного напрямку української політичної думки, М. Костомаров визначав польський етнос як у своїй основі аристократичний, російський — як деспотичний, і лише український — як послідовно демократичний. Прибічники М. Костомарова підтримували перспективу утворення союзу слов'янських республік за зразком давньогрецьких держав чи США з єдиним конгресом і президентом, грошовою системою, спільною зовнішньою політикою та військом, яке мало доповнюватися республіканською міліцією.

Ґрунтовне ж оформлення ідей українського федералізму здійснив, як прийнято вважати, М. Драгоманов. Конституційні погляди М. Драгоманова сформувалися під впливом російського ідейно-теоретичного конституціоналізму і зводилися, головним чином, до вимоги громадянських прав і свобод, децентралізації та двопалатних представницьких зборів. Держава в концепції М. Драгоманова виступала як союз місцевих самоуправ, у якому державні органи слугували лише доповненням до місцевого самоврядування. Централізм М. Драгоманов вважав проявом «якобінства», симпатизуючи більшою мірою державному устроєві Швейцарії, Вели-

¹ Див.: Яковенко Н. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України. — К.: Критика, 2005. — С. 420.

кобританії та США. Відстоюючи примат політичної свободи перед класовими та економічними інтересами, він бачив свій політичний ідеал у лібералізмі П. Прудона. При цьому конституційна концепція М. Драгоманова стояла дещо осторонь від домінуючого в тогочасній Україні впливу народників, до яких належали, насамперед, М. Грушевський (1866–1934), Р. Лещенко (1878–1929) та С. Шелухін (1864–1938).

Зокрема, видатний європейський історик М. Грушевський ставив інтереси народу і громадянського суспільства вище від інтересів держави. Український народ він вважав етнічним конгломератом, який виник під впливом тюркського та інших, менш відомих науці впливів. М. Грушевський вважав склад національного характеру українців суто європейським. Український народ, писав він, належить до західноєвропейського, чи просто-таки європейського кола не лише силою своїх історичних зв'язків, які протягом століть пов'язували українське життя із західним, але й самим складом народного характеру.¹ Українців він вважав культурними людьми, які мають схильність до цивілізованих форм життя й володіють високорозвиненим почуттям власної гідності. Маючи подібні якості, український народ, на думку М. Грушевського, міг би плідно скористатися для своїх цілей конституційним досвідом США та Західної Європи.

До 1918 року М. Грушевський вважав федералізм провідною ідеєю української конституційної думки. Він не відразу підтримав ідею повної політичної незалежності України, зважаючи на загрозу українського шовінізму. Відстоюючи політичні, мовні, культурні та релігійні права національних меншин, М. Грушевський сподівався відтворити в майбутньому державному устроєві України її особливі природні, географічні, економічні та культур-

¹ Див.: Грушевський М. Хто такі українці і чого вони хочуть. — К.: Знання 1991. — С. 147.

ні аспекти. Він негативно ставився до слов'янофільства й навіть закликав «вирвати» українську культуру із слов'янських обіймів. У політиці М. Грушевський залишався прагматиком. Йому, зокрема, належить вислів про те, що добра конституція є кориснішою від геніальної поеми.

М. Грушевський сподівався на те, що в майбутньому Україна стане чимось більш значущим, ніж просто ще однією «міщанською республікою». Досвід завоювання свободи в Україні для нього уособлювали озброєні козаки, яких він вважав основним державотворчим фактором України XVII століття. На думку М. Грушевського, московський протекторат був прийнятий українською елітою виключно для забезпечення своєї свободи. На його переконання, саме практичний досвід свободи створив в Україні громадянське суспільство. Добре розуміючи прагнення етнічних меншин до автономії, він цінував політичну єдність лише в її «невимушеному» стані. Розмірковуючи над проектом Конституції УНР, М. Грушевський прийшов до ідеї федерації громад («сполучених штатів») України, чим підтримав концепцію організації держави на основі принципу децентралізації.

Народником за переконаннями був також один з перших істориків українського права Р. Лашенко. Вважаючи, що українська державність органічно розвивалася на основі виборності й республіканізму, він відстоював ідею політичної децентралізації України. Критикуючи корпоративну замкненість українських станів, Р. Лашенко водночас не ототожнював політичної рівності громадян з їх природною економічною нерівністю. Державу він сприймав у якості політичного апарату, підпорядкованого народу.

У свою чергу, суддя і народник за своїми ідейними переконаннями С. Шелухін вважав головною рисою українського національного характеру волелюбність. За винятком *вічевої монархії* Б. Хмельницького, в Україні, на його думку, завжди переважав республіканізм. Демократію С. Шелухін називав «національною

українською формою державної влади», її історичні корені він вбачав у Конституції Пилипа Орлика.

Що ж стосується консервативного напрямку в українському органічному конституціоналізмі, то він був представлений В. Липинським (1882–1931), С. Томашівським (1875–1930), В. Кучабським (1895–1945?) та їх послідовниками. Зокрема, виходець із польської шляхти український дипломат В. Липинський відстоював ідею українського монархізму. В. Липинський вірив у силу територіального імперативу й був переконаний у тому, що українську націю об'єднує географічний, а не етнічний чинник. Наполягаючи на запровадженні в Україні засад ієрархії, авторитету, порядку і культури, В. Липинський вважав їх справжніми підвалинами органічних відносин між державою і громадянським суспільством. Будучи переконаний в тому, що державності шкодить егоїзм і місцевий сепаратизм, В. Липинський наполягав на об'єднанні українських етнічних земель в одне ціле.

Критикуючи націоналізм, В. Липинський поділяв його на конструктивний (англійський), та деструктивний (польський, український). Відстоюючи близькі йому ідеали консерватизму, В. Липинський підкреслював політичну значущість індивіда як автономної особистості. Виступаючи за гарантії недоторканості особи й приватну власність на землю, В. Липинський вбачав свій політичний ідеал у конституційній монархії англійського зразка.

Представником українського консерватизму слід вважати також професора С. Томашівського, який вірив в майбутнє України як незалежної монархічної держави. Витоки українського монархізму С. Томашівський знаходив в традиціях Галицько-Волинського князівства. Засуджуючи прояви українського анархізму, він вважав причиною слабкості України відсутність у неї провідної національної ідеї. Дорікаючи галицькій інтелігенції за нерозвиненість її політичного інстинкту, С. Томашівський підкреслював її віддаленість від ідей західного лібералізму.

У свою чергу, ідейний консерватор і учень В. Липинського В. Кучабський вважав кращою економічною основою української держави приватне землеволодіння. Оцінюючи анархізм як дуже далекий від українських політичних прагнень, В. Кучабський пояснював диктаторський режим гетьмана П. Скоропадського нездатністю Центральної Ради забезпечити в Україні ефективне управління. Не вірячи в незалежність України без проходження нею попереднього монархічного етапу, В. Кучабський доводив, що будувати державу можна лише з політично свідомим народом.

Цікаво, що українські консерватори ставили інтереси і права людини вище за інтереси нації і держави. Ключовими моментами їх політичного світогляду були політична культура, захист приватної власності, визнання непорушності честі і гідності людської особи. Поразку українських національних змагань початку ХХ ст. вони пояснювали відносною слабкістю політичної свідомості українського народу.

Окремим напрямком органічного конституціоналізму в Україні був також націоналізм, за яким стояла ідея національної самосвідомості, патріотизму й повної державної незалежності України. Ідеологічними предтечами націоналізму на сході України слід вважати М. Міхновського (1873–1924), а на заході — Ю. Бачинського (1870–?), Л. Цегельського (1875–1950) та інших. Первісні формули українського націоналізму були викладені Ю. Бачинським в його есе *Україна Irredenta* (1895), а також М. Міхновським у радикальному творі під назвою *Самостійна Україна* (1900). Слід зазначити, що Ю. Бачинський спирався у своїх поглядах на економічні постулати марксизму, а М. Міхновський користувався більшою мірою аргументацією історичного плану.

У роботі *Україна Irredenta* Ю. Бачинський визначив політичну самостійність України в якості головної запоруки її можливого поступу. Усвідомлюючи, що ідея незалежності має більший вплив на заході України, він вважав завданням українців сходу добива-

тися встановлення конституційного ладу в Росії. Що ж стосується М. Міхновського, то у своїй брошурі *Самостійна Україна* він висунув гасло єдиної, вільної й незалежної України від Кавказу до Карпат. У боротьбі за українську державу М. Міхновський вважав прийнятними лише перемогу або смерть. Політичним ідеалом М. Міхновського була самостійна демократична українська республіка.

Науково обґрунтувати засади українського націоналізму намагалися також такі особистості, як автор Конституції ЗУНР (1918) проф. С. Дністрянський (1870–1935), проф. В. Старосольський (1878–1942), О. Бочковський (1884–1939) та інші.

Слід зазначити, що ідеологія українського органічного конституціоналізму розроблялася в країні й пізніше. Зокрема, у заяві відомого українського дисидента І. Кандиби (1930–2002) секретареві ЦК КПУ П. Шелесту з приводу «справи юристів» у Львові (1961) ставилося принципове питання про *незалежну* соціалістичну Україну. Виступаючи за надання українським громадянам всієї повноти політичних прав і свобод, І. Кандиба мріяв про політично окрему соціалістичну українську державу.

Дисидентський і правозахисний рух в Україні спромігся досить чітко сформулювати органічні конституційні вимоги. Зокрема, у відкритому листі до депутатів радянських рад (1969) дисидент В. Лісовий (1937) вимагав прийняти нову конституцію *незалежної* України щоб демократизувати вибори й захистити державу від узурпації її влади комуністичною верхівкою.

Доводячи необхідність створення в Україні справжнього конституційного суду, В. Лісовий пропонував ухвалити новий Основний Закон України на референдумі. Пояснюючи доцільність заснування в країні «Інституту громадської думки» із своїм незалежним друкованим органом, В. Лісовий переконував радянських керівників у нагальній необхідності скасування цензури, звільнення всіх політв'язнів, розпуску КДБ і проведення суду над тими політичними діячами, які були безпосередньо причетними до масових репресій.

У свою чергу, члени *Української гельсінської групи* (УГГ) у своєму *Меморандумі* (1976) проголосили Конституцію вищою за державну владу, оскільки головним суб'єктом конституційного права вони вважали не комуністичну партію чи державу, а вільну автономну особистість громадянина. Доводячи, що комуністична номенклатура фактично ліквідувала в країні органічний конституціоналізм, УГГ вимагала перетворити декларативні політичні права і свободи людини на реальні.

Невдовзі у своєму *Зверненні до країн-учасниць Белградської наради по перевірці виконань Гельсінської угоди* (1977) члени УГГ поставили питання про забезпечення конституційними гарантіями *інтелектуальної свободи*, без якої, як вони доводили, неможливо уявити будь-який поступ. Прикметно, що у своїх вимогах члени УГГ віддавали належне не лише гарантіям окремих суб'єктивних прав, але й категорії *свободи народу* в цілому. Гельсінська група послідовно виступала за більшу відкритість державних кордонів, міжнародний обмін інформацією, рішуче скасування цензури і смертної кари.

Як зазначалося в табірних листах (1977–1978) українських правозахисників О. Тихого (1927–1984) і В. Романюка (1925–1995), український народ слід вважати одним з найбільш волелюбних, демократичних, працелюбних і миролюбних народів світу. Тому вони висловлювали своє переконання в тому, що в майбутній незалежній Україні люди користуватимуться справді широкими особистими і політичними правами.

Аналізуючи наслідки боротьби українських дисидентів і правозахисників за органічний конституціоналізм і права людини, Ю. Литвин (1934–1984) у статті «Правозахисний рух на Україні, його засади та перспективи» (1979) писав: «Суспільство — це живий організм, що живе і розвивається за своїми природними законами з тенденціями до все більшої свободи. <...> Інакодумство на Україні має свої глибокі революційно-демократичні і ліберальні

традиції. <...> Свободолюбство, демократизм є характерними ознаками як українця, так і всієї української нації»...¹

2.2. Етапи розвитку українського конституціоналізму

Перші *практичні* зразки українського конституціоналізму з'явилися, як прийнято вважати, у першій чверті ХХ століття. Зокрема, у 1917 році українські жителі Петрограда створили Тимчасовий український революційний комітет, який висунув гасло перетворення Російської імперії на федеративну республіку з визнанням територіальної автономії для України. У квітні 1917 року скликаний Центральною Радою Український національний конгрес розглянув проект державного устрою Росії у формі федеративної республіки, в якому передбачалася політична автономія для України. Конгрес підтримав право українського народу на самовизначення, підкресливши можливість міжнародного визнання української держави.

У червні 1917 року військові делегати фронтів зібралися в Києві на другий Всеукраїнський військовий з'їзд. З'їзд запропонував Центральній Раді України скликати територіальні збори для досягнення порозуміння з національними меншинами. На з'їзді В. Винниченко оголосив І Універсал Центральної Ради. Його провідною ідеєю було проголошення автономії України разом із прагненням українців самостійно творити своє життя. І Універсал став помітним кроком до об'єднання українського народу на основі національних інтересів. Він був результатом консолідованої роботи українських національних сил у напрямку до визнання політичної

¹ Див. докладніше: Українська суспільно-політична думка в 20 столітті. Т. III. — Нью-Йорк: Сучасність, 1983. — С. 365.

незалежності України. За словами М. Грушевського, саме тут Центральна Рада вперше заговорила про свою *політичну* владу. Дещо пізніше, у Декларації Генерального Секретаріату (виконавчого органу Центральної Ради) від 15 (28) червня 1917 року стверджувалося, що Україна опинилася у просторі, де зникла межа між моральною і політичною владою. Як зазначалося в документі, народ добре розуміє ідею народоправства, яке йде знизу і служить народові, а не вимагає від народу служіння.

II Універсал Центральної Ради, ухвалений 3 (16) липня 1917 року став результатом переговорів між Центральною Радою і Тимчасовим урядом Росії. На його основі Центральна Рада і Генеральний Секретаріат одержали статус *вищих державних органів* України. Російський Тимчасовий уряд погодився на автономію України і визнав Центральну Раду «заступницьким» органом українського народу. На основі II Універсалу революційний уряд України перетворився із органу політико-моральної влади у владу політико-юридичну. На основі II Універсалу Малою Радою 16 (29) липня 1917 року був розроблений Статут Генерального Секретаріату в якості юридичного інструмента для вищого управління країною. Проте Тимчасовий уряд не визнав Статут, запропонувавши замість цього Тимчасову інструкцію для Генерального Секретаріату від 4 (17) серпня 1917 року, яка фактично позбавила Центральну Раду законодавчих повноважень. Статус Генерального Секретаріату був понижений, оскільки вищою урядовою інстанцією для України вкотре став Петроград. У той час політичним силам здавалося, що революція пішла на спад, тому Інструкція була визнана Центральною Радою. Дебатуючи це питання, Центральна Рада ухвалила рішення про необхідність скликання Української конституанти.

Проте третій Військовий з'їзд у Києві в листопаді 1917 року зажадав від Центральної Ради негайного проголошення Української Демократичної Республіки в межах етнічних земель України. Під його тиском Центральна Рада (у складі Малої Ради) 7 (20) листо-

пада 1917 року ухвалила III Універсал, яким було проголошено створення Української Народної Республіки (УНР). І хоча федеративні зв'язки України з Росією при цьому не розривалися, III Універсал вперше на конституційному рівні визначив кордони парламентської республіки — України. Проголошення III Універсалу, як очікувалось, повинно було зупинити більшовицьку агресію на українські землі.

У цей період політичні структури України створили цілу низку конституційних законопроектів. Так, очевидно конституційний характер мав ухвалений Центральною Радою 9(22) січня 1918 року закон «Про національно-персональну автономію». За цим законом національні меншини України одержали право самостійно керувати своїм життям. Етнічним росіянам, євреям і полякам автономія надавалася автоматично, у свою чергу білорусам, чехам, молдаванам, німцям, татарам, грекам і болгарам вона могла надаватися після подання відповідних заяв.

Наступний, IV Універсал Центральної Ради було прийнято 9 (22) січня 1918 року. При цьому представники національних меншин утрималися від голосування, або голосували проти. Універсал проголосив державну незалежність УНР і оголосив війну більшовицьким радам. Генеральний Секретаріат було перейменовано на Раду Народних Міністрів. Універсал підтвердив націоналізацію землі, встановлення державного контролю над торгівлею і промислами, а також закон про національно-персональну автономію. Питання про можливість встановлення федеративних зв'язків України з Росією було адресовано майбутнім Установчим зборам, що не обмежувало державного суверенітету УНР. Після проголошення IV Універсалу українські партії доповнили свої програми пунктами про державну незалежність України, наслідуючи приклад Української партії самостійників-соціалістів.

Здобута Україною державність ґрунтувалася на праві демократичного самовизначення. За свідченням сучасників, юридичну

стилістику IV Універсалу характеризувала «внутрішня чесність», що вигідно відрізняло цей документ від стилю тогочасних більшовицьких прокламацій. З іншого боку, важко було не помітити «грубого емпіризму» IV Універсалу, який проявився у нездатності політичної еліти забезпечити державній незалежності України солідне історичне обґрунтування.

Конституція УНР 1918 року (Статут про державний устрій, права і вольності УНР) була ухвалена Центральною Радою 29 квітня 1918 року. За задумом, вона мала відновити державне право України. Конституція УНР 1918 року закріпила політичні, економічні та соціальні права і свободи громадян, проголосила Україну суверенною республікою, гарантувала свободу сумління, слова, преси, асоціацій і страйків. Конституція продемонструвала зрілість української ліберальної думки на початку XX століття. Її авторами були по-сучасному освічені й демократично мислячі патріоти України.

Конституція УНР 1918 року закріпила самоврядування українських земель, волостей і громад на основі принципу децентралізації. Застосування тортур і смертної кари заборонялося. Політичні права закріплювалися у їх, так званій, «негативній» (американській) формі. Підтверджувалося право національних меншин на національно-персональну автономію.

Встановивши систему пропорційного представництва, Конституція УНР 1918 року не передбачала посади глави держави і прем'єр-міністра. У сфері територіального устрою Конституція наслідувала почасти австрійський досвід. Народ визнавався джерелом і носієм державної влади, що виглядало не зовсім логічно в політичному сенсі. Не запозичивши федеративного устрою за американським зразком, як і французької моделі централізації, Конституція УНР обрала шлях децентралізації з опорою на місцеве самоврядування. Проте невдовзі її засади було відкинуто владою гетьмана П. Скоропадського (1873–1945).

Грамота П. Скоропадського до українського народу від 29 квітня 1918 року проголосила відновлення в Україні інституту приватної власності як економічної основи культури і цивілізації. Відновлювались вільне підприємництво, ініціатива і свобода торгівлі на цілому просторі гетьманату. Урядові повноваження були доповнені гарантіями недоторканості особи і житла українських громадян. Відновленню підлягали стара судова система, свобода вибору місця проживання й вільна торгівля. Приватна власність проголошувалась недоторканою, хоча у виключних випадках допускалося її примусове вилучення. Підтверджувалась свобода думки і слова, право громадян на об'єднання в асоціації.

З часом політичний режим П. Скоропадського замінила «колегіальна диктатура» Директорії. У своїй Декларації від 15 листопада 1918 року Директорія оголосила конституційну програму, за якою відновлювались національно-персональна автономія, організація місцевого самоврядування і право працюючих на страйк. У грудні 1918 року Директорія замінила принцип демократичного урядування «трудохим принципом», за яким влада мала належати пролетарським масам, селянам і трудовій інтелігенції. Ставлення Директорії до державного устрою України залишалось в цей час невизначеним. 26 грудня 1918 року Директорія проголосила тимчасову Конституцію УНР, автором якої, вірогідно, був В. Винниченко (1880–1951). У політичному відношенні Директорія стояла на засадах «трудового принципу обмеженої демократії» й засуджувала анархію.

Конституційна практика Директорії та її лідера С. Петлюри (1889–1926) характеризувалася поєднанням законодавчої, виконавчої та судової гілок влади. Функції Директорії та Ради Міністрів чітко не розмежовувалися. Законопроекти уряду затверджувалися Директорією, яка мала право ухвалювати також власні постанови. Українську державу репрезентував глава Директорії УНР — С. Петлюра. Пізніше Директорія відновила низку законів Центральної Ради, підтримавши ідею скликання Конгресу трудового народу.

12 листопада 1920 року вона прийняла закони про тимчасове управління і порядок законотворчості в УНР, а також про Державну Народну Раду.

Що ж стосується конституційних актів Західноукраїнської Народної Республіки (ЗУНР), то вони були представлені Резолюцією від 1 листопада 1918 року і Конституцією ЗУНР. У Резолюції містилася вимога підготувати і ухвалити конституцію, яка мала гарантувати громадянам пряме, рівне, таємне виборче право на основі пропорційної виборчої системи, а також національно-культурну автономію, доповнену правом на представництво від національних меншин.

13 листопада 1918 року Мала конституція ЗУНР була ухвалена Українською Національною Радою. Конституція визнала право народу на самовизначення. Окресливши географічні кордони ЗУНР, Конституція закріпила владу народу і вибори на основі загального, рівного, таємного і прямого виборчого права. Конституцією передбачалося скликання Установчих Зборів ЗУНР. Тимчасово здійснення державних повноважень доручалося Українській Національній Раді та Секретаріату.

1 грудня 1918 року Директорія підписала з представниками ЗУНР угоду про об'єднання, яка була ухвалена її Національною Радою 3 січня, а Директорією — 19 січня 1919 року. Угоду було проголошено в Києві 22 січня 1919 року. Того ж дня відбувся Конгрес Трудового Народу, який став ніби установчими зборами щойно об'єднаної України. Директорія передала владу Конгресу, який ухвалив загальні засади організації державної влади в країні. Конгрес висловився проти «трудового принципу» і за відновлення демократії. Планувалося також підготувати закон про вибори до представницьких органів Незалежної Соборної Української Республіки.

Директорія уособлювала в собі військову владу, тимчасово зберігаючи за собою також верховну державну владу. Закони підлягали ухваленню Конгресом. Виконавча влада перейшла до Ради

Народних Міністрів. ЗУНР було перейменовано на Західну область УНР із визнанням її автономних прав. Загалом, правові акти УНР створили первісний нормативний каркас українського конституціоналізму.

Що ж стосується конституціоналізму радянської України, то він має широку «апологетичну» літературу. Проте радянський конституціоналізм не був і не міг вважатися органічним. Конституційні акти цього періоду були або копією більшовицьких російських, або одним із варіантів конституційної моделі, розробленої московським центром для союзних республік.

Так, Конституція Української Соціалістичної Радянської Республіки, затверджена Всеукраїнським з'їздом Рад 10 березня 1919 року у своїх основних рисах йшла за прикладом Конституції РСФСР 1918 року. Вона закріпила державну владу за представниками робітників і бідніших селян, відсторонивши від влади колишні панівні класи. Конституція УСРР визнавала за трудящими право на антирелігійну пропаганду, гарантувала технічні засоби для друку, зобов'язувала надавати приміщення для робочих зборів. Політичними правами наділялися також трудящі іноземці. Конституція закріпила перелік категорій осіб, які позбавлялися виборчих прав. Активне і пасивне виборче право надавалося з 18 років. Конституція 1919 року закріпила режим *диктатури пролетаріату* й окреслила основні напрямки діяльності радянської влади у перехідний період.

Після виникнення у 1922 році союзної держави — СРСР, текст Конституції УСРР 1919 року був частково змінений. Оновлена 15 травня 1929 року Конституція проголосила надання політичних прав трудящим незалежно від їх статі, віри, раси та національності й підтвердила заборону на участь у виборах для «експлуаторських» класів. За громадянами закріплювалась низка загальнодемократичних прав. Встановлення категорій осіб, позбавлених виборчих прав, було віднесено до Всеукраїнського ЦВК. Цей орган мав визначати також порядок виборів до місцевих рад.

Суттєвим доповненням до Конституції СРСР 1922 року та Конституції УСРР (у ред. 1929 року) стали окремі акти союзного та республіканського законодавства. Так, загальносоюзна «Інструкція про вибори до рад» 1926 року запровадила відкрите голосування (Конституцією це питання не регулювалося), а також передбачила можливість відновлення виборчих прав окремими категоріями громадян. Цій же меті служила Постанова ЦВК СРСР від 27 травня 1934 року «Про порядок відновлення у громадянських правах колишніх куркулів», Інструкція ЦВК СРСР «Про вибори до рад в 1934–1935 роках», Постанова ЦВК СРСР «Про зняття з козацтва обмежень по службі в РСЧА» від 20 квітня 1936 року тощо.

Нову Конституція УСРР було ухвалено Надзвичайним XIV Українським з'їздом рад 30 січня 1937 року. Вона фактично повторювала норми «сталінської» Конституції СРСР 1936 року. Конституція закріпила приналежність влади трудящим міста й села у формі рад депутатів трудящих, підтвердивши свободу релігійних відправлень та антирелігійної пропаганди. Конституція формально гарантувала свободу слова, преси, зборів, мітингів, вуличних походів і демонстрацій. Ці права можна було здійснити виключно в інтересах трудящих, з метою укріплення соціалістичного ладу.

Право громадян на об'єднання у громадські організації мало гарантувати їх політичну активність. Комуністичну партію було названо передовим загonom трудящих у боротьбі за зміцнення соціалістичного ладу. Конституція передбачала надання політичного притулку іноземцям, які переслідувалися за захист інтересів трудящих, наукову діяльність або національно-визвольну боротьбу. Вибори до рад стали загальними, рівними, прямими і таємними. При цьому зберігалася можливість позбавлення громадян виборчих прав за вироком суду. Право висунення кандидатів надавалося громадським організаціям і товариствам трудящих, партійним організаціям, профспілкам, кооперативам, молодіжним і культурним товариствам. Закріплювався імперативний мандат для депутатів рад.

Конституція УРСР, ухвалена VII сесією Верховної Ради України 20 квітня 1978 року була розроблена в якості республіканського аналогу Конституції СРСР 1977 року, відомої як *Конституція розвинутого соціалізму і всенародної держави*. Конституція УРСР 1978 року підтвердила формальну приналежність влади українському народові. Здійснення державної влади покладалося на систему рад народних депутатів — політичну основу Республіки. У Конституції закріплювався принцип *демократичного централізму*, за яким керівництво комуністичної партії поєднувалося з творчою ініціативою мас. Конституція містила в собі принцип соціалістичної законності й формальні гарантії суб'єктивних прав і свобод. Передбачався також інститут референдуму і всенародних обговорень. Керівною й направляючою силою суспільства визнавалася КПРС, якій належало діяти у конституційних рамках.

Право політичної участі надавалося профспілкам, ВЛКСМ, кооперативам та громадським організаціям. Головним напрямком розвитку політичної системи України визнавалося укріплення *соціалістичної демократії*. Громадянам України гарантувалася «вся повнота» політичних прав і свобод. Проте ці права забезпечувалися лише з метою зміцнення і розвитку соціалістичного ладу. Право на об'єднання у громадські організації закріплювалося також лише з метою комуністичного будівництва.

Виборча система будувалася на основі рівного, прямого, загального і таємного виборчого права. Кандидати могли висуватися організаціями КПРС, комсомолу, профспілковими, кооперативними та іншими громадськими організаціями, трудовими колективами, а також зборами військовослужбовців. Передбачався інститут «імперативних наказів» від виборців.

Конституція 1978 року втілила в собі ідею керованого поступу суспільства. Її характеризували стандартизовані за шаблоном Конституції СРСР принципи і норми. У ній жодним чином не проявлялася етнокультурна, історична й політична самобутність Української

держави. Конституція ігнорувала історично доведену волелюбність українського народу, його прагнення до незалежності і свободи. Перегляд її положень розпочався з розпадом СРСР і відродженням України як суверенної держави. Вектори офіційного і неофіційного українського конституціоналізму вперше перетнулися в «Декларації про державний суверенітет України» від 16 липня 1990 року.

2.3. Розробка і прийняття Конституції України 1996 року

Становлення незалежної, суверенної Української держави було основною метою і програмним завданням більшості українських суспільно-політичних змагань другої половини XIX — початку XX століття. Наприкінці XX століття це завдання постало як конкретний виклик перед політичним класом посттоталітарної і пострадянської України. У правовій площині його довелося вирішувати в рамках розробки та ухвалення нового Основного Закону України.

За своєю тривалістю процес конституційного законотворення охопив період діяльності Верховної Ради першого і, частково, другого скликань. Як зазначається в історичному дослідженні В. Шаповала та А. Корнєєва, особлива роль у ньому належала Верховній Раді Української РСР, президентам України — Л. Кравчуку та Л. Кучмі, а також спеціально утвореним з цією метою комісіям і робочим групам.¹

Зокрема, ще на початку 1990 року Президією Верховної Ради Української РСР була створена Робоча група з числа фахівців у сфері публічного права, якій доручалося опрацювати існуючі в той час пропозиції стосовно внесення змін і доповнень до чин-

¹ Див.: Шаповал В., Корнєєв А. Історія Основного Закону (конституційний процес в Україні у 1990–1996 роках). — Харків: Фоліо, 2011. — С. 5.

ної Конституції УРСР 1978 року. Більш конкретно питання про необхідність ухвалення нового Основного Закону України постало в ході кампанії по виборах народних депутатів в кінці 1989 — на початку 1990 року, що знайшло своє відображення у багатьох виборчих програмах.

Як зазначив із цього приводу народний депутат Л. Лук'яненко, «нова Конституція України повинна [була] закріпити повну самостійність України, політичний плюралізм, повний обсяг прав людини відповідно до Загальної декларації прав людини, демократичний державний лад, демократичну виборчу систему і поділ влади на законодавчу, судову та виконавчу».¹

З прийняттям 16 липня 1990 року Декларації про державний суверенітет України, а 24 серпня 1991 року — Акту проголошення незалежності України, основною засадою конституційного ладу Української держави став принцип повновладдя українського народу. Народ було визнано єдиним джерелом влади в Республіці. Як зазначалося в Декларації, повновладдя народу реалізується як безпосередньо, так і через існуючі в країні представницькі органи. При цьому державна влада підлягала розділенню на законодавчу, виконавчу та судову гілки. Принцип поділу влад означав тоді не просто спеціалізацію державних органів за їх функціями, але й принципове заперечення можливості створення такого органу, який зосередив би в собі всю повноту влади в державі.

У Декларації про державний суверенітет України були викладені також деякі інші засади конституційного ладу суверенної України. Закономірно, що норми і положення Декларації послужили орієнтиром для розробки нового Основного Закону. Декларація послужила політико-правовою основою майбутньої Конституції України, хоча розробникам конституційного проекту належало пройти для цього ще довгий і складний шлях.

¹ Там само. — С. 7.

Зокрема, 24 жовтня 1990 року на сесії Верховної Ради було розглянуто питання «Про утворення Конституційної комісії Верховної Ради Української РСР» і визначено її кількісний (51 особа) склад. На розробку Концепції відводився приблизно місяць, проте реально цей процес тривав більше півроку. Проект концепції було представлено керівником Робочої групи Комісії проф. Л. Юзьковим 4 грудня 1990 року. За формою правління Україна мала бути президентською республікою. Пропонувалося запровадити пости президента і віцепрезидента. Здійснення урядових функцій покладалося на державні адміністрації у центрі і на місцях. Законодавчу владу мала втілювати Державна Рада України — двопалатний парламент, який складався, за задумом, з Народної палати та Палати представників. У адміністративно-територіальних одиницях планувалося створити реально відокремлені від держави органи місцевого самоврядування.

29 березня 1991 року Конституційна комісія ухвалила рішення доопрацювати проект, після чого передати його на розгляд Президії Верховної Ради. 19–20 квітня 1991 року за участю представників Верховної Ради, уряду і Академії наук України пройшла науково-практична конференція: «Концепція і принципи нової Конституції Української РСР». У той час існували також альтернативні проекти, підготовлені ЦК Компартії України, народними депутатами М. Артеменком і О. Коцюбою, а також Інститутом держави і права ім. В. Коцецького. Окремі конституційні пропозиції у формі доповідних записок надійшли від Харківської юридичної академії та юридичного факультету Львівського державного університету ім. Івана Франка.

19 червня 1991 року Верховна Рада затвердила проект Концепції, після чого було вирішено перейти до безпосередньої підготовки тексту Основного Закону, який планувалося подати на розгляд четвертої сесії Верховної Ради. Протягом наступного року Конституційна комісія тричі розглядала підготовлені Робочою групою варіанти Основного Закону. Однак цілісний проект Конституції вперше було розглянуто лише 23 березня 1992 року. Крім того, два

альтернативних варіанти проекту було розіслано членам Комісії для врахування викладених в них окремих пропозицій.

Підготовлений проект нової Конституції України було представлено на пленарному засіданні Верховної Ради 30 червня 1992 року. З доповідями про його основні положення виступили Президент України Л. Кравчук і керівник Робочої групи Конституційної комісії проф. Л. Юзьков. У доповідях були окреслені ті методологічні засади, якими керувалася у своїй роботі Комісія і Робоча група. Проект викликав досить суперечливу реакцію народних депутатів. Зокрема, після його обговорення втратили свою актуальність питання соціалістичного вибору України, а також участі країни в майбутньому союзному договорі. З іншого боку, депутатами були порушені проблеми багатоетнічного складу України, визначення її форми правління, оптимізації територіального устрою країни. Важливим визнаний був також пошук оптимального співвідношення між регіональним та місцевим самоврядуванням тощо.

У результаті на всенародне обговорення було винесено проєкт Конституції України в редакції від 1 липня 1992 року. Проєкт Основного Закону складався з преамбули, 10 розділів, 21 глави, 258 статей та 8 перехідних положень. Під час його всенародного обговорення найчастіше порушувались питання про визначення характеру та історичного типу українського суспільства; про декларативність у формулюваннях громадянських прав і свобод; про форму державного правління й удосконалення конституційного механізму стримувань і противаг. У обговоренні переважали позитивні оцінки проєкту, проте більше ніж у трьох тисячах звернень від обласних, міських, районних та сільських рад, а також окремих громадян та 16 громадських об'єднань була висловлена незгода з конституційним проєктом.¹

¹ Див.: Шаповал В., Корнєєв А. Історія Основного Закону (конституційний процес в Україні у 1990–1996 роках). — Харків: Фоліо, 2011. — С. 32.

Взявши до уваги результати всенародного обговорення, Верховна Рада постановила доопрацювати проект Конституції і опублікувати його в жовтні 1992 року. Після внесення Робочою групою низки редакційних змін, скорочений на 40 статей проект Конституції був опублікований 26 жовтня 1992 року. Проект передбачав створення однопалатного парламенту у складі 450 депутатів, який планувалося обирати раз на 4 роки. На Президента покладалися функції глави держави, Кабінет Міністрів було названо «вищим органом державної виконавчої влади». Були визначені також предмети відання областей (земель) і Автономної Республіки Крим. Проте невдовзі роботу над проектом було зупинено. Тим самим Верховна Рада першого скликання вичерпала свій законотворчий потенціал, а створена нею Конституційна комісія самоліквідувалася.

Повернення Верховної Ради до конституційної проблематики було здійснено ухваленням Постанови «Про склад Комісії з опрацювання проекту нової Конституції України (Конституційної комісії)» від 10 листопада 1994 року. Нова Комісія повинна була формально діяти під головуванням Президента України Л. Кучми та Голови Верховної Ради О. Мороза (А. Корнєєв — секретар). До складу Комісії увійшло 38 членів, серед яких своїми фаховими якостями виділявся проф. Л. Юзьков. У складі Комісії налічувалося 9 докторів і 13 кандидатів наук, 7 членів Національної та галузевих академій наук України.

19 червня 1995 року Комісія розпорядилася утворити свою Робочу групу з метою доопрацювання проекту Конституції України на основі підготовлених раніше матеріалів та існуючих альтернативних проектів. У жовтні 1995 року Робоча група працювала над проектом у державному санаторії «Пуща-Озерна» під Києвом. У результаті іноді гострих дебатів редакцію конституційного права українського народу чинити опір будь-кому, хто здійснює спробу насильницької ліквідації державності чи конституційного ладу України, було суттєво пом'якшено. У подальшому право народу

на демократичне повстання було вилучено народними депутатами із конституційного тексту.

У жовтні 1995 року Робоча група передала проект Конституції Президенту Л. Кучмі, а 15 листопада він був направлений до Конституційної комісії. 23 листопада Комісія попередньо схвалила проект, хоча, як вважав її співголова О. Мороз, потребам України більше відповідав однопалатний, а не двопалатний законодавчий орган. Не задовольняло О. Мороза й те, що Верховна Рада не визначалася у проекті в якості «вищого органу законодавчої влади».

На пленарному засіданні Конституційної комісії 11 березня 1996 року доповідь про стан опрацювання конституційного проекту зробив проф. В. Буткевич. Перед цим членам Комісії був розісланий документ під назвою: «Проект Конституції України, узгоджений між представниками Президента України, Верховної Ради України, Верховного Суду України і Вищого арбітражного суду України в редакції від 24 лютого 1996 року». Передбачалося, що Конституційна комісія в березні передасть узгоджений проект до Верховної Ради. Проте О. Мороз не підписав необхідного для цього супровідного листа і виступив проти оприлюднення проекту Конституції в пресі. Згодом, однак, представлення проекту в парламенті все-таки відбулося. 20 березня 1996 року відповідні доповіді з цього приводу зробили Л. Кучма та О. Мороз.

17 травня 1996 року проект Конституції було винесено на пленарне засідання Верховної Ради. З цього моменту робота над проектом здійснювалась, переважно, зусиллями народних депутатів. За наполяганням О. Мороза 21 червня 1996 року до проекту була включена важлива норма про народний суверенітет й виключне право українського народу визначати і змінювати конституційний лад. Однак 26 червня 1996 року народні депутати від груп «Державність», «Реформи», «Центр», «Єдність» та від фракції Руху відмовились від реєстрації в парламенті, що фактично зупинило розгляд проекту. З метою подолання цієї організаційно-політичної кризи

Президент Л. Кучма 26 червня 1996 року підписав Указ «Про проведення Всеукраїнського референдуму з питання прийняття нової Конституції України». На вересневий референдум планувалося винести проект Конституції в редакції від 24 квітня 1996 року.

За цих обставин 27 червня 1996 року Верховна Рада повернулася до роботи над проектом Основного Закону. Цілодобове засідання Верховної Ради закінчилося ухваленням нової Конституції України. 28 червня о 9 годині 20 хвилин ранку проект Конституції було представлено на голосування у третьому читанні і 315 голосів було подано «за». Тоді ж Верховна Рада прийняла Закон України «Про прийняття Конституції України і введення її в дію». До переліку державних свят було додано нову дату: 28 червня — День Конституції України.

2.4. Конституційна реформа 2004 року

З формальної точки зору, конституційна («політична») реформа 2004 року була започаткована і здійснена Верховною Радою України через ухвалення Закону України «Про внесення змін до Конституції України» від 8 грудня 2004 року № 2222-IV. Це означало, що зміни, які тривалий час не вдавалося провести політико-адміністративними заходами, здійснилися внаслідок «Помаранчевої революції» — гострого громадянського протистояння, викликаного спробою фальсифікації виборів на пост Президента України наприкінці 2004 року. Внаслідок конституційної реформи президентську республіку в Україні було змінено на парламентську, після чого кандидатуру Прем'єр-Міністра України мала визначати коаліція депутатських фракцій. Внутрішня політика країни стала залежати більшою мірою від Кабінету Міністрів України, у той час як зовнішня фактично залишалася в руках Президента.

Чи була вигідною реформа для української спільноти — наразі сказати важко. Конституційна схема розподілу повноважень зали-

шалася відносно простою, проте політично непослідовною. Всенародно обраний Президент мав опікуватися зовнішньою політикою країни, паралельно керуючи її обороною, Службою безпеки, а також главами місцевих державних адміністрацій. Решту справ мав вирішувати Кабінет Міністрів, персональний склад якого визначали розділені на парламентську більшість та меншість народні депутати.

Статус Президента було суттєво ослаблено, хоча підпорядкованість йому глав місцевих державних адміністрацій робила його серйозною інституційною противагою законодавчій та виконавчій гілкам влади. Характерною ознакою реформи стало й те, що, поклавши відповідальність за основні політичні рішення в країні на парламент, вона серйозно загострила питання депутатсько-фракційної дисципліни.

Державне керівництво здійснювалося Президентом і Кабінетом Міністрів за активного втручання у цей процес Верховної Ради, що спричинилося до стану фактичного двовладдя у виконавчій гілці. Саме через загострення конкуренції між президентськими та урядовими прерогативами в Україні відбулося часткове повернення до імперативного мандата.

Якщо рішення про припинення повноважень народного депутата у випадку складення ним повноважень за особистою заявою, припинення громадянства або виїзду на проживання за межі України приймалися Верховною Радою України, то у разі відмови народного депутата, обраного за партійними списками, увійти до складу відповідної фракції, а також у разі виходу депутата з її складу, його повноваження могли припинятися за рішенням керівного органу партії, яка сформувала відповідний список. Такий підхід вимагав жорсткої партійно-фракційної дисципліни й одночасно нівелював роль особистості в політичному процесі. Обмеження депутатської свободи вибору в парламентських стінах фактично відродило імперативний мандат. Особисті якості парламентаря,

його досвід, інтелект, прив'язаність до регіону тепер майже не бралися до уваги.

Оскільки конституційна реформа перетворила Верховну Раду на арену жорсткої політичної боротьби, це, у свою чергу, призвело до невиправданого спрощення політичного життя, деформації конституційної матерії задля потреб політичного моменту. Крім того, давалося взнаки й те, що конституційні зміни були запроваджені в обставинах гострого політичного протистояння, коли конституційна стратегія тимчасово стала заручницею політичних тактик.

Після реформи політичне життя в Україні стало помітно залежним від окремих корпоративних впливів. Авторитет поста Президента, обраного народом, залишався безсумнівним, тому формальне зведення його статусу до представницьких функцій виглядало невиправданим з точки зору глибших національних інтересів. Крім того, серед лобістів конституційної реформи налічувалося багато представників саме тих партій, які здобули на виборах незначний відсоток голосів. Суттєві претензії до реформи існували і з формально-юридичного боку.

Зокрема, конституційні зміни 2004 року не пройшли повністю експертизи Конституційного Суду України. Крім того, важливі конституційні поправки голосувалися одночасно і разом (в «пакеті») із законопроектом ординарного (неконституційного) рівня. Крім того, парламентське голосування здійснювалося в умовах фактично надзвичайного стану, адже у цей час залишалися блокованими урядові будівлі й центр столиці охоплювала мітингова стихія.

Внесення конституційних змін у такий спосіб призвело до ефекту «зворотного керування». Тобто результати голосування «за» чи «проти» внесення змін до Закону України «Про вибори Президента України» автоматично впливали на визначення української форми правління. Згодом юридичною спільнотою країни не раз ставилося питання про те, чи мав право Конституційний Суд України поновлювати своїм Рішенням від 30 вересня 2010 року дію Конституції

України 1996 року. Але в цьому випадку опоненти рішення Суду не зовсім коректно формулювали запитання. Конституційний Суд України відновив дію Конституції 1996 лише тому, що справедливо визнав *спосіб* її реформування юридично неприйнятним.

2.5. Поняття конституційного ладу України та система його засад

Не всі існуючі конституції мають структурні підрозділи, які виокремлюють таке поняття як **конституційний лад**. Проте у багатьох основних законах є відповідні глави, які називаються по-різному (*засади конституційного ладу* — Вірменія, Білорусь, Росія, *основні положення* — Естонія, Грузія, Азербайджан, *загальні принципи* — Іспанія, Греція, Італія, Литва, Латвія, Киргизія, Узбекистан), але регулюють саме той предмет, який в Україні називають засадами конституційного ладу.

З формально-юридичної точки зору зміст Конституції України свідчить про те, що її розділ під назвою «Загальні засади» містить в собі норми-цінності, наріжні принципи та їх допоміжні гарантії. З точки ж зору матеріального змісту, засади конституційного ладу України постають перед нами як сукупність правових цінностей, принципів та гарантуючих норм, які мають основоположне значення для організації взаємодії громадянського суспільства і Української держави. Йдеться про перелік найвищих соціальних цінностей, визначення форми Української держави, загальну оцінку прав і свобод людини і громадянина, інструментальні способи обмеження державної влади, а також про загальні підходи до забезпечення народовладдя. Всі ці норми є конституційними приписами прямої дії, вони утворюють юридичну основу життєдіяльності Української держави і суспільства.

У юридичній науці по-різному визначається поняття *конституційного ладу України*, що визнається також в Рішенні Конституційного Суду України № 6-рп від 5 жовтня 2005 року (справа про здійснення влади народом). Разом із тим, як зазначає проф. О. Скрипнюк, системний аналіз праць вітчизняних та зарубіжних вчених дозволяє зробити висновок про те, що в поняття конституційного ладу вкладаються, переважно, три значення. По-перше, його розуміють як систему базових політико-правових, економічних і соціальних відносин, які встановлюються (закріплюються) Конституцією. По-друге, він розуміється як формально-юридичний спосіб (форма) організації Української держави. По-третє, він розглядається як такий стан політико-правових відносин, який забезпечує підпорядкованість держави праву, сприяє закріпленню справедливих і гуманних відносин людини і громадянського суспільства в цілому з сучасною державою та її інституціями.¹

Очевидно, що саме в цьому сенсі Конституція України має виступати ефективним правовим маяком, координатором зв'язків між громадянським суспільством і державою, гарантом правильної взаємодії між гілками державної влади. Проте реально існуючий стан речей в цій ділянці залишається багато в чому недосконалим. Це зумовлюється недостатньою формально-юридичною (конституційною) визначеністю соціально-економічних і політичних засад життєдіяльності українського суспільства.

З точки зору функціонального призначення в регламентації засад конституційного ладу України можна виділити шість груп норм: 1) норми, які характеризують Українську державу як незалежну і суверенну; 2) норми, які розкривають головний зміст і спрямування державної активності; 3) норми, які описують пара-

¹ Див. також: Скрипнюк О. Проблеми вдосконалення основ конституційного ладу в Україні: досвід і перспективи // Конституційна Асамблея: політико-правові аспекти діяльності, № 6, 2012. — С. 4–41.

метри громадянського суспільства як автономної сфери; 4) норми, які визначають функції основних ланок державного механізму; 5) норми, які окреслюють головні напрямки зовнішньої політики України; 6) норми, присвячені українській державній символіці.

Даний комплекс норм потребує свого подальшого аналізу й удосконалення. Зокрема, українське громадянське суспільство в силу тоталітарного минулого України поки що не може самостійно гарантувати незворотність демократичних зрушень. Тому актуальним завданням першого розділу Конституції залишається подальше укріплення гарантій політичної свободи народу, піднесення людської гідності, визнання автономних від держави інтересів громадянського суспільства.

Принцип демократизму є однією із засад конституційного ладу України, проте український народ й досі не контролює належним чином Українську державу в економічній сфері, політиці, а також в ділянці гарантування органічних і невід'ємних прав і свобод людини. Проблематичними залишаються такі напрямки демократичних зрушень, як всеукраїнський та місцевий референдуми, запровадження інституту конституційної скарги, відкритість національної виборчої системи. Народовладдя являє собою не лише формально-юридичну приналежність влади народові, але й здійснення державної політики відповідно до реальних потреб і інтересів народу. Відтак, удосконалення в Україні потребує вся конституційна модель співвідношення державного і народного суверенітету.

Конституційний лад має відображати загальне прагнення українського народу до свободи і соціальної справедливості на основі поєднання індивідуальних, групових та національних інтересів, що вимагає надійного судового захисту всіх форм власності, підтримання вільного й широкого ринку, забезпечення непорушності суб'єктивних прав і свобод. Органічний конституціоналізм вимагає від України забезпечення економічного та ідеологічного плюралізму, послідовної заборони прямої й непрямой цензури,

широких гарантій свободи слова та академічної свободи, без чого Україну не можна вважати правовою державою.

Як зазначає український науковець О. Кушніренко, з точки зору юридичної техніки інститут засад конституційного ладу України являє собою низку правових норм, яким притаманна сукупність певних характерних ознак. По-перше, вони закріплюють лише *юридичні принципи* побудови українського суспільства і держави, що звичайно не породжує конкретних правовідносин. Дані норми визначають лише основні цілі конституційного впливу. Їх способом захисту є загальний режим захисту Конституції (вища юридична сила, жорсткість, підвищена стабільність тощо). Практичну реалізацію цих норм забезпечують в подальшому всі галузі права.

По-друге, засади конституційного ладу закріплюють систему ліберально-демократичних ідей, які визнаються основоположними для забезпечення поступу українського громадянського суспільства. За своїм призначенням дані норми є орієнтирами, стратегічними дороговказами для незліченної кількості життєвих ситуацій.

По-третє, засади конституційного ладу визначають параметри функціонування України як *правової держави*, де поступово утверджується принцип верховенства права. У цьому сенсі дуже актуальним для України залишається пошук оптимального співвідношення між судовою, законодавчою і виконавчою гілками влади, правильне розуміння стосунків між *принципом верховенства права* (конституціоналізмом) і *принципом законності*.

Згідно з Конституцією 1996 року Українська держава закріпила за собою суттєві зобов'язання в соціальній сфері. Ця обставина вимагає посилення соціальної спрямованості державної політики України, налагодження юридичних механізмів забезпечення відповідальності держави, її органів і посадових осіб перед особою і суспільством. З іншого боку, Україні необхідно покінчити з типо-

вою для посттоталітарних країн декларативністю соціально-економічних прав, запровадити інститут конституційної скарги, розширити можливості прямого застосування конституційних норм в звичайному судовому процесі.

Утвердження засад конституційного ладу вимагає від України оновлення чинної парадигми суб'єктивних прав і свобод людини. Йдеться про заміну пострадянської доктрини прав і свобод європейським підходом. Концепцію «подарованих» державою позитивних прав необхідно замінити моделлю справді органічних, невідчужуваних прав і свобод людини як втілення її автономної (перш за все, від держави) життєвої сфери. З одного боку, існуючий в Україні перелік прав і свобод все ще залишається патерналістським. З іншого, — держава вже не в змозі виконувати свої колишні зобов'язання, оскільки її природа суттєво змінилася.

Проблемою конституційних засад залишається в Україні також обмеження офіційних прерогатив державної влади, судовий захист приватного, індивідуального початку, досягнення більшої прозорості в роботі держапарату, забезпечення населенню доступу до публічної інформації. Актуальним завданням залишається налагодження діалогу між місцевими громадами і органами самоврядування, партнерське співробітництво державних інституцій з людиною і громадянським суспільством. Незавершеним в Україні є й налагодження конституційного механізму стримувань і противаг.

Все ще очікує оптимізації розподіл повноважень між главою держави, парламентом і урядом України, надмірною залишається концентрація політичної влади в центрі. Нагальною також є проблема більш чіткого розмежування повноважень між державою і органами місцевого самоврядування. Чекає розвитку інститут місцевих ініціатив. Очевидним є й те, що відродження засад місцевого самоврядування в Україні має супроводжуватись адміністративно-територіальною реформою.

2.6. Конституційний процес сьогодні¹

Після того, як Конституційний Суд України 30 вересня 2010 року скасував «політичну реформу», яка розділила національний політикум на прихильників і противників парламентської республіки, конституційний процес опинився під впливом ідеї Леоніда Кравчука про створення Конституційної Асамблеї України, яка мала б оновити національний Основний Закон. Президент України ініціативу підтримав і 25 січня 2012 року видав відповідний Указ. Політикум зустрів цей крок неоднозначно, адже оновити Конституцію України на громадських засадах, як того вимагав Указ, видавалося проблематичним. Так чи так, опозиція відмовилась увійти до складу конституційного форуму.

Як писав ще у 90-х роках професор конституційного права Володимир Шаповал, Конституція України 1996 року було розроблено як Основний Закон держави, а не громадянського суспільства, тобто її регулятивний потенціал априорі мав обмежені часово-просторові рамки. Розрахована на посттоталітарну державу Конституція виявилася функціонально недосконалою в умовах політичної свободи і ринку. Можливо тому Конституційна Асамблея у своїй діяльності вирішила керуватися не лише законодавством України, але й принципами та нормами міжнародного права. Йшлося також про засади верховенства права, колегіальності, самоврядності, прозорості, відкритості, незалежності в ухваленні рішень, професіоналізму та науковості.

Результатом роботи Конституційної Асамблеї стали оприлюднені ще у вересні 2012 року доповіді голів комісій², а також прий-

¹ Див.: Речицький В. Конституція для країни мрій // Критика, № 7–8(189–190), липень-серпень 2013. — С. 10–15.

² Стислий огляд доповідей див.: Речицький В. Конституційний процес в Україні у 2012 році // Права людини в Україні — 2012. Доповідь правозахисних ор-

нятий 21 червня 2013 року за основу проект «Концепції внесення змін до Конституції України» (далі — Концепція). Її обговорення пройшло у критичній тональності, проте завершилося попереднім схваленням (66 — за, 4 — проти). Відтак офіційна Україна здобула оновлену філософію свого конституційного побутування.

2.6.1. Загальні підходи

Концепція починається із констатації «загальнометодологічних підходів». Зокрема в ній сказано, що оновлений Основний Закон має «впроваджувати кращі сучасні досягнення європейського конституційного доробку». Оновлена Конституція має також стати актом, який «закріплює засади інноваційної моделі суспільного та державного розвитку». Але якщо Україна справді прагне поступу, то обмежитися здобутками європейського конституціоналізму для неї буде недостатньо. Річ у тому, що європейський конституціоналізм є багато в чому лише поміркованим віддзеркаленням сміливіших американських конституційних підходів.

Навіть якщо не думати про те, що Михайло Грушевський уважав американський конституціоналізм зразковим, а американська конституційна ідеологія знала не лише періоди злетів, але й падіння, припустимо стверджувати, що сучасний американський конституціоналізм є спокусливим не лише для сходу та центру, але також і заходу Європи. Йдеться, насамперед, про доктрину економічного конституціоналізму, а також про унікальне ставлення Конституції США до свободи слова та преси (враховуючи пізніші рішення Верховного Суду США — до свободи інтелектуального самовираження загалом). Північно-американці Першою поправкою вивели свободу слова та преси поза межі можливих законодавчих обмежень, чим радикально прислужилися власному поступові. Тим самим вони

ганізацій. — Харків: Права людини. 2013. — С. 37–62.

юридично розділили сфери символічної та предметно-матеріальної (фізичної) реальності. Можна сказати, що у Сполучених Штатах уже від 1791 року в сфері інтелектуальної творчості фактично почав діяти постмодерний принцип: anything goes (допустимо все). Відтоді конгрес США не має права серйозно модифікувати чи оптимізувати через встановлення будь-яких обмежень свободу слова як свободу самовираження сучасної людини.

Тим часом європейці, керуючись статтею 10 Європейської конвенції захисту прав людини та основоположних свобод (1950), а також положеннями Хартії засадничих прав Євросоюзу (2000), рішуче забороняють обмежувати свободу інтелектуального самовираження лише у сферах літератури, мистецтва та науки. Такий підхід є близьким до американського, але не тотожним йому. На думку Ульріха Бека, сучасний поступ визначається не так парламентською чи урядовою активністю, як вільною хаотично-стохастичною діяльністю творчо налаштованих людей та інститутів. Саме цьому типові активності ідеально пасує заборона будь-яких обмежень свободи інтелектуального самовираження на законодавчому, а не лише виконавчому рівні. Невипадково найбільша кількість наукових відкриттів у світі здійснюється в США, а загальне число американських науковців більш як у чотири рази перевищує їх кількість в об'єднаній Європі.

Якщо Конституційна Асамблея України серйозно прагне забезпечити український поступ, то для цього їй треба оголосити про недопустимість обмежень свободи слова і преси референдумом чи законодавчими зборами. І розмістити цю заборону вже у першому розділі Основного Закону. На жаль, у проєкті Концепції про таке не йдеться.

Наступне питання стратегічного значення та ваги становить визначення «найвищої соціальної цінності». Чинна Конституція такою цінністю (на першому місці у відповідному списку у статті 3) оголошує життя людини. Концепція жодним словом не натякає на

можливість зміни цього принципу. Єдине, на що наважилися члени Асамблеї, то це додати до вже наявного переліку соціальних цінностей категорію свободи. Як зазначається в Концепції, «з метою реального забезпечення принципу справедливості та утвердження демократичної, правової, соціально орієнтованої, екологічної держави, у центрі уваги має бути визнання пріоритету загальнолюдських цінностей (життя, здоров'я, честь, гідність, *свобода* (курсив мій — В. Р.), недоторканість, безпека».

Про необґрунтовану відсутність категорії свободи у переліку найвищих соціальних цінностей Конституції писалося не раз і давно. Ще 11–13 січня 1996 року Міжнародний юридичний форум у Гуті-Синьогорі запропонував внести до переліку найвищих конституційних цінностей категорію свободи. Проте вже за кілька тижнів українські розробники вилучили поняття свободи з конституційного проекту.

Однак просто вписати фундаментальну категорію свободи до статті 3 чинного Основного Закону замало. Адже, по-перше, це поняття у рейтингу цінностей стоїть далеко не на першому місці (а жоден перелік в Основному Законі не є довільним), і по-друге, в самому переліку сполучено цінності з суттєво різних смислових реєстрів. Наприклад, цінність фізичного життя людини відверто контрастує із цінністю збереження національної свободи: очевидно, що слова державного гімну України «Душу й тіло ми положим за нашу свободу» ставлять свободу вище від фізичного існування громадянина.

Прикметним є й те, що життя людини як фізичної істоти не становило найвищої соціальної цінності ні для християнських мучеників, ані для таких авторитетів давнини, як Сократ, Геродот або Софокл. Пізніші історико-філософські уявлення про те, що людське життя є найвищою соціальною цінністю, аргументовано критикував Гегель, а в наш час — Олександр Кожев і Френсіс Фукуяма. Тобто безсумнівним є те, що життя людини становить її

найвищу особисту цінність. Проте нації відносно легко жертвують життями своїх громадян для збереження суверенітету, політичної свободи і територіальної цілісності своєї країни. Політично незріла, «інфантильна» нація може якийсь час не розрізняти цінностей свободи, з одного боку, і життя громадян, з другого, але політично досвідчені народи легко складають собі уявлення про ієрархію пріоритетів.

Концепція стверджує також, що «основою конституційного регулювання є відносини між людиною і державою, суспільством і державою». Такий підхід нагадує витяг із радянського підручника держави і права. Творці Концепції свідомо чи підсвідомо проігнорували загально визнану в євроатлантичному конституціоналізмі тезу про те, що за своїм призначенням будь-яка справжня (органічна) конституція є функціональним обмежувачем будь-якої (навіть демократичної) влади. Вироблені на основі ідей Руссо, Монтеск'є і Локка основні конституційні моделі ґрунтовано на тому, що держава — це потенційно небезпечний суб'єкт, схильний до хронічної екстраполяції своєї влади. Тобто будь-яка держава — з точки зору призначення конституційного регулювання — є суворим Левіафаном у сенсі Томаса Гоббса. Щоби впоратися з ним, належало винайти конституцію в якості мета-закону громадянського суспільства.

Розв'язуючи питання стратегічного значення та змісту, Концепція мала би керуватися тим, що зрілий Основний Закон є правовим гарантом культурного, політичного й економічного поступу країни. Як це впливає з класичної доктрини, органічна конституція призначена запобігати «розщепленню атомів свободи, демократії та ринку». Генеральною метою справжньої конституції є поступ — стан, який досягається забезпеченням творчої ініціативи й активності максимальної кількості індивідуальних і колективних суб'єктів. Ідеться про радикальне пришвидшення всіх соціальних трансакцій, стрімке зростання соціального капіталу (довіри до індивіда, його можливостей), зменшення контрольних,

реєстраційних і дозвільних інстанцій, гарантування економічної, політичної та особистої свободи людини, невтручання держави в приватну сферу і життя громадянського суспільства в цілому.

Звідси випливає, що оновлення Конституції України має здійснюватися з оперттям не так на державу, як на цивілізований бізнес, науку, освіту, академічну свободу, спонтанну творчість, можливості інформаційного суспільства і глобалізованого світу в цілому. Під кутом зору оновлення Конституції України ринкова економіка має стати таким самим утіленням засад економічної свободи, як ліберальна демократія — засад політичної свободи, а недоторканність приватно-сімейної сфери — гарантією особистих свобод індивіда. Всі розумні (не обов'язково помірковані) інтереси фізичних і приватних юридичних осіб мають перебувати під захистом Основного Закону. З погляду модерного конституційного дизайну, ніхто не може скасувати економічних, політичних і особистих свобод народу. Можливі хіба що окремі обмеження їх практичного здійснення лише у випадках, прямо передбачених конституцією як мета-законом.

Держава не повинна обмежувати чи надмірно контролювати підприємницьку ініціативу. На конституційному рівні це має означати, що Українська держава гарантує на своїх теренах вільний рух осіб, товарів, послуг і капіталу. Розмір державних та місцевих податків і зборів не повинен загрожувати економічній свободі. Торгівля має бути максимально вільною, а внутрішні та іноземні інвестиції належить усіляко заохочувати. Недарма ідея про те, що держава мусить гарантувати вільний рух робочої сили, товарів, послуг і фінансових ресурсів є провідним європейським гаслом. Ця нормативна вимога є ключовим елементом Хартії засадничих прав Євросоюзу та Лісабонської угоди, фактично це основний принцип життєдіяльності об'єднаної Європи. Як свідчить класичний лібералізм, і що цілком підтверджує історія СРСР, якщо державу не обмежувати справжньою конституцією, вона з часом скасує

ринкову економіку, замінивши її всеохоплюючим тоталітарним соціалізмом.

Як стверджує також Концепція, «для забезпечення стабільності конституційного ладу в реформованому Основному Законі України має бути передбачений поділ законів [на] конституційні, органічні, звичайні, закони про ратифікацію міжнародних договорів». Це потребує різної кількості голосів парламентарів — залежно від серйозності предмету регулювання. Такий підхід виглядає легко-важним із політичного боку, бо дозволяє незрілій українській опозиції блокувати ухвалення якраз найважливіших законопроектів. Українська політична опозиція є конструктивною лише на папері. На практиці вона залишається надмірно збудженою й непоступливою. Україна живе без великого Герба України, бо на його графічний дизайн не погодилося 300 депутатів. Якщо така сама доля спіткає «конституційні закони» про вибори, референдум, імпичмент або місцеве самоврядування, країні не позаздриш.

2.6.2. Преамбула і засади конституційного ладу

Як це впливає з Концепції, Конституційна Асамблея пропонує «зберегти ціннісні орієнтири і висхідні цілі, закріплені нині у Преамбулі Конституції України». Новелою для преамбули є лише пропозиція «доповнити перелік політико-правових орієнтирів <...> положеннями, пов'язаними зі зміцненням соборності і єдності України та констатацією Української держави як частини світової європейської спільноти, з прагненням розвивати екологічну державу [і] громадянське суспільство». Асамблея вважає також можливим помістити в преамбулу мету «соціальної справедливості».

Ганджем такого підходу є брак розуміння Основного Закону як стратегічного обмежувача державної влади і погано прихований державницький патерналізм. Генетичним джерелом західного

конституціоналізму є ідея автономності, окремішності політично вільного та свідомого своїх цілей індивіда. Тобто конституція — це маніфестація не так духу єдності і колективізму, як здорового індивідуалізму і творчої свободи. Органічний основний закон боронить вільний стан суспільства, а тому інтегрує громадян на основі їх «колективного» прагнення не бути підопічними. На жаль, українське тлумачення Конституції, принаймні поки що, є суттєво відмінним: в ній убачають таку собі ленінську «Іскру» — колективного організатора і пропагандиста.

Патерналістським у підході до Преамбули виглядає також намір «розвивати» громадянське суспільство. Інтегративною рисою громадянського суспільства є саме прагнення його членів зберегти й обстояти (супроти держави) свою політичну, економічну й особисту свободу. Прагнення ж до «соціальної справедливості» в контексті України виглядає відверто проблематичним. На жаль, Україна ще й сьогодні залишається державою неможливих робітників і селян. А для більшості неможливих ідеал соціальної справедливості — це перерозподіл добробуту, а не його примноження. На цьому тлі гасло соціальної справедливості виглядає як моральний налігач у розпорядженні вітчизняних диктаторів, демагогів і політичних авантюристів.

Провокативною є констатація у Концепції того, що «положення частини четвертої статті 5 Конституції України: «Право визначати і змінювати конституційний лад в Україні належить виключно народові і не може бути узурповано державою, її органами або посадовими особами» не отримало розвитку в інших статтях Конституції України, <...> залишаючись абстрактною декларацією». Справді, якщо не брати до уваги ухваленого в 2012 році Закону України «Про всеукраїнський референдум», в Україні не існує конституційного механізму, який дав би змогу відвернути політичну катастрофу в тому разі, якби держава чи окремі владні гілки узурпували народний суверенітет.

Чинна Конституція однозначно засуджує захоплення народного суверенітету державним апаратом, але мовчить щодо будь-якого легітимного виходу із такої ситуації. Конституції багатьох західних демократій передбачають на цей випадок право народу на легітимне демократичне повстання. У різних формах про можливість народного повстання йдеться у конституціях і конституційних законах Великої Британії, Німеччини, Литви, США, Чехії, Греції, Естонії тощо. Отож увага Конституційної Асамблеї до гарантій народного суверенітету є вочевидь виправданою. На жаль, зовнішньою увагою в даному випадку все й вичерпується.

Концепція практично не визнає легітимності, демократичної виправданості права українського народу на повстання. З формально-юридичного боку цей підхід є, по-своєму, логічним. Адже найвищою соціальною цінністю свободу українського народу чинна Конституція не визнає. А якщо свобода народу — це не найвища соціальна цінність, то кому потрібне демократичне повстання? Натомість Концепція часто-густо говорить про принципи «гарантування», «дотримання», «захисту» і «забезпечення» Українською державою прав і свобод людини і громадянина. Подібні декларативні констатації в ділянці прав і свобод вимагають конкретніших пояснень.

Перш за все, звертає на себе увагу той факт, що Концепція вкотре говорить про забезпечення й гарантування суб'єктивних прав і свобод у патерналістському дусі. Йдеться, наприклад, про «встановлення обов'язку держави дотримувати і захищати ці права», про «визначення дієвої системи забезпечення та захисту конституційних прав і свобод», про «оптимізацію співвідношення громадянського суспільства і держави» і навіть про поєднання «саморегулювання суспільних процесів в економіці, політиці, духовній і інших сферах життя з державним управлінням у цих сферах». Чого вартий досі був такий підхід, свідчить міжнародна статистика. Конституційно закріпивши як «найвищу соціальну цінність» життя людини (стаття 3), Україна (за даними журналу *The Economist*)

посідає перше місце в світі за рівнем смертності свого населення. У дивному прагненні все поєднати і об'єднати Концепція говорить, з одного боку, про індивідуалістичну «цінність людини і гарантування державою її прав», а з другого — про «принцип єдності державної влади», «конституювання соціального партнерства» та «суспільне значення власності».

Натомість справжнє гарантування державою суб'єктивних прав мало б означати запровадження, насамперед, ринкових стосунків як широкої системи вчасного розпізнавання й винагородження людських здібностей і талантів. Сюди ж відноситься повномасштабне визнання власності на землю, а також «абсолютизму» власності взагалі. Нині об'єкти власності можна відібрати у нас за балансовою (не ринковою) вартістю, якщо йдеться про задоволення «суспільних» потреб. Україні не завадило б також скасувати внутрішні паспорти разом із реєстрацією громадян та іноземців за місцем мешкання. Ще гостріше стоїть в Україні проблема автономії бодай найкращих університетів і загалом академічної свободи. Давно на часі впровадження страхової медицини, радикальне звуження вилки бюджетних зарплат, скасування фантастичних пільг і синекур для високопосадовців.

2.6.3. Права, свободи та обов'язки людини

Цей розділ Концепції є одним із найприйнятніших. Щоправда, тривожить вимога «збалансованості» прав і свобод людини «з правами й правомірними інтересами інших суб'єктів та й усього суспільства загалом». Неясно, хто має встановлювати чи відновлювати відповідні баланси і як поєднати вимогу балансування прав людини з правами держави і суспільства за вже оголошеної в засадах конституційного ладу *пріоритетності* суб'єктивних прав? Очевидно позитивним надбанням Концепції є вимога «розширити

конституційні можливості організацій громадянського суспільства (насамперед найбільш представницьких об'єднань профспілок і об'єднань правозахисних організацій) впливати на дотримання прав і свобод, а також *контролювати* (курсив мій. — В. Р.) їх реалізацію і притягнення посадовців до відповідальності за їх порушення». Крім того, Концепція вказує на необхідність «створення реальних умов для громадських інституцій з прав людини для [здійснення] достатньо широких повноважень у сфері виконання своїх функцій».

Науковий аналіз і просто здоровий глузд підказують засади, на яких мало би ґрунтуватися оновлення українських підходів до формулювання прав і свобод людини і громадянина:

- Конституційне визначення суб'єктивних прав, свобод та обов'язків людини і громадянина має здійснюватися як правовий стандарт для країни, яка потенційно вважає себе членом Євросоюзу. Тобто транзитерів, що перетнули кордон України, не повинно спіткати суттєве пониження гарантій їхніх суб'єктивних прав. Для цього треба запровадити надійний національний стандарт захисту прав і свобод.
- Права і свободи необхідно подавати у формулюваннях Європейської конвенції 1950 року та підписаних від імені України протоколів до неї. До українського переліку прав треба обов'язково додати також окремі права та свободи з Хартії засадничих прав, на яку посилається Лісабонська угода.
- Визначаючи суб'єктивні права і свободи, слід керуватися тим, що в Україні постійно більше іноземців. Ідеться про осіб, які постійно або тимчасово мешкають в Україні, залишаючись при цьому іноземцями чи апатридами. Конституційний кодекс прав і свобод має орієнтуватися на права іноземців в Україні далеко більшою мірою, ніж сьогодні.

При цьому весь комплекс конституційних прав і свобод належить сприймати не як сферу деталізованих патерналістських зусиль Української держави, а як простір автономності, «окреміш-

ності» індивіда, у якому він справді сам визначає свої пріоритети і спрямованість власних зусиль. Ідеться про сферу, в якій людина самостійно обирає стратегію і тактику своєї поведінки і повністю відповідає за свої дії. Цим самим варто було би покінчити з неочевидним, але фактичним сприйняттям української Конституції як «основного закону для неможливих».

Комплекс конституційних прав і свобод має містити в собі (як принцип чи якимось інакше) посилання на трискладовий тест, за яким будь-які обмеження на здійснення прав і свобод мають бути а) встановлені винятково Конституцією або законом; б) точно відповідати легітимній (передбаченій у Конституції) меті; в) спочатку визнані необхідними у демократичному суспільстві. Крім того, конституційний кодекс прав і свобод повинен містити в собі презумпцію того, що окремі конституційні права, свободи, а також обов'язки стосуються не лише фізичних, але й юридичних осіб. Тому назву другого розділу Конституції доцільно було б замінити на: «Права, основоположні свободи, обов'язки».

Варто також змінити юридичну форму закріплення соціально-економічних прав. Їх доцільно визначати за юридичною моделлю, вжитою у Міжнародному пакті про економічні, соціальні та культурні права (1966). Тоді всі позитивні соціальні й економічні права сприйматимуться як стратегічна мета, програма діяльності уряду на перспективу. Очевидно, що більшість соціально-економічних благ в Україні може забезпечити лише ефективний ринок. І лише в разі соціально ослабленого стану індивіда мають включатися реалістичні гарантії від суспільства й держави. Надалі вимагати дотримання таких юридично коректних гарантій можна буде в судах.

Формулюючи конкретні суб'єктивні права, слід, як уже тут було сказано, використовувати не лише Європейську конвенцію захисту прав людини і основоположних свобод (1950), а й ухвалені пізніше протоколи до неї. Крім того, необхідно запозичити базові норми Європейської хартії засадничих прав, зокрема, про непорушність

людської гідності, академічну свободу, права молоді, доступ до публічної інформації, права людей похилого віку тощо. Якщо досвід використання американської Першої поправки здається нам надто радикальним, варто закріпити повну заборону обмежень на здійснення свободи слова (самовираження) у сферах науки, літератури і мистецтва. Наріжним же каменем усієї конституційної надбудови треба визнати принцип вільного переміщення людей, товарів, послуг і капіталу.

У конституційному переліку суб'єктивних прав і свобод свобода слова та преси (свобода символічного самовираження) мала би визначатися не просто як одне з прав людини першого покоління, а як класичний засіб забезпечення політичної та інтелектуальної свободи — головних підвалин поступу України, каналів реалізації творчого потенціалу українського народу. Сенс цього підходу полягає в тому, що свободу слова та преси (свободу ЗМІ) не можна обмежувати ні парламентською більшістю, ні навіть загальноукраїнським референдумом. Задля цього слід перемістити свободу слова та преси у «перед-політичний» простір України. Таку широку гарантію інтелектуальної свободи має містити перший (засади конституційного ладу) розділ національного Основного Закону.

2.6.4. Академічна свобода

Слід зазначити, що остання версія Концепції передбачає лаконічну тезу такого змісту: «Пропонується статтю 53 чинної Конституції України доповнити положенням про те, що держава сприяє академічній свободі та автономії університетів, у тому числі у використанні матеріальних ресурсів та коштів відповідно до своїх статутних завдань». Загалом же проблема конституційного визнання академічної свободи та/або автономії університетів в Україні має глибокий філософський та політико-прагматичний виміри.

На філософському рівні академічна свобода і пов'язана з нею автономія університетів є ніби «вторинним» віддзеркаленням де-що ширшої проблематики інтелектуальної свободи. Інтелектуальна ж свобода є передумовою соціальної творчості, для якої є вигідним, щоб ідеї (їх циркуляція, обертання) не мали кордонів. На думку Б. Маліновського, інтелектуальна свобода може бути окреслена в якості умови, необхідної і достатньої для визначення і постановки будь-якої цілі; переведення даної цілі у ефективні дії за посередництвом інструментарію культури; одержання насолоди від подібного роду активності. У свою чергу, інтелектуальна свобода адекватно реалізується за наявності умов: а) ціль розумової діяльності має обиратися індивідами вільно (індоктринація заборонена); б) дії по реалізації мети мають залишатися автономними (неконтрольованими); в) результати інтелектуальних зрушень мають залишатися у вільному розпорядженні суб'єктів інтелектуальної дії.¹

Як писав з аналогічного приводу А. Ейнштейн, більшість видатних досягнень науки були здійснені в атмосфері свободи, тому обмеження інтелектуальної свободи є допустимими лише там, де це безпосередньо пов'язано із загрозою для виживання людства.² І хоча інтелектуальна активність нерідко служить досягненню *наперед визначених* цілей, у своєму кращому застосуванні вона *традиційно виходить за межі плану, а її результати передбачити неможливо*. Не дивно, що між наукою та вищою освітою, з одного боку, і конституційним правом — з іншого складаються важливі стосунки. Основним в них є визнання тієї обставини, що контроль та надмірна регламентація руйнують або знищують інтелектуальну (наукову, освітню) ефективність.

¹ Див.: Malinowski B. Freedom and Civilization. — London: George Allen, 1947. — P. 25, 170.

² Див.: Einstein A. Out of My Later Years. — London: Thames and Hudson, 1950. — P. 19.

Закономірно, що в сучасному глобалізованому світі вже сформувалася низка імперативів, які вважаються підґрунтям академічної свободи та автономії університетів. Зокрема, оскільки кращі результати науково-освітньої діяльності є безпосереднім наслідком інтелектуальної свободи, ця діяльність потребує конституційних гарантій захисту від тиску релігії, політики, соціальних заборонів, міфів і т. п.

Тобто для розвитку культури потрібним є вільний ринок ідей, гарантії спонтанного поступу в науці, мистецтві та освіті. Не менш необхідними є також конкуренція освітніх стратегій, методологічний плюралізм. Для посттоталітарних країн нагальним виглядає подолання марнославства і ксенофобії в системі гуманітарного знання. Загалом, сучасний світ спонукає до заміни «повчаючого суспільства» «суспільством діалогу» (У. Бек), що зумовлює трансформацію педагогічних установок, стимулює множинність у сфері дослідницьких методологій і навчання в цілому. Глобалізація зродила також потребу у транснаціональній освіті, модернізації університетських курсів у напрямку *global studies*. Університети покликані нині виробляти у студентів не лише навички критичного мислення, але й спонукати їх до нешаблонних синтетичних підходів і розв'язань.

Все це означає, що університетська освіта має бути максимально наближеною до **науково-дослідницьких** стандартів, які узгоджуються не стільки із засадами прозорої дидактики, скільки з «вільними стрибками творчої уяви». Як свідчить теорія науки, більшість відкриттів робиться й робилося раніше не стільки завдяки правилам логічного виводу, скільки завдяки «невираховним переходам» наукової інтуїції. З цього ж почасти випливає й те, що кращі студенти мають самостійно визначати сфери своїх зацікавлень, здійснювати вибір дисциплін і вільно розпоряджатися одержаними знаннями. Це, у свою чергу, ставить перед східноєвропейськими урядами практичне завдання забезпечити автономію універси-

тетів і академічну свободу на власних теренах. Що ж стосується старих демократій Західної Європи і США, то в них свобода і автономія університетів традиційно вважаються критично важливими інститутами права.

Тобто академічна свобода і автономія університетів сприймаються в євроатлантичному світі в якості організаційно-правових передумов суспільного поступу, прогресу. Зокрема, в США прийнято розрізняти **чотири сутнісних свободи університетів**: а) свободу самостійно визначати академічні основи навчання; б) свободу самостійно добирати й запрошувати на роботу викладачів; в) свободу самостійно визначати методики викладання; г) свободу самостійно добирати майбутніх студентів (про що писав Рональд Дворкін).

Даний підхід підкріплений низкою конституційних рішень Верховного Суду США, в одному з яких стверджується: «Справа університету — забезпечувати ту атмосферу, яка найбільшою мірою сприяє роздумам, експериментам і творчості. Це атмосфера, в якій панують чотири основних права університетів: самостійно вирішувати, кому викладати, що викладати, як викладати і кого зарховувати до університетів».¹

На європейському континенті академічна свобода та/або автономія вищих учбових закладів передбачається ст. 58 Конституції Словенії (1991); ст. 40 Конституції Литви (1992); ст. 67 Конституції Хорватії (1990); ст. 53 Конституції Болгарії (1991); ст. 46 Конституції Македонії (1991); ст. 33 Конституції Італії («у вищих навчальних закладах, прирівняних до державних, діє академічна свобода»), ст. 35 Конституції Молдови тощо.

Крім того, у ст. 70 Конституції Угорщини (1990) говориться про те, що вирішення наукових питань та визначення значущості наукових досліджень є прерогативою професійно залучених до

¹ Див.: Civil Rights Decisions of the United States Supreme Court. The 20-th Century. — San Diego, California: Excellent Books, 1994. — P. 221–222.

науки осіб. У ст. 207 Конституції Бразилії (1988) міститься норма, яка гарантує університетам учбову, наукову та адміністративну автономію, що доповнюється їх правом вільно розпоряджатися існуючими фінансами та майном. Крім того, університети мають функціонувати на основі принципу «нерозривності навчання і наукових досліджень». Конституція спонукає університети запрошувати на роботу іноземних викладачів, наукових співробітників і спеціалістів.

У відповідності до ст. 33 Конституції Італії (1947) мистецтво, наука і викладання проголошуються вільними. У свою чергу, ст. 5 Основного Закону ФРН (1949) гарантує кожному право одержувати знання з будь-яких існуючих джерел. При цьому мистецтво, наукові дослідження і викладання мають бути вільними. Ст. 70 Основного Закону ФРН гарантує **автономію** вищих навчальних закладів. Автономія університетів передбачається ст. 70 Конституції Польщі (1997), свобода наукової діяльності застерігається у ст. 23 Конституції Японії (1947) тощо.

Чинний Основний Закон України прямо не передбачає автономії університетів та/або академічної свободи. Національний підхід до даної проблематики ґрунтується на положеннях ст. 10 Європейської конвенції про захист прав людини і основних свобод (1950), яка містить в собі понад десяток обмежень у здійсненні свободи інтелектуального самовираження. Майже всі вони увійшли до ст. 34 чинної Конституції України. Проте це зовсім не означає, що українська регламентація інтелектуальної свободи відповідає існуючим європейським стандартам.

По-перше, в Україні не застосовується трискладовий тест, відповідно до якого обмеження у здійсненні основних свобод може мати місце лише на підставі закону і тільки у випадках, коли це відповідає легітимній меті та є необхідним у **демократичному** суспільстві. По-друге, в Конституції України відсутня існуюча в Євросоюзі важлива норма про те, що всі передбачені національними конституція-

ми обмеження свободи слова не можуть бути застосовані у сферах літератури, науки та мистецтва. Подібна норма закріплена Хартією засадничих прав Євросоюзу (2000) й іноді прямо відтворюється на національному рівні. По-третє, в Конституції України не передбачається записане у статті 10 Європейської конвенції (1950) право людини одержувати й поширювати інформацію незалежно від державних кордонів. Крім того, класичне європейське і американське розуміння академічної свободи і автономії університетів передбачає заборону для поліції вступати на учбову територію університетів, про що в Україні навіть не прийнято говорити.

Широко оцінюючи дану проблематику, Д. Ст. Міль свого часу писав: «Те, що сьогодні так небагато людей мають сміливість бути ексцентричними — головна небезпека нашого часу». Йшлося, власне, про загрозу уніфікації в західній освіті і культурі. Пізніше В. Гавел назвав освітню уніфікацію **«криміналізацією принципу множинності»**. У СРСР подібна уніфікація здійснювалася десятиліттями. За словами Ж. Кокто, «мурашкова ідеологія на зразок російської» вважала ідейну багатоманітність злочином. У результаті сталося так, що, поставивши свої країни поза грою цінностей, комуністичні лідери створили «замкнену систему зі специфічними принципами».¹

Нині найбільш рішучою і послідовною у справі захисту академічної свободи і університетської автономії є конституційна доктрина і практика США. По-перше, вона аперіорі не визнає можливості існування «помилкових ідей». На думку Верховного Суду США, істину можна здобути лише на ринку «вільного продажу ідей», в умовах конкуренції.² По-друге, освітнім закладам за будь-яких обставин

¹ Див.: Кокто Ж. В трех томах с рисунками автора. Т. 1 — М.: Аграф, 2001. — С. 238.

² Див.: Freedom of the Press Decisions of the United States Supreme Court. — San Diego, California: Excellent Books, 1996. — P. 58.

заборонено ставати «анклавами тоталітаризму», а їх адміністраціям — мати абсолютну владу над тими, хто навчається.¹ По-третє, вільній освіті загрожує тиск навіть з боку таких факторів, як «національна єдність», «патріотизм» або «віддання честі прапора».²

Сполучені Штати, писав Ф. Фукуяма, досягли свого успіху завдяки відданості *етиці ірраціонального*, з чого випливає серйозна вимога *захисту всього непередбачуваного і спонтанного в бізнесі та науці*. Оскільки демократія має не стільки творче, скільки селективне обдарування, пересічні громадяни можуть бути успішними, як правило, лише в межах того, що було раніше створено світлим розумом їх національних еліт. Логічне розгортання даної тези означає, що якщо народоправству в Україні не передуватиме університетська чи академічна свобода, нашим громадянам доведеться й надалі споживати інтелектуальний secondhand. Не викликає також жодного сумніву й те, що дана загроза мала б стати серйозним пунктом в чинному рейтингу українських конституційних проблем, які вимагають розв'язання.

2.6.5. Безпосереднє народовладдя

Асамблея пропонує визначити на конституційному рівні коло питань, щодо яких референдум є обов'язковим, а також питань, які виносити на референдум не можна. Окремо Концепція пропонує «визначити перелік сфер регулювання законом, щодо яких не допускається проведення референдуму за народною ініціативою».

Як відомо, 6 листопада 2012 року Верховна Рада України ухвалила Закон «Про всеукраїнський референдум». Відтак утра-

¹ Див.: Freedom of Speech Decisions of the United States Supreme Court. — San Diego, California: Excellent Books, 1996. — P. 154–156.

² Див.: Freedom of Speech Decisions of the United States Supreme Court. — San Diego, California: Excellent Books, 1996. — P. 74–75.

тив чинність попередній Закон «Про всеукраїнський та місцеві референдуми» (1991), який істотно розходився з Конституцією. За новим законом предметом всеукраїнського референдуму може стати як ухвалення нової редакції Конституції України, так і внесення змін до неї. Референдумом можна також скасовувати будь-який закон про внесення змін до Конституції України. У цей же спосіб можна ухвалювати і скасовувати звичайні закони України, а також внесення змін до них (крім законів про податки, бюджет і амністію).

Все це створило додаткові стимули для діяльності Конституційної Асамблеї. Адже до ухвалення закону про референдум її пропозиції про зміни до Основного Закону потрапляли у пряму залежність від Верховної Ради. А тепер ухвалення оновленої Конституції може відбутися без участі народних депутатів, тобто винятково волею народу за його ж ініціативою. Не дивно, що українські політики сприймають Закон «Про всеукраїнський референдум» неоднозначно.

Крім того, ухвалення закону про всеукраїнський референдум суттєво поглибило зміст статті 5 чинної Конституції про повновладдя народу. Як зазначено в частині третій цієї статті, «право визначати і змінювати конституційний лад в Україні належить виключно народові і не може бути узурповане державою, її органами або посадовими особами». З огляду на юридичний сенс цієї норми, референдумом (на додачу до вимог Розділу XIII чинної Конституції) мають змінюватися всі норми Основного Закону, які є юридично причетними до визначення параметрів конституційного ладу України. Простіше кажучи, закон про всеукраїнський референдум дозволяє скасовувати внесені Верховною Радою України, але реально невідповідні до інтересів українського народу зміни до Основного Закону. Можна сказати, що цей закон є поміркованим вітчизняним аналогом чинного у західному конституціоналізмі права народу на демократичне повстання.

Одним із виявів гострої реакції на Закон «Про всеукраїнський референдум» був закид парламентові, що той відмовився від власних прерогатив. І мало хто з критиків закону усвідомлював, що процес внесення змін до Конституції України не повинен обмежуватися нормами тринадцятого розділу і визначається також статтею 5 Основного Закону, яка досі просто не мала належної конкретизації. Якщо тлумачити зміст цієї норми у точній відповідності з її метою (телеологічне тлумачення), то всі закони, які прямо впливають на визначення сутнісних характеристик конституційного ладу України, належить ухвалювати тільки всенародно. Основний Закон не випадково вживає у статті 5 слово «виключно», підкреслюючи тим, що зміна елементів конституційного ладу вимагає не затвердження цих змін (після їх первісної парламентської підтримки) на референдумі, а саме прямого — без посередництва Верховної Ради — народного голосування. Наприклад, у такий спосіб годилося би змінити в 2004 році українську форму правління.

Отже, Закон України «Про всеукраїнський референдум» наповнює змістом поняття гарантій проти узурпації народного суверенітету державою. Очевидно, що державним узурпатором може виявитися не лише законодавча, але й виконавча, а також судова гілка влади, не кажучи вже про президента. Тобто конституційний референдум можна вважати єдиним в Україні легітимним засобом протидії державному заколотові проти інтересів народу.

На жаль, остання версія Концепції передбачає заборону референдумів за народною ініціативою, на які могли б ставитися будь-які «позитивні» (в сенсі — раніше ніяк не врегульовані) питання. Як вважають члени робочої групи Асамблеї, референдуми за народною ініціативою повинні використовуватися лише для коригування існуючих законів. Тобто такі референдуми можуть лише вилучати, але **не додавати** до правового поля України нові норми на рівні закону. Ще далі у своїх політико-правових аспіраціях, підтриманих робочою групою Конституційної Асамблеї, пішов проф.

В. Шаповал. На його думку, референдуми за народною ініціативою мають проводитися лише з питань, заздалегідь визначених Конституцією України...

2.6.6. Парламент (Верховна Рада України)

Концепція рекомендує зменшити обсяг недоторканості народних депутатів, одночасно удосконаливши механізм їх відповідальності за ухвалені рішення. Серед запропонованих новел — посилення парламентського контролю за виконавчою гілкою, запровадження інтерпеляції (проведення слухань з питань діяльності Кабінету Міністрів України), визнання можливості саморозпуску (двома третинами голосів) парламенту, запровадження «народної» законодавчої ініціативи, закріплення обов'язку вносити проєкт закону про державний бюджет України винятково за Кабінетом Міністрів, запровадження поділу законів на конституційні та звичайні.

Конституційна Асамблея знову порушила (хоча поки що не підтримала) ідею створення двопалатних законодавчих зборів. Обирати верхню палату (як палату регіонів чи то сенат), яка уособлюватиме політичне представництво 24-х областей, Автономної Республіки Крим та окремого столичного округу — міста Києва, мало би безпосередньо населення або відповідні ради: обласні, Верховна Рада Автономної Республіки Крим та Київська міська. Також сенатором міг би ставати за посадою кожен колишній президент України, якщо тільки він не мусив залишити її через імпічмент. Нижню палату у складі 300 депутатів мали б обирати дорослі громадяни України на основі рівного, прямого, загального і таємного виборчого права. Запровадження двопалатного парламенту могло би зменшити конфліктність у механізмі здійснення державної влади. Не скасовуючи соціокультурних відмінностей сходу та заходу країни, він дав би їй змогу розвиватися гармонійніше, посприям

розвиткові регіонів, підвищив авторитет місцевого самоврядування, посилив представницькі функції парламенту, а також підтримав би політичний курс України на вступ до Євросоюзу. Загалом існування двопалатного парламенту в унітарній країні не є винятком із правила. Такі парламенти працюють у Польщі, Італії, Японії, Іспанії, Нідерландах, Румунії, Франції, Хорватії, Чехії, на Філіппінах та в Ірландії. Двопалатними є більшість законодавчих зібрань у старих демократіях незалежно від форми державного устрою (Велика Британія, Франція, Італія, США, Швейцарія). Верхні та нижні палати зазвичай різняться кількісним складом, порядком формування, компетенцією, статусом тощо. Найчастіше нижні палати обирає населення на загальних, рівних і прямих виборах. Із ними пов'язана ідея народного представництва, верховенства легіслатури, наділеної правом ухвалювати бюджет та інші важливі закони.

У країнах із двопалатним парламентом згоду на призначення уряду дають, як правило (за винятком США), нижні або (як в Італії) одночасно верхня та нижня палати. У більшості таких парламентів палати не рівні за статусом. Українська Концепція могла би керуватися аналогічним принципом. Загалом двопалатні парламенти забезпечують більш дієву систему народного представництва, ніж однопалатні: ефективніше представляють інтереси регіонів, успішніше долають законотворчі помилки й ухвалюють збалансованіші рішення.

2.6.7. Президент України

Розділ Концепції, присвячений статусові президента України, відбиває суперечливі прагнення членів Конституційної Асамблеї створити, з одного боку, «належні правові умови для збалансованості та ефективного функціонування змішаної форми державного правління», а з другого — зміцнити роль очільника держави «у забезпеченні стабільного функціонування державного механізму».

му». З цією метою пропонується... «дозволити Президенту України реалізовувати функції політичного арбітражу». Аналіз цієї частини Концепції показує, що вона — як це було і раніше — покладає на президента України паралельне виконання багатьох функцій.

За чинною Конституцією президент є главою держави, гарантом державного суверенітету, територіальної цілісності України, додержання національної Конституції, а також прав і свобод людини і громадянина. Він, як це випливає з тексту його присяги, зобов'язаний «усіма своїми справами боронити суверенітет і незалежність України, дбати про благо Вітчизни і добробут Українського народу, обстоювати права і свободи громадян, додержуватися Конституції України і законів України, виконувати свої обов'язки в інтересах усіх співвітчизників, підносити авторитет України у світі». Для порівняння: президент США, приступаючи до виконання своїх обов'язків, присягається лише в тому, що «буде віддано виконувати обов'язки президента Сполучених Штатів і буде щосили зберігати, захищати та обороняти Конституцію Сполучених Штатів».

Стилістичну відмінність наведених текстів зумовлюють, звісно, не лексичні особливості української чи англійської мови. Йдеться про суттєву відмінність між північноамериканською та українською конституційними парадигмами. У першому випадку бачимо цивілізацію універсально-ринкового типу, де все ніби «крутиться само по собі», і реально правову державу, де роль президента зводиться до підтримання відповідних процедур («як» на противагу «що»); це ніби круп'є у загальнонаціональному казино, який контролює правила гри, а не розміри виграшів і ставок. У другому йдеться про принципово відмінний політико-правовий стереотип, коли держава на чолі з її очільником є рушієм усього на світі — всіх існуючих і потенційно можливих змін. Бачимо президента-деміурга, який повністю визначає і контролює весь політико-технологічний процес.

Концепція декларує трансформацію конституційного статусу президента в бік розширення його арбітражних функцій. І вона мала би докладніше пояснити, як саме відбуватиметься трансформація президентської ролі від виконання матеріальних до більшою мірою процесуальних повноважень.

Що ж стосується правил проведення імпичменту президента, то одинокою причиною його примусового усунення з посади названо, як і раніше, вчинення злочину. Проте злочини суттєво різняться між собою тим, умисні вони чи скоєні через необережність. Окрім того, злочин не становить типової президентської спокуси чи моделі поведінки: суттєво більшим ризиком для суспільства є вчинення президентом грубих порушень Конституції. Якби Конституційна Асамблея погодилась з таким підходом, то базовий їх перелік можна було б передбачити в тілі Конституції. Факультативні ж випадки порушень Основного Закону слід віднести на розсуд Конституційного Суду.

2.6.8. Кабінет міністрів України, інші органи виконавчої влади

Особливої уваги заслуговує побіжна згадка в Концепції про необхідність «виокремлення системи органів охорони правопорядку, завданням яких є захист життя, здоров'я, прав і свобод людини, забезпечення її недоторканності і безпеки, охорона національної і громадської безпеки, захист інтересів суспільства і держави від протиправних посягань, запобігання та протидія злочинності». Хоч це й дивно, жодної деталізації подібного «виокремлення» Концепція не пропонує. Йдеться лише про те, щоб закріпити на конституційному рівні принцип деполітизації та позапартійності працівників цих органів, а також визначити на рівні закону параметри дозволеного застосування ними «примусових заходів».

Насправді Концепція і пізніше Конституція мали б закріпити повномасштабний парламентський контроль за органами охоро-

ни правопорядку, вимагаючи визначення *законом* — а не указом президента чи постановою уряду — їх статусу, штатного розкладу, функцій та обсягу фінансування; передбачаючи щодо них можливість повного парламентського розслідування, включно із заборонаю високопосадовцям відмовлятися від надання інформації парламентським комісіям; запровадити контроль громадських правозахисних організацій за правоохоронною діяльністю; надати право українському омбудсману призупиняти на 48 годин дію або акт будь-якої (включно з міністром) посадової особи Міністерства внутрішніх справ, пенітенціарної системи тощо.

2.6.9. Судова влада, прокуратура

Основним завданням конституційної реформи в судовій сфері Концепція називає «посилення гарантій незалежності судів і суддів», проте саме тут варто було б починати з підвищення рівня виховання й освіти («інтелігентності») суддівського корпусу України. Йдеться про загальну якість «людського капіталу» у вітчизняній юридичній сфері. Брак довіри до судів і суддів пов'язаний також із браком поваги до людської гідності взагалі. Студенти-юристи українських університетів навіть четвертого (найвищого) рівня акредитації виховуються в атмосфері жорсткого реалізму і прагматизму. Це не так виховання, як радше «дресирування для суспільства». На все інтелектуально складне, високе й постмодерне у них просто не залишається часу і місця.

За задумом складачів Концепції, якщо суддів призначатиме на посаду президент України за поданням оновленої Вищої ради юстиції, це зменшить їхню політичну заангажованість та ідеологічну залежність. Для цього на посаду судді планується призначати більш зрілих за віком (30 років) і стажем роботи (5 років) професіоналів. Проте неформальне спілкування з суддями показує, що багато хто з них ключовим моментом судової реформи вважає не кращу осві-

ту чи віковий ценз, а встановлення такого порядку заміщення посади голови суду, який передбачав би таємне рейтингове голосування його кандидатури суддями. Якщо голову суду вибиратимуть шляхом таємних виборів його ж колеги-судді, справа поліпшиться не тільки в морально-етичному сенсі. А якщо голову суду й надалі адміністративно призначатимуть горішні структури, модернізувати суди по-справжньому не вдасться.

Що ж стосується статусу прокуратури, то Концепція поки що не містить чіткого розв'язання. Прокуратура традиційно прив'язана до захисту державного централізованого інтересу. Наділена правом порушувати, розслідувати і передавати в суд кримінальні справи, вона завжди виконувала в Україні функцію владного батога. Нині на інтуїтивному рівні вимальовується підхід, за яким прокуратура мала б здійснювати контроль за дотриманням Конституції і законів України лише у тих державних органах й структурах, у яких людина найбільше ризикує опинитися в соціально ослабленому, залежному, без реальної свободи вибору поведінки стані.

Йдеться, насамперед, про структури міліції (поліції) і служби безпеки України, розгалужену сферу установ виконання покарань, підрозділи Збройних сил України та інші військові чи воєнізовані формування. Можливо, доцільно було би покласти на прокуратуру України виконання таких повноважень: а) кримінальне переслідування особи, висунення обвинувачення та складання обвинувального акту; б) підтримання державного обвинувачення в суді; в) представництво інтересів людини і держави в суді у випадках, встановлених законом; г) нагляд за додержанням законів органами, які проводять оперативно-розшукову діяльність, дізнання, досудове слідство; г) нагляд за додержанням законів при виконанні судових рішень у кримінальних справах, а також при застосуванні інших заходів примусового характеру, пов'язаних з обмеженням свободи людини; д) нагляд за додержанням органами виконавчої влади, посадовими і службовими особами, іншими суб'єктами

владних повноважень прав людини й основоположних свобод; е) нагляд за додержанням прав людини й основоположних свобод у підрозділах Збройних Сил України, інших військових і збройних формуваннях.

Відповідно до свого правового і фактичного статусу підрозділи Збройних Сил України, інших військових і збройних формувань мають можливість неконтрольованого застосування сили, фізичного, психічного та ідеологічного примусу і тиску в умовах обмеженої свободи індивіда. Найперше це стосується громадян, які проходять обов'язкову чи контрактну військову службу.

2.6.10. Територіальний устрій, Автономна Республіка Крим, місцеве самоврядування

Розглянуті в Концепції питання територіального устрою України зводяться головню до того, що в Україні даний устрій є надмірно подрібненим, що тут досі не існує закону про територіальний устрій та про місто Севастополь, а також не визначено на законодавчому рівні порядок вирішення питань адміністративно-територіального устрою. Концепцією запропоновано поширити юрисдикцію територіальних громад та їх об'єднань на землі населених пунктів, а також прилеглі до них землі для розвитку економічної, соціальної, транспортної та іншої інфраструктури. Пропонується також створити нову адміністративно-територіальну одиницю — громаду, після чого територіальний устрій України має бути представлено на трьох рівнях: регіони (Автономна Республіка Крим, області, міста Київ і Севастополь); приблизно у п'ять разів укрупнені райони; громади. Передбачається також можливість формування спеціалізованих (медичних, соціальних, освітніх, статистичних та інших) округів. При цьому пропонується офіційно визнати те, що «система органів влади Автономної Республіки Крим становить самостійну підсистему органів публічної влади».

З пропозиціями Концепції щодо модернізації місцевого самоврядування у більшості випадків (за винятком радикального укрупнення районів і визначення громад в якості територіальних одиниць) можна погодитися. Актуальним в Україні є приведення конституційно-правової основи місцевого самоврядування у відповідність із вимогами Ради Європи та Євросоюзу — Європейської хартії місцевого самоврядування (1985) і протоколів до неї. Закріплення на конституційному рівні потребує також принцип повноти повноважень місцевого самоврядування, визнання за місцевими радами права самостійно визначати систему і структуру своїх виконавчих органів, загальну чисельність апарату, а також обсяг видатків на його утримання в межах місцевого бюджету.

2.6.11. Конституційний Суд України

Згідно з Концепцією статус Конституційного Суду України суттєвих змін не зазнав. Новели стосуються лише окремих аспектів діяльності Суду й зводяться головно до нового порядку призначання конституційних суддів на посаду, позбавлення Конституційного Суду права тлумачити закони України, доручення Судові перевіряти на конституційність проекти законів, які виносяться на всеукраїнський референдум.

Зміна порядку призначання суддів на посаду передбачає передачу цієї функції Президентові України. Кандидатури на посаду судді мають попередньо одержати рекомендації від з'їзду суддів України, Національної академії правових наук, а також Міністерства юстиції України. Якби Україна мала двопалатний парламент, то призначати конституційних суддів на посаду міг би президент за поданням верхньої палати. Подібний порядок призначення вищих суддів діє в США. Досвід показує, що коли судді набувають повноваження одночасно від двох гілок влади, це робить суд відносно незалежним у політичному сенсі. Ще важливішим є те, що

розгляд кандидатур суддів у верхній палаті робить процес добору суддів більш вимогливим і публічним (прозорим).

Однак найважливішим для України залишається загальне переосмислення ролі єдиного органу конституційної юрисдикції. Адже, на відміну від загальних судів, покликаних боронити головно законність і правопорядок, конституційні суди мають захищати стан свободи суверенного народу. Враховуючи традиційний лаконізм конституційних текстів, захист громадянської свободи вимагає від суддів найвищого рівня освіченості і культури. Адже боронити свободу є набагато важчою і відповідальнішою справою, ніж захищати позитивну рутинність повсякдення. У правовій державі конституція — це абстрактний регулятор, який стоїть над уособленою в живих людях владою. Суспільство є динамічним і успішним переважно тому, що має реальну можливість грати своїми творчими силами й амбіціями. Забезпечити вільну гру людських пристрастей та енергій якраз і покликані конституційні судді.

У подальшому (після 15 вересня 2013 року) робота Конституційної Асамблеї над проектом Концепції проходила у формі зібрань спеціально створеної для цього *робочої групи*, до складу якої увійшло близько 10-12 ключових (з точки зору професійної ієрархії Асамблеї) осіб та приблизно стільки ж експертів, але вже без права вирішального голосу. Робоча група скоротила первісний текст Концепції на 40–50 %, редакційно уточнивши при цьому більшість її положень. Оновлену Концепцію планували повторно розглянути і остаточно затвердити Асамблеєю 6 грудня 2013 року, проте через появу українського *Євромайдану* і, як наслідок, «невизначеність політичної ситуації в країні» (Л. Кравчук) реалізацію цього плану було призупинено на невизначений час.

Розділ III.

Декларація принципів взаємовідносин держави з народом, людиною і громадянським суспільством

Частина I. Народ і держава

Стаття 1

1. Воля народу визначає волю держави і є вищим владним політичним авторитетом.
2. Конституція країни є вищим владним правовим авторитетом.
3. Держава, її органи, посадові та службові особи підпорядковані волі народу і конституції.

Стаття 2

1. Обмеження держави, забезпечення свободи і повновладдя народу є головною метою конституції.

2. Забезпечення громадянського миру, безпеки, захищеності суспільства і людини є головними цілями держави.

3. Вільно чинити власною долею є головним наслідком свободи народу для кожного громадянина.

4. Діяти в межах, окреслених конституцією і законом, є головним наслідком свободи народу для держави, її органів, посадових і службових осіб.

Стаття 3.

1. Держава відповідає перед людиною і суспільством за свою діяльність.

2. Гарантування прав людини і основоположних свобод є безпосереднім обов'язком держави.

3. Кожен має право судового позову як до держави в цілому, так і до її органів, посадових і службових осіб.

4. Всі державні органи, посадові і службові особи повинні служити виключно на користь інтересів народу, їх повноваження мають визначатися саме в цій якості.

Стаття 4

1. Право визначати і змінювати конституційний лад є суверенним правом народу. Це право не може бути узурповане державою, її органами або посадовими особами.

2. Народ здійснює свою владу як безпосередньо, так і через органи державної влади.

3. Якщо свободі народу виникає реальна загроза, демократичне повстання задля відновлення народного суверенітету є легітимним.

Стаття 5

1. Державна влада здійснюється на засадах її поділу на законодавчу, виконавчу і судову.

2. Законодавча і виконавча влада є автономними одна від одної.

3. Судова влада є незалежною від законодавчої та виконавчої влади.

4. Органи законодавчої, виконавчої і судової влади, їх посадові і службові особи здійснюють свої повноваження виключно у встановлених конституцією і законами межах.

5. Судова влада керується волею народу, тільки якщо вона виражена у формі закону.

Стаття 6

1. Судові рішення приймаються і ухвалюються іменем Закону.

2. Конституція має найвищу юридичну силу.

3. Норми конституції є нормами прямої дії.

4. Захист прав і основоположних свобод безпосередньо на основі конституції гарантується кожному.

Стаття 7

1. Ринкова економіка є втіленням засад економічної свободи народу.

2. Ліберальна демократія є втіленням засад політичної свободи народу.

3. Недоторканність приватного життя є втіленням особистої свободи.

4. Економічна, політична та особиста свободи не можуть бути ніким скасовані.

Стаття 8

1. Законна підприємницька ініціатива не обмежується. Свобода договору гарантується.

2. Держава забезпечує на своїх теренах вільний рух осіб, товарів, послуг та капіталу.

3. Державні податки і збори не повинні становити загрозу економічній свободі.

4. Внутрішні та іноземні інвестиції заохочуються.

Стаття 9

1. Виключний перелік об'єктів права власності народу визнається конституцією.

2. Кожен має право бути власником на законних підставах.

3. Власність сприяє свободі, незалежності та відповідальності особи.

4. Всі форми власності захищаються державою і законом однаковою мірою.

5. Приватна власність на землю визнається і гарантується кожному.

Стаття 10

1. Демократичними визнаються рішення, які було прийнято без порушення законних процедур. Порушення законної процедури є підставою для визнання рішення нечинним.

2. Жодна диктатура не визнається, поки діє конституція.

3. Права, основоположні свободи та законні інтереси меншин не можуть бути скасовані за волею політичної більшості.

4. Для зайняття політичних посад принцип професійних вимог не застосовується.

Стаття 11

1. Свобода вираження поглядів (свобода слова) визнається невід'ємною передумовою будь-якої політики і права. Вона не підлягає скасуванню або обмеженню референдумом чи парламентом.

2. Суспільне життя ґрунтується на засадах демократії, політичної та ідеологічної багатоманітності.

3. Будь-яка цензура заборонена.

Частина II. Людина і держава

Стаття 12

1. Гідність людини є непорушною.

2. Усі люди є вільними і рівними у своїй гідності та правах.

3. Права людини і основоположні свободи є невідчужуваними і непорушними.

4. При прийнятті нових законів чи при внесенні змін до чинних законів не допускається порушення прав людини і основоположних свобод.

5. Права людини і основоположні свободи, закріплені конституцією, не є вичерпними.

6. Окрім права, основоположні свободи та обов'язки можуть належати також юридичним особам.

Стаття 13

1. Закріплені в конституції права людини і основоположні свободи не можуть тлумачитися в якості обмеження або порушення прав і основоположних свобод, визнаних міжнародними договорами країни.

2. Всі можливі обмеження щодо здійснення прав і основоположних свобод мають:

- 1) бути необхідними в демократичному суспільстві;
- 2) передбачатися законом;
- 3) точно відповідати цілям, для досягнення яких вони запроваджуються.

Стаття 14

1. Кожна людина має право на вільний розвиток.

2. Ніхто не може утримуватись в рабстві або в підневільному стані. Торгівля людьми заборонена.

3. Ніхто не може бути примушений робити те, що не відповідає вимогам закону.

4. Здійснення прав людини і основоположних свобод забезпечується без дискримінації за ознакою статі, раси, кольору шкіри, мови, релігії, політичних чи інших переконань, національного чи соціального походження, належності до національних, сексуальних або інших спільнот, майнового стану, народження, а також за будь-якою іншою ознакою.

5. Держава гарантує захист від дискримінації за ознаками, вказаними в частині четвертій цієї статті.

Стаття 15

1. Громадяни мають рівні конституційні права і основоположні свободи та є рівними перед законом.

2. Громадяни не можуть бути позбавлені громадянства і права змінити громадянство.

3. Громадяни не можуть бути вигнані за межі країни, а також видані іноземній державі, якщо це не витікає з конституції або міжнародних зобов'язань країни.

4. Громадяни, які перебувають за межами своєї країни, можуть в будь-який час повернутися додому.

5. Держава гарантує піклування та захист громадянам, які перебувають за її межами.

Стаття 16

1. Іноземці та особи без громадянства, які перебувають в країні на законних підставах, користуються тими ж самими правами і основоположними свободами, а також несуть такі ж самі обов'язки, як і громадяни країни, — за винятками, встановленими конституцією, законами та міжнародними договорами країни.

2. Колективне вислання іноземців з території країни заборонено.

3. Іноземці, які проживають на території країни, можуть бути вислані за її межі виключно на законних підставах. При цьому вони мають право:

- 1) наводити доводи проти свого вислання;
- 2) вимагати судового розгляду своєї справи;
- 3) постати перед органом чи посадовою особою, уповноваженими вирішувати це питання.

4. Іноземець може бути висланий ще до того, як він здійснив права, передбачені пунктами 1, 2, 3 частини третьої цієї статті, якщо таке вислання є необхідним в інтересах забезпечення національної безпеки чи громадського порядку.

5. Іноземцям та особам без громадянства може бути наданий статус біженця або притулок у порядку, встановленому законом.

6. Ніхто не може бути переміщеним, висланим чи виданим державі, де існує реальна загроза застосування до нього смертної

кари, катування чи іншого нелюдського чи такого, що принижує людську гідність, поводження чи покарання.

Стаття 17

1. Кожен має право на життя.
2. Держава зобов'язана захищати життя людини.
3. Нікого не може бути засуджено до смертної кари або страчено.
4. Кожен має право захищати своє та чуже життя від протиправних посягань.
5. Придбання особистої зброї з метою захисту себе і своєї родини від протиправних посягань є правом людини. Порядок здійснення цього права регулюється законом.

Стаття 18

1. Кожен має право на повагу і захист своєї гідності.
2. Нікого не може бути піддано катуванню, жорстокому, нелюдському чи такому, що принижує людську гідність, поводженню чи покаранню.
3. Перебування в місцях позбавлення волі не може вважатися підставою для приниження людської гідності.
4. Кожен має право на повагу до своєї фізичної та духовної цілісності. Ніхто без його добровільної згоди не може бути підданий медичним, науковим або будь-яким іншим випробуванням, дослідом чи експериментам.

Стаття 19

1. Кожен має право на свободу, безпеку і особисту недоторканність. Нікого не може бути позбавлено свободи, крім зазна-

чених нижче випадків і відповідно до процедури, передбаченої законом:

- 1) законне ув'язнення після засудження особи судом;
- 2) законний арешт або затримання особи за невиконання законного рішення суду або для забезпечення виконання обов'язку, встановленого законом;
- 3) законний арешт або затримання особи, здійснене з метою провадження її до суду за наявності обґрунтованої підозри у вчиненні особою злочину чи правопорушення, або якщо обґрунтовано вважається необхідним запобігти вчиненню особою злочину чи правопорушення чи її втечі після його вчинення;
- 4) затримання неповнолітнього на підставі законного рішення з метою застосування наглядових заходів виховного характеру або законне затримання неповнолітнього з метою провадження його до компетентного органу;
- 5) законне затримання осіб для запобігання поширенню інфекційних захворювань, а також законне затримання психічно хворих, алкоголіків, наркоманів чи бродяг;
- 6) законний арешт або затримання особи з метою запобігання її недозволеному в'їзду в країну або стосовно якої провадиться процедура депортації чи екстрадиції.

2. Кожен, кого заарештовано чи затримано, має бути негайно поінформований зрозумілою для нього мовою про підстави його арешту або затримання і про обвинувачення, висунуті проти нього.

3. Кожен, кого заарештовано чи затримано згідно з положеннями пункту 3 частини першої цієї статті, має негайно постати перед судом і йому має бути забезпечено розгляд справи упродовж розумного строку або звільнення під час провадження. Таке звільнення може бути обумовлене гарантіями з'явитися на судові засідання.

4. Кожен, кого позбавлено свободи внаслідок арешту або тримання під вартою має право ініціювати провадження, в ході якого суд без зволікання встановлює або додатково перевіряє законність затримання і приймає рішення про звільнення, якщо затримання є незаконним.

5. У разі нагальної необхідності запобігти злочині чи його перепинити, уповноважені на це законом органи можуть застосувати тримання особи під вартою як тимчасовий запобіжний захід, обґрунтованість якого протягом сорока восьми годин має бути перевірена судом. Затримана особа негайно звільняється, якщо протягом сорока восьми годин з моменту затримання їй не вручено вмотивованого рішення суду про тримання під вартою.

6. Кожен, кого заарештовано чи затримано, повинен одержати перед арештом або затриманням «Перелік законних гарантій прав особи, чия свобода обмежується». Нехтування цим правилом посадовою або службовою особою є підставою для реабілітації заарештованої чи затриманої особи.

7. Кожному заарештованому чи затриманому мають бути негайно роз'яснені зрозумілою для нього мовою його права і надана можливість захищати себе особисто і користуватися правовою допомогою захисника.

8. Кожен заарештований чи затриманий має право на персональну зустріч із суддею з приводу оскарження умов його арешту, затримання чи тримання під вартою.

9. Про арешт і затримання особи має бути негайно повідомлено родичів або близьких заарештованого чи затриманого. Кожен заарештований чи затриманий має право на невідкладне повідомлення своїх родичів або близьких йому осіб про свій стан.

10. Кожному потерпілому від арешту, затримання чи тримання під вартою, здійсненим всупереч положенням цієї статті, гарантується право на відшкодування спричиненої йому моральної та матеріальної шкоди.

Стаття 20

1. Кожному гарантується недоторканість його житла чи іншого законного володіння.

2. Не допускається проникнення до житла чи іншого законного володіння особи, проведення в них огляду чи обшуку інакше, як за вмотивованим рішенням суду на основі закону.

3. Арешт, огляд і обшук в нічний час у помешканні чи іншому законному володінні особи забороняється.

4. У невідкладних випадках, пов'язаних із врятуванням життя людей і майна чи з безпосереднім переслідуванням осіб, які підозрюються у вчиненні злочину, можливий інший, встановлений законом, порядок проникнення до житла чи іншого законного володіння особи, проведення в них огляду і обшуку.

Стаття 21

1. Кожному гарантується таємниця листування, телефонних розмов, телеграфної, електронної та будь-якої іншої кореспонденції.

2. Винятки можуть бути встановлені лише судом у випадках, передбачених законом і за умови, що вони є необхідними в демократичному суспільстві з метою запобігти злочинів чи з'ясувати істину під час розслідування кримінальної справи, якщо іншими способами одержати інформацію неможливо.

Стаття 22

1. Ніхто не може зазнавати втручання в його особисте і сімейне життя, крім випадків, передбачених конституцією і законом.

2. Кожен має право на захист персональних даних (відомостей про себе).

3. Не допускається збирання, зберігання, використання та поширення персональних даних без згоди особи, крім випадків, визначених законом, і лише в інтересах національної безпеки, захисту прав і основоположних свобод інших осіб.

4. Персональні дані можуть використовуватися лише для цілей, визначених законом.

5. Кожен має право знайомитися в органах державної влади, органах місцевого самоврядування, інших установах і організаціях всіх форм власності з відомостями про себе.

6. Кожному гарантується право спростовувати недостовірну інформацію про себе і членів своєї сім'ї та право вимагати вилучення такої інформації, а також право на відшкодування матеріальної та моральної шкоди, завданої збиранням, зберіганням, використанням та поширенням недостовірної інформації про особу.

Стаття 23

1. Кожному, хто на законних підставах перебуває на території країни, гарантується свобода пересування, вільний вибір місця проживання, право вільно залишати країну.

2. На здійснення цих прав і основоположних свобод не можуть бути встановлені інші обмеження крім тих, що передбачені законом і є необхідними в демократичному суспільстві в інтересах національної безпеки, підтримання громадського порядку, запобігання злочину, захисту здоров'я населення або з метою захисту прав і свобод інших осіб.

3. Права і основоположні свободи, викладені в частині першій цієї статті, можуть підлягати в окремих місцевостях додатковим обмеженням, встановленим законом.

Стаття 24

1. Кожен має право на свободу думки, совісті та релігії; це право включає свободу змінювати свою релігію або переконання, а також свободу сповідувати свою релігію або переконання під час богослужіння, навчання, виконання та дотримання релігійної практики і ритуальних обрядів як одноособово, так і спільно з іншими, як прилюдно, так і приватно.

2. Свобода сповідувати свою релігію або переконання підлягає лише тим обмеженням, що передбачені законом і є необхідними в демократичному суспільстві в інтересах громадської безпеки, для охорони громадського порядку, здоров'я населення, захисту прав і основоположних свобод інших осіб.

3. Церква і релігійні організації є відокремленими від держави, а державні навчальні заклади — від церкви. Жодна релігія чи світогляд не можуть бути визнані державою як обов'язкові. Всі віросповідання є рівними перед законом.

4. Ніхто не може бути увільнений від своїх конституційних обов'язків або відмовитися від виконання законів за мотивами релігійних чи інших переконань.

5. Якщо виконання військового обов'язку суперечить релігійним чи іншим особистим переконанням громадянина, воно може бути замінене альтернативною (невійськовою) службою або роботою.

Стаття 25

1. Кожен має право на свободу вираження поглядів. Це право включає свободу дотримуватися своїх поглядів, одержувати і передавати інформацію та ідеї без втручання органів державної влади і незалежно від державних кордонів. Ця стаття не перешкоджає державі впроваджувати ліцензування діяльності радіомовних, телевізійних та кінематографічних підприємств.

2. Здійснення цієї свободи, оскільки воно пов'язане з обов'язками і відповідальністю, може підлягати таким формальностям, умовам, обмеженням або санкціям, які передбачені законом і є необхідними в демократичному суспільстві в інтересах національної безпеки, територіальної цілісності або громадської безпеки, для запобігання заворушенням чи злочинам, для охорони здоров'я населення, захисту репутації чи прав інших осіб, для запобігання розголошенню інформації з обмеженим доступом або для підтримання безсторонності суду.

3. Свобода вираження поглядів в літературі, мистецтві та наукових дослідженнях є вільною від будь-яких обмежень.

4. Свобода та плюралізм засобів масової інформації гарантуються.

Стаття 26

1. Кожен має право на доступ до офіційних документів та іншої інформації про діяльність органів державної влади і місцевого самоврядування, їх посадових і службових осіб, інших суб'єктів владних повноважень. Здійснення цього права передбачає можливість подання інформаційного запиту або одержання інформації в інший спосіб — на вибір запитувача.

2. Органи державної влади і місцевого самоврядування, їх посадові і службові особи, інші суб'єкти владних повноважень зобов'язані надавати належні їм відомості за інформаційними запитами, регулярно оприлюднювати інформацію про свою діяльність.

3. Здійснення цього права, оскільки воно пов'язане з обов'язками і відповідальністю, може підлягати таким формальностям, умовам, обмеженням або санкціям, які передбачені законом і є необхідними в демократичному суспільстві в інтересах національної

безпеки, захисту репутації чи прав інших осіб, для запобігання розголошенню інформації з обмеженим доступом або для підтримання безсторонності суду за умови, якщо шкода від оприлюднення запитованої інформації переважає суспільний інтерес в її отриманні.

Стаття 27

1. Громадяни мають право вступати до політичних партій, рухів та інших громадських об'єднань для здійснення і захисту своїх або тих, що належать іншим особам прав і основоположних свобод, задоволення політичних, економічних, соціальних, культурних та інших законних інтересів, за винятком обмежень, що передбачені законом і є необхідними в демократичному суспільстві в інтересах національної безпеки або громадського порядку, охорони здоров'я населення, захисту прав і основоположних свобод інших осіб.

2. Право вступати до громадських об'єднань, за винятком політичних партій і рухів, належить кожному.

3. Ніхто не може бути обмежений у своїх правах і свободах за належність чи неналежність до політичних партій, рухів чи інших громадських об'єднань.

4. Ніхто не може бути примушений до вступу в партії, рухи чи інші громадські об'єднання.

Стаття 28

1. Діяльність політичних партій, рухів, інших громадських об'єднань, спрямована на ліквідацію незалежності країни, зміну основ конституційного ладу насильницьким шляхом, порушення суверенітету і територіальної цілісності країни, підрив її безпеки, незаконне захоплення державної влади, пропаганду війни, на-

сильства, а також на розпалювання міжетнічної, расової, релігійної ворожнечі, посягання на права людини і основоположні свободи, здоров'я населення забороняється.

2. Політичним партіям, рухам, іншим громадським об'єднанням забороняється утворювати і мати при собі будь-які збройні формування.

3. Не допускається утворення і діяльність організаційних структур політичних партій і рухів в органах державної виконавчої влади, органах судової влади, виконавчих органах місцевого самоврядування, збройних силах країни, інших військових і збройних формуваннях, а також на державних підприємствах, в установах і організаціях.

4. Не допускається утворення й діяльність організаційних структур політичних партій і рухів у навчальних закладах країни.

5. Заборона діяльності політичних партій, рухів, інших громадських об'єднань здійснюється виключно в судовому порядку.

6. Утворення політичних партій і рухів є вільним і не підлягає державній реєстрації. Політичні партії і рухи мають діяти в межах конституції.

Стаття 29

1. Кожен має право на участь у професійних спілках з метою захисту своїх прав та законних інтересів. Професійні спілки об'єднують осіб, пов'язаних спільними інтересами за родом їх професійної діяльності.

2. Утворення професійних спілок є вільним і здійснюється без попереднього дозволу чи державної реєстрації.

3. Професійні спілки є рівними перед законом.

4. Членство у професійних спілках не підлягає обмеженням, за винятком тих, що передбачаються законом і є необхідними

в демократичному суспільстві в інтересах національної безпеки або громадського порядку, захисту прав і основоположних свобод інших осіб.

5. Професійним спілкам належить право утворювати національні федерації профспілок, які можуть засновувати міжнародні профспілкові організації або приєднуватися до них.

6. Ніхто не може бути примушений до вступу або до виходу із профспілки.

Стаття 30

1. Громадяни мають право брати участь в управлінні державними і громадськими справами, у загальнодержавному та місцевому референдумах, вільно обирати і бути обраними до органів державної влади та органів місцевого самоврядування.

2. Громадяни користуються рівним правом доступу до посад на державній службі, а також в органах місцевого самоврядування.

Стаття 31

1. Громадяни мають право збиратися мирно, без зброї й проводити збори, мітинги, походи і демонстрації, влаштовувати пікети та наметові містечка, про що завчасно сповіщаються органи державної влади чи місцевого самоврядування.

2. Обмеження щодо здійснення цього права може встановлюватися судом відповідно до закону лише у випадках, коли воно є необхідним в демократичному суспільстві в інтересах національної безпеки або громадського порядку — з метою запобігання заворушенням чи злочинам, для охорони здоров'я населення, захисту прав і основоположних свобод інших осіб.

Стаття 32

1. Кожен має право направляти індивідуальні чи колективні письмові звернення, особисто звертатися до органів державної влади, органів місцевого самоврядування, посадових і службових осіб цих органів, інших суб'єктів владних повноважень, які зобов'язані розглянути звернення і дати обґрунтовану відповідь у встановлений законом строк.

Стаття 33

1. Кожна фізична і юридична особа має право мирно володіти своїм майном. Ніхто не може бути позбавлений своєї власності інакше як за рішенням суду, в інтересах суспільства і виключно на законних підставах.

2. Кожен має право вільно володіти, користуватися і розпоряджатися своєю власністю, результатами своєї інтелектуальної, творчої діяльності.

3. Право приватної власності є непорушним.

4. Кожен має право користуватися об'єктами права державної та комунальної власності відповідно до закону.

5. Примусове відчуження об'єктів власності може бути застосоване лише судом у випадку вищої державної необхідності, на підставі і в порядку, передбачених законом за умови попереднього й повного відшкодування їх ринкової вартості.

6. Примусове відчуження об'єктів власності з наступним повним відшкодуванням їх ринкової вартості допускається лише в умовах воєнного або надзвичайного стану.

7. Конфіскація майна застосовується лише за рішенням суду, виключно у випадках та порядку, встановлених законом.

8. Здійснення права власності не повинно перешкоджати здійсненню інших прав людини і основоположних свобод, спричиняти

шкоду інтересам суспільства, погіршувати стан довкілля та природні якості землі.

Стаття 34

1. Кожен має право на підприємницьку діяльність.
2. Підприємницька діяльність депутатів, посадових і службових осіб органів державної влади та органів місцевого самоврядування обмежується законом.
3. Держава забезпечує захист чесної конкуренції. Не допускаються зловживання монопольним становищем на ринку, неправомірне обмеження конкуренції та недобросовісна конкуренція.
4. Види і межі допустимої монополії визначаються законом.
5. Держава захищає права споживачів, здійснює контроль за якістю і безпечністю продукції та всіх видів послуг і робіт, сприяє діяльності громадських об'єднань споживачів.

Стаття 35

1. Кожна особа має право на працю, що включає можливість заробляти собі на життя працею, яку вона вільно обирає або на яку вільно погоджується.
2. Держава зобов'язується в індивідуальному порядку і в порядку міжнародної допомоги та співробітництва, зокрема, в економічній і технічній галузях, вжити в максимальних межах наявні ресурси і можливості для того, щоб поступово забезпечити здійснення цього права усіма належними способами.
3. Використання примусової праці забороняється. Не вважається примусовою працею військова або альтернативна (невійськова) служба чи робота, а також служба чи робота, яка виконується осо-

бою за вироком чи іншим рішенням суду, або відповідно до законів про воєнний і надзвичайний стан.

4. Кожен має право на належні, безпечні і здорові умови праці, на заробітну плату, не нижчу від встановленої законом.

5. Використання праці жінок і неповнолітніх на небезпечних для їх здоров'я роботах забороняється.

6. Держава гарантує захист від незаконного звільнення.

7. Право на своєчасне одержання винагороди за працю захищається законом.

8. Молоді люди забезпечуються належними умовами праці згідно із своїм віком та захищаються від економічної експлуатації і роботи, яка може негативно вплинути на їх безпеку, здоров'я, фізичний, духовний чи соціальний розвиток, або завадити здобуттю ними освіти.

Стаття 36

1. Кожен має право на страйк для захисту своїх соціально-економічних, а також інших прав, основоположних свобод і законних інтересів.

2. Ніхто не може бути примушений до участі або до неучасті у страйку.

3. Здійснення цього права не підлягає обмеженням, за винятком тих, що передбачені законом і є необхідними в демократичному суспільстві в інтересах національної безпеки або громадського порядку, для запобігання заворушенням чи злочинам, для охорони здоров'я населення, захисту прав і основоположних свобод інших осіб.

4. Заборона страйку є можливою лише за рішенням суду на підставі закону.

5. Страйк не може бути заборонений більше, ніж під загрозою звільнення з роботи.

Стаття 37

1. Кожен має право на відпочинок.

2. Це право забезпечується наданням днів щотижневого відпочинку, а також оплачуваної щорічної відпустки, встановленням скороченого робочого дня щодо окремих професій і виробництв, скороченої тривалості роботи у нічний час.

3. Максимальна тривалість робочого часу, мінімальна тривалість відпочинку та оплачуваної щорічної відпустки, вихідні та святкові дні, а також інші умови здійснення права на відпочинок визначаються законом.

Стаття 38

1. Громадяни, інші прирівняні законом до них особи мають право на соціальний захист, що включає право на забезпечення їх у разі повної, часткової або тимчасової втрати працездатності, втрати годувальника, безробіття з незалежних від них обставин, а також у старості та в інших визначених законом випадках.

2. Це право гарантується загальнообов'язковим соціальним страхуванням за рахунок страхових внесків фізичних осіб, підприємств, установ і організацій, а також бюджетних та інших джерел соціального забезпечення; створенням мережі державних, комунальних, приватних закладів для догляду за непрацездатними.

3. Пенсії, інші види соціальних виплат та допомоги, що є основним джерелом існування, мають забезпечувати рівень життя, не нижчий від прожиткового мінімуму, встановленого законом.

4. Держава визнає і поважає право людей похилого віку на гідне та незалежне життя, на участь у соціальному та культурному житті.

5. Держава зобов'язана гарантувати людям з фізичними вадами можливість збереження їх самостійності, соціальну та професійну інтеграцію, участь в суспільному житті.

6. Держава зобов'язується в індивідуальному порядку і в порядку міжнародної допомоги та співробітництва, зокрема, в економічній і технічній галузях, вжити в максимальних межах наявні ресурси і можливості для того, щоб поступово забезпечити здійснення цього права усіма належними способами.

Стаття 39

1. Кожен має право на житло.

2. Держава прагне до створення умов, за яких кожен матиме змогу побудувати житло, придбати його у власність або взяти в оренду.

3. Громадянам, іншим прирівняним до них особам, які потребують соціального захисту не з власної вини, житло надається державою і органами місцевого самоврядування безоплатно або за доступну для них плату відповідно до закону.

4. Ніхто не може бути примусово позбавлений житла інакше як на підставі закону за рішенням суду.

5. Держава зобов'язується в індивідуальному порядку і в порядку міжнародної допомоги та співробітництва, зокрема, в економічній і технічній галузях, вжити в максимальних межах наявні ресурси і можливості для того, щоб поступово забезпечити здійснення цього права усіма належними способами.

Стаття 40

1. Кожен має право на охорону здоров'я, медичну допомогу та медичне страхування.

2. Охорона здоров'я забезпечується державним фінансуванням відповідних соціально-економічних, медико-санітарних та оздоровчо-профілактичних програм. Держава створює умови для ефективного і доступного для громадян медичного обслуговування. Мінімальний обсяг безоплатних медичних послуг встановлюється законом.

3. Держава сприяє розвитку лікувальних закладів усіх форм власності, запроваджує й підтримує медичне страхування.

4. Держава зобов'язується в індивідуальному порядку і в порядку міжнародної допомоги та співробітництва, зокрема, в економічній і технічній галузях, вжити в максимальних межах наявні ресурси і можливості для того, щоб поступово забезпечити здійснення цього права усіма належними способами.

Стаття 41

1. Кожен має право на безпечне для життя і здоров'я людей довкілля і на відшкодування завданої порушенням цього права шкоди.

2. Кожному гарантується право вільного доступу до інформації про стан довкілля, про якість харчових продуктів і предметів побуту, а також право на її поширення. Ця інформація ніким не може бути засекречена.

Стаття 42

1. Шлюб ґрунтується на вільній згоді осіб. Кожен із подружжя має рівні права і обов'язки у шлюбі та сім'ї.

2. Батьки зобов'язані утримувати своїх дітей до їх повноліття. Повнолітні діти зобов'язані піклуватися про своїх непрацездатних батьків.

3. Сім'я, дитинство, материнство і батьківство охороняються законом.

Стаття 43

1. Діти рівні у своїх правах незалежно від походження, а також від того, народжені вони у шлюбі чи поза ним.

2. Дитина має право підтримувати особисті взаємини та мати безпосередні контакти з кожним із батьків, якщо це не суперечить інтересам дитини.

3. Насильство над дитиною, її експлуатація переслідуються за законом.

4. Утримання та виховання дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування покладається на державу. Держава може делегувати ці повноваження іншим особам. Держава заохочує і підтримує благодійницьку діяльність по відношенню до дітей.

5. Органи державної влади і органи місцевого самоврядування, підприємства, установи і організації всіх форм власності в діяльності, що є пов'язаною з дітьми, мають дбати передовсім про інтереси дитини.

6. Діти мають право на повагу, піклування і захист, що визнаються потрібними для забезпечення їх добробуту і всебічного розвитку.

7. Діти мають право висловлювати свої погляди вільно, їхня думка має братися до уваги в залежності від віку та зрілості дитини.

Стаття 44

1. Кожен має право на освіту. Загальна середня освіта є обов'язковою.

2. Держава забезпечує доступність і безоплатність дошкільної, повної загальної середньої та професійно-технічної освіти в державних і комунальних навчальних закладах.

3. Громадяни мають право вільно здобути вищу освіту в державних і комунальних навчальних закладах безоплатно на конкурсній основі.

4. Громадяни, які належать до національних меншин, мають право на навчання рідною мовою або на вивчення рідної мови у державних і комунальних навчальних закладах, або через національні культурні товариства.

5. Держава зобов'язується в індивідуальному порядку і в порядку міжнародної допомоги та співробітництва, зокрема, в економічній і технічній галузях, вжити в максимальних межах наявні ресурси і можливості для того, щоб поступово забезпечити здійснення цього права усіма належними способами.

Стаття 45

1. Кожному гарантується свобода літературної, художньої, наукової і технічної творчості, захист інтелектуальної власності і авторських прав, а також моральних і матеріальних інтересів, що виникають у зв'язку з різними видами інтелектуальної діяльності.

2. Кожен має право на результати своєї творчості; ніхто не може використовувати або поширювати їх без згоди автора, за винятками, передбаченими законом.

3. Академічна свобода та автономія університетів гарантується. Держава всіляко сприяє розвитку науки та вищої освіти, вільним контактам та співробітництву науковців із світовим науковим співтовариством.

4. Культурна спадщина охороняється законом.

5. Держава забезпечує збереження історичних пам'яток та інших об'єктів, що становлять культурну цінність, вживає заходів

для повернення в країну культурних цінностей народу, що знаходяться за її межами.

Стаття 46

1. Права людини і основоположні свободи захищаються судом.

2. Кожному гарантується право на оскарження в суді рішень, дій чи бездіяльності органів державної влади, органів місцевого самоврядування, їх посадових і службових осіб, інших суб'єктів владних повноважень.

3. Кожен має право звертатися за захистом своїх прав і основоположних свобод до парламентського комісара з прав людини.

4. Кожен має право після використання національних засобів правового захисту звертатися за захистом прав людини і основоположних свобод до міжнародних судових установ, а також до відповідних органів міжнародних організацій, членом або учасником яких є країна.

5. Кожен має право будь-якими не забороненими законом засобами захищати свої або належні іншим особам права людини і основоположні свободи від порушень і протиправних посягань.

Стаття 47

1. Кожен має право на справедливий і публічний розгляд його справи упродовж розумного строку незалежним і безстороннім судом, який має вирішити спір щодо його прав та обов'язків цивільного характеру або встановити обґрунтованість будь-якого висунутого проти нього кримінального чи іншого обвинувачення.

2. Судове рішення проголошується публічно, але преса і публіка можуть бути не допущені в зал засідань протягом судового розгляду або його частини в інтересах громадського порядку чи

національної безпеки в демократичному суспільстві, якщо того вимагають інтереси неповнолітніх або захист приватного життя сторін, або — тією мірою, що визнана судом суворо необхідною, — коли за особливих обставин публічність розгляду може зашкодити інтересам правосуддя.

3. Особа вважається невинуватою у вчиненні злочину і кримінального правопорушення і не може бути піддана кримінальному покаранню, доки її винуватість не буде доведено в законному порядку і встановлено вироком суду.

4. Ніхто не зобов'язаний доводити свою невинуватість у вчиненні злочину чи кримінального правопорушення.

5. Обвинувачення не може ґрунтуватися на доказах, одержаних незаконним шляхом, а також на припущеннях. Усі сумніви щодо доведеності вини особи повинні тлумачитися на її користь.

6. Кожен, кого обвинувачено у вчиненні злочину чи кримінального правопорушення має, щонайменше, такі права:

- 1) бути негайно і детально поінформованим зрозумілою для нього мовою про характер і підстави обвинувачення, висунутого проти нього;
- 2) мати час і можливості, необхідні для підготовки свого захисту;
- 3) захищати себе особисто або користуватися юридичною допомогою захисника, обраного на власний розсуд, або — за браком достатніх коштів для оплати юридичної допомоги захисника — одержувати юридичну допомогу безоплатно, коли цього вимагають інтереси правосуддя;
- 4) допитувати свідків обвинувачення або вимагати щоб їх допитали, а також вимагати виклику й допиту свідків захисту на тих самих умовах, що й свідків обвинувачення;
- 5) якщо він не розуміє мови, яка використовується в суді, або не розмовляє нею — одержувати безоплатну допомогу перекладача.

7. У разі скасування вироку суду як неправосудного, держава зобов'язана відшкодувати матеріальну і моральну шкоду, завдану безпідставно засудженим.

Стаття 48

1. Кожен має право на відшкодування за рахунок держави, органів місцевого самоврядування, інших законних джерел матеріальної та моральної шкоди, завданої йому незаконними рішеннями, діями чи бездіяльністю органів державної влади, органів місцевого самоврядування, їх посадових і службових осіб, інших суб'єктів владних повноважень при здійсненні ними своїх повноважень.

Стаття 49

1. Кожному гарантується право знати свої права, основоположні свободи і обов'язки.

2. Закони та інші нормативно-правові акти, що визначають права, основоположні свободи і обов'язки людини підлягають доведенню до відома населення у порядку, встановленому законом.

3. Закон або інший нормативно-правовий акт, що визначає права, основоположні свободи і обов'язки людини, не доведений до відома населення у порядку, встановленому законом, вважається нечинним.

Стаття 50

1. Закони та інші нормативно-правові акти не мають зворотної дії в часі, крім випадків, коли вони пом'якшують або скасовують відповідальність особи.

2. Ніхто не може відповідати за діяння, які на час їх вчинення не визнавалися законом в якості злочину або правопорушення.

3. Ця стаття не перешкоджає судовому розглядові і покаранню будь-якої особи за будь-яку дію чи бездіяльність, яка на час її вчинення становила злочин чи кримінальне правопорушення відповідно до загальних принципів права, визнаних цивілізованими націями.

Стаття 51

1. Кожен має право на правову допомогу. У випадках, передбачених законом, правова допомога надається безоплатно або за часткову плату.

2. Для надання кваліфікованої правової допомоги при вирішенні справ у судах, інших державних органах та органах місцевого самоврядування, на підприємствах, в установах і організаціях всіх форм власності діє незалежна самоврядна організація — адвокатура.

3. Кожен є вільним у виборі свого представника або захисника своїх прав.

4. Органам досудового розслідування, державному обвинувачеві і судові забороняється довільно втручатися у вибір особою свого представника чи захисника своїх прав, іншим чином перешкоджати його участі у справі.

5. Спілкування особи із своїм представником чи захисником є захищеною законом таємницею.

Стаття 52

1. Ніхто не зобов'язаний виконувати злочинні розпорядження чи накази.

2. За віддання і виконання злочинного розпорядження чи наказу винні особи підлягають юридичній відповідальності.

Стаття 53

1. Ніхто не може бути двічі притягнений до юридичної відповідальності одного виду за одне й те саме правопорушення.

2. Юридична відповідальність особи носить, за винятком передбачених законом випадків, індивідуальний характер.

Стаття 54

1. Особа не несе відповідальності за відмову давати показання або пояснення щодо себе, членів своєї сім'ї, а також близьких родичів, коло яких визначається законом.

2. Підозрюваний, обвинувачений чи підсудний має право на захист.

3. Засуджений користується всіма правами і основоположними свободами людини, за винятком обмежень у їх здійсненні, які є передбаченими законом і встановлені вироком суду.

4. Обмеження у здійсненні прав і основоположних свобод людини, покладені на осіб, засуджених до позбавлення волі, мають бути обґрунтованими і точно відповідати меті покарання.

5. Умови утримання осіб, засуджених до позбавлення волі, мають бути максимально наближеними до умов життя людей у здоровому суспільстві.

Стаття 55

1. Здійснення конституційних прав людини і основоположних свобод, за винятком випадків, передбачених конституцією і законом, не підлягає обмеженням.

2. Під час дії воєнного чи надзвичайного стану можуть встановлюватися окремі обмеження щодо здійснення прав людини і основоположних свобод із зазначенням строку дії цих обмежень.

Не підлягає обмеженню здійснення прав людини і основоположних свобод, передбачених статтями 12, 14, 15, частинами 1, 2, 3, 4 статті 17, статтями 18, 19, 26, 32, 39, 42, 43, 46, 47, 48, 49, 50, 51, 52, 53, 54 цієї Декларації.

Стаття 56

1. Захист свободи, незалежності та територіальної цілісності країни є обов'язком громадян.
2. Порядок несення військової служби визначається законом.

Стаття 57

1. Кожен зобов'язаний не заподіювати шкоду природній і культурній спадщині країни, відшкодовувати завдані ним збитки.

Стаття 58

1. Кожен зобов'язаний сплачувати податки і збори в порядку і розмірах, встановлених законом.

Стаття 59

1. Кожен зобов'язаний додержуватися конституції країни та законів, не посягати на права людини і основоположні свободи, законні інтереси, честь і гідність інших осіб.
2. Незнання законів не звільняє від юридичної відповідальності.

Стаття 60

1. Контроль за додержанням прав людини і основоположних свобод покладається на парламентського комісара з прав людини.

2. Парламентський комісар з прав людини призначається на посаду парламентом за поданням національного форуму правозахисних організацій.

3. Парламентським комісаром з прав людини може бути громадянин, якому виповнилося не менше ніж тридцять п'ять років.

4. Парламентський комісар з прав людини призначає своїх представників у регіонах країни, створює інші допоміжні органи і служби.

Частина III. Громадянське суспільство і держава

Стаття 61

1. Громадянське суспільство — самосвідома, самоврядна недержавна ланка народу. Діяльність громадянського суспільства в країні ґрунтується на засадах свободи, плюралізму, толерантності та невтручання з боку держави.

2. Розумні інтереси фізичних і приватних юридичних осіб знаходяться під захистом конституції і закону.

3. Активність партій, рухів, інших громадських об'єднань не контролюється державою, за винятком додержання в їх діяльності вимог конституції та закону.

Стаття 62

1. Діяльність державних органів і органів місцевого самоврядування, їх посадових і службових осіб підлягає громадському контролю. З цією метою можуть створюватися правозахисні громадські організації.

Стаття 63

1. Державним органам, а також органам місцевого самоврядування, їх посадовим і службовим особам забороняється самочинно й безпідставно втручатися у здійснення законних громадських ініціатив.

Стаття 64

1. Збереження державної або іншої захищеної законом таємниці є прерогативою спеціально уповноважених на це осіб. Інші особи не підлягають відповідальності за розголошення державної або іншої захищеної законом таємниці.

2. Всі види інформації з обмеженим доступом визначаються законом.

3. Режим секретності на інформацію з обмеженим доступом може тривати не довше тридцяти років.

4. Протиправна, протизаконна діяльність держави, її органів і посадових осіб, а також органів місцевого самоврядування, їх посадових і службових осіб, інших суб'єктів владних повноважень не може бути предметом державної або іншої захищеної законом таємниці.

5. Інформація про особу, яка висувається, обирається або є висунутою, обраною на державну або іншу публічну за функціями посаду вважається соціально значущою й підлягає наданню за інформаційними запитами.

Стаття 65

1. Будь-яка монополія на володіння засобами масової інформації та телекомунікації є незаконною.

Стаття 66

1. Будь-які політичні, релігійні, мистецькі або інші особисті уподобання людей або їх окремих спільнот не можуть бути предметом заохочень або обмежень з боку держави.

Частина IV. Екологічна безпека

Стаття 67

1. Кожен має право жити у здоровому й сприятливому для себе довкіллі.

2. Забезпечення екологічної безпеки, підтримання екологічної рівноваги на території країни, збереження генофонду народу є обов'язком держави.

3. Екологічні стандарти встановлюються законом.

4. Будь-який значущий господарський проект підлягає реалізації лише за умови попереднього позитивного висновку незалежної екологічної експертизи.

Стаття 68

1. Громадяни, інші прирівняні до них законом особи мають право брати участь у прийнятті рішень, що стосуються існуючого екологічного стану, охорони та захисту довкілля.

2. Кожному гарантується вільний доступ до законодавства з питань екологічного стану, охорони та захисту довкілля.

3. Утворення і діяльність громадських організацій екологічного профілю заохочується законом.

Стаття 69

1. Незалежна екологічна експертиза промислових та інших технічних об'єктів, якщо вона засвідчила стан небезпечного для життя і здоров'я людини екологічного забруднення, оплачується коштом власника цих об'єктів.

2. У екологічній експертизі не може бути відмовлено, якщо вона фінансується коштами її ініціаторів самостійно.

Стаття 70

1. Кожен потерпілий від екологічного забруднення штучного походження має право на справедливе судове або інше відшкодування спричинених йому збитків.

Частина V. Вибори, референдум

Стаття 71

1. Народне волевиявлення здійснюється через вільні регулярні вибори, референдум та інші форми демократії.

2. Принцип регулярних виборів означає, що всі вибори в країні проводяться через визначені конституцією незмінні проміжки часу.

3. Забороняється проведення виборів і референдумів під час воєнного чи надзвичайного стану.

Стаття 72

1. Право голосу на виборах і референдумах мають громадяни, яким виповнилося вісімнадцять років.

2. Не мають права голосу громадяни, яких визнано судом недієздатними.

Стаття 73

1. Вибори до органів державної влади та органів місцевого самоврядування є вільними й відбуваються на основі загального, рівного, прямого виборчого права шляхом таємного голосування.

2. Виборцям гарантується вільне від політичного, адміністративного та іншого примусу або залякування волевиявлення.

3. Процедури виборів і референдумів регулюються законом.

4. Громадяни мають право залишатися політично індивідуальними.

Стаття 74

1. Референдум призначається парламентом або президентом країни відповідно до вимог конституції.

2. Проведення референдуму за рішенням парламенту або президента оплачується державою.

3. Референдумом можуть бути вирішені питання, віднесені до компетенції парламенту або уряду країни, за винятком встановлених конституцією обмежень.

4. Референдум за народною ініціативою проголошується президентом на вимогу не менш ніж трьох мільйонів громадян, які мають право голосу, за умови, що підписи на підтримку референдуму зібрано в не менш ніж у двох третинах регіонів і не менш ніж по сто тисяч підписів у кожному регіоні.

5. Проведення референдуму за народною ініціативою оплачується коштом держави або власними коштами громадян.

6. Не допускається проведення референдуму для здійснення призначень або відкликань з посади, а також для прийняття законів з питань податків, бюджету та амністії.

7. Не допускається проведення референдуму з питань, які відносяться до компетенції судової гілки влади.

8. Не допускається проведення референдуму під час процедури імпічменту президента.

Частина VI. Силіві структури держави

Стаття 75

1. Служба безпеки захищає національні інтереси, державний суверенітет, основи конституційного ладу та територіальну цілісність країни, забезпечує охорону державної таємниці.

2. Діяльність служби безпеки, її органів, посадових і службових осіб ґрунтується на засадах верховенства права і законності, поваги до прав людини і основоположних свобод, позапартійності, відповідальності перед народом, підконтрольності парламенту та президенту.

3. Діяльність служби безпеки підлягає прокурорському наглядові.

Стаття 76

1. Оборона, збройний захист суверенітету і територіальної цілісності країни покладається на збройні сили.

2. Захист державного кордону країни покладається на відповідні військові формування та органи охорони правопорядку, організація і порядок діяльності яких визначаються законом.

3. Забороняється використання збройних сил, інших військових та збройних формувань з метою обмеження прав людини і основоположних свобод, зміни основ конституційного ладу, усунення органів державної влади чи місцевого самоврядування, а також перешкоджання їх законній діяльності.

4. Держава забезпечує соціальний захист громадян, які перебувають на службі у збройних силах, входять до складу інших військових та збройних формувань, а також членів їх сімей.

5. На території країни забороняється створення і функціонування будь-яких, не передбачених законом, військових та збройних формувань.

Стаття 77

1. Поліція становить окрему систему органів державної виконавчої влади, призначених захищати життя і здоров'я громадян та інших осіб, їх права і основоположні свободи, а також інтереси суспільства й держави від злочинних посягань.

2. Діяльність поліції, її посадових та службових осіб ґрунтується на засадах верховенства права і законності, поваги до прав людини і основоположних свобод, позапартійності, відповідальності перед народом, підконтрольності парламенту та президенту.

3. Поліція наділена повноваженнями щодо застосування заходів примусового характеру в цілях, визначених частиною першою цієї статті.

4. Застосування поліцією примусових заходів має передбачатися законом й бути необхідним в демократичному суспільстві для захисту життя і здоров'я громадян, інших осіб, їх прав і основоположних свобод, власності, національної безпеки та громадського порядку від злочинних посягань.

5. Держава забезпечує соціальний захист громадян, які перебувають на службі в органах поліції, а також членів їх сімей.

6. Діяльність поліції підлягає прокурорському наглядові.

Стаття 78

1. Повноваження посадових та службових осіб служби безпеки, збройних сил, інших військових і збройних формувань, а також поліції визначаються конституцією та законом.

2. Посадові та службові особи служби безпеки, збройних сил, інших військових та збройних формувань, а також поліції зобов'язані діяти виключно на підставі, в межах повноважень та у спосіб, що передбачені конституцією та законом.

3. Захист професійних прав та законних інтересів посадових і службових осіб служби безпеки, збройних сил, інших військових та збройних формувань, а також поліції здійснюється у встановленому законом порядку.

Стаття 79

1. Діяльність служби безпеки, збройних сил, інших військових та збройних формувань, а також поліції є безпосередньо підконтрольною парламенту і президенту. Якщо процедуру такого контролю впроваджено, посилення посадових і службових осіб цих органів на державну або іншу захищену законом таємницю є нечинним.

2. Для здійснення громадського контролю за діяльністю служби безпеки, збройних сил, інших військових і збройних формувань, а також поліції можуть створюватися громадські правозахисні організації.

3. Інформація про діяльність служби безпеки, збройних сил, інших військових та збройних формувань, а також поліції, якщо вона не відноситься до категорії державної або іншої захищеної законом таємниці, є відкритою для громадськості й надається за інформаційними запитами.

Стаття 80

1. Парламентський комісар з прав людини має право призупинити з метою захисту прав і основоположних свобод людини дію або акт будь-якої посадової чи службової особи поліції, але не більше, ніж на сорок вісім годин.

Частина VII. Надзвичайний стан

Стаття 81

1. Надзвичайний стан вводиться в країні або в окремих її місцевостях при виникненні надзвичайних ситуацій техногенного або природного характеру, а також при спробі захоплення державної влади чи зміни конституційного ладу насильницьким шляхом.

2. Режим надзвичайного стану допускає тимчасові, обумовлені загрозою, обмеження у здійсненні конституційних прав людини і основоположних свобод, прав і законних інтересів юридичних осіб.

Стаття 82

1. Надзвичайний стан в країні або в окремих її місцевостях вводиться актом президента, який підлягає затвердженню парламентом протягом сорока восьми годин з моменту його підписання.

2. Якщо надзвичайний стан в країні або в окремих її місцевостях було введено після дострокового припинення повноважень парламенту, підписання акту про введення надзвичайного стану означає поновлення парламентських повноважень.

3. Затверджений парламентом акт про введення надзвичайного стану набирає чинності з моменту його оприлюднення.

4. Акт про введення надзвичайного стану оголошується через засоби масової інформації або в інший спосіб.

5. Відмова парламенту затвердити акт президента про введення надзвичайного стану означає відмову від його запровадження.

6. Безпідставне, невмотивоване введення президентом надзвичайного стану є грубим порушенням конституції.

Стаття 83

1. Надзвичайний стан може бути введений не більше ніж на тридцять діб.

2. У разі нагальної необхідності надзвичайний стан може бути продовжений президентом, але не довше, ніж на тридцять діб.

3. Акт президента про продовження надзвичайного стану набирає чинності після його затвердження парламентом і оприлюднення.

Стаття 84

1. Порядок введення надзвичайного стану встановлюється конституцією.

2. Акт президента про введення чи продовження режиму надзвичайного стану повинен містити в собі вичерпний перелік прав людини і основоположних свобод, здійснення яких підлягає обмеженню.

Частина VIII. Воєнний стан

Стаття 85

1. Воєнний стан вводиться в країні або в окремих її місцевостях у разі збройної агресії чи загрози нападу на країну, реальної небезпеки державній незалежності або територіальній цілісності країни.

2. Режим воєнного стану допускає тимчасові, обумовлені загрозою, обмеження у здійсненні конституційних прав людини і основоположних свобод, прав і законних інтересів юридичних осіб.

3. Оголошення війни не є тотожним введенню воєнного стану.

4. Оголошення війни і укладення миру здійснюється президентом і парламентом відповідно до спеціальної процедури, передбаченої конституцією.

Стаття 86

1. Воєнний стан в країні або в окремих її місцевостях вводиться актом президента, який підлягає затвердженню парламентом протягом сорока восьми годин з моменту його підписання.

2. Якщо воєнний стан в країні або в окремих її місцевостях було введено після дострокового припинення повноважень парламенту, підписання акту про введення воєнного стану означає поновлення парламентських повноважень.

3. Акт про введення воєнного стану набирає чинності після його затвердження парламентом і оприлюднення.

4. Акт про введення воєнного стану оголошується через засоби масової інформації або в інший спосіб.

5. Відмова парламенту затвердити акт про введення воєнного стану означає відмову від його запровадження.

6. Военний стан на всій території країни або в окремих її місцевостях скасовується актом президента, який оголошується через засоби масової інформації або в інший спосіб.

7. Безпідставне невмотивоване введення президентом воєнного стану є грубим порушенням конституції.

Стаття 87

1. Дострокове припинення повноважень парламенту під час воєнного чи надзвичайного стану забороняється.

2. Забороняється запровадження або відновлення смертної кари, а також засудження до смертної кари під час дії воєнного чи надзвичайного стану.

*Декларацію ухвалено
та відкрито для підписання...*

Розділ IV.

Неформальний конституціоналізм

4.1. Соціалізм і авторитаризм¹

Корабель української перебудови рухається вперед. На хвилях економічної кон'юнктури він іде то з лівим, то з правим креном, та незаперечним є одне — потенційна енергія руху нарешті переходить у кінетичну, на тлі численних невдач вимальовуються і перші завоювання. Їх не надто багато, але можливо, що вони-таки справжні. За найважливіше з них слід вважати вивільнення українського суспільства із тенет авторитаризму, який ми із нашою закоріненою любов'ю персоніфікувати зло називали сталінізмом. Незважаючи на те, що наш головний ворог фізично мертвий і лежить під кремлівським муром, він усе ще живий духовно, а тому ми хочемо тепер уже й духовної його смерті. Не один раз ми намагалися його схопити, замкнути на ньому наручники та прицвяхувати до ганебного стовпа. Та дивна річ, щойно ми

¹ Перша версія цього есе побачила світ в журналі «Філософська і соціологічна думка», № 10, 1990. — С. 3–14.

доходили висновку, що спекалися старого, як він знову поставав перед нами немов кентервільський привид.

Кілька років тому мій колега розповів про відвідини книгарні в США, де був відділ марксистської літератури. У ньому висів велетенський портрет К. Маркса, а під ним було розміщено приблизно такий напис: Карл Маркс — філософ, вчення якого було втілено у життя, що призвело до загибелі та фізичного винищення у (далі йшов перелік країн) кількістю (йшов стовпчик цифр, що позначав тисячі, сотні тисяч та десятки мільйонів чоловік). Наша країна за даним показником, звичайно ж, лідувала. Зараз, коли ми більше знаємо, це нас пригнічує. Ми збагнули, що наша історія була трагічною. Однак лише тепер ми починаємо розуміти, що наша трагедія була не випадковістю, а, навпаки, їй властиві риси самовідтворення. Тому нам вочевидь недосить відобразити трагічне засобами мистецтва або вписати його прояви до підручників з конституційного права. Необхідний аналіз з метою профілактики. Коли епідемії чуми викошували в Європі цілі народи, саме скромні трударі медичної науки зуміли допомогти людям. Правильність суджень у політичній науці перевіряється повільно, але в цілому надійно. Посткомуністичної оцінки сталінізму нам недосить, адже це була лише самокритика. Для повного діагнозу необхідний консиліум.

Вочевидь, що сталінізм як суспільне явище — це матеріалізація крайнього за цинізмом та бузувірством ставлення до офір і найширшого замасштабованого охоплення соціального середовища авторитаризму. Катастрофічність його наслідків підштовхує до формально нелогічного висновку: не сталінізм є видовим проявом авторитаризму, а, навпаки, авторитаризм є окремим випадком, обмеженим зліпком сталінізму. Коли наслідки «звичайного» авторитаризму за їх руйнівністю можна уподібнити до війни, то сталінізм — це вже щось на взірць світової бійні, щось схоже на ядерну катастрофу, настільки ворожу людині, що самою ймовірністю свого здійснення вона заперечує шляхетну природу останньої.

Напевне, прийде час, коли ми в школі будемо викладати аналіз структури та закономірностей, проявів та ознак сталінізму так само, як ми викладаємо в школі елементарні знання про радіоактивність, критичну масу та принципову схему атомної або водневої бомби.

За джерелами свого виникнення, віддаленим генетичним корінням авторитаризм як режим здійснення політичної влади має деяку подібність до природного домінування. Домінування — це тваринний індивідуалізм, придушення сильними особинами слабких. У низці випадків домінування упорядковує життя й буває корисним у групі. Як заведено вважати, система домінування запобігає більшій кількості конфліктів, аніж їх породжує, а тому є виправданою.¹ У людському суспільстві домінування у вигляді авторитарних форм правління також може бути корисним. Зокрема, у військовій організації, а також в періоди кризових або хаотичних станів соціуму. Так, Д. Фрезер описував напружений стан первісних суспільств, де мало не кожна здібна людина змушена була слідувати за своїми слабкішими й дурнішими одноплемінниками, оскільки такими були закони первісних демократій. Відтак, варто похвалити первинний деспотизм, оскільки він витягнув суспільство із стану нерозвиненості й допоміг подолати нужденність.² І в подальші часи тиранічний деспотизм час від часу використовувався для запровадження в життя прогресивних починань. Н. Макіавеллі створив шедевр політичної думки — книгу про владу «Князь», у якій зібрав докупи найдивовижніші поради тиранові. При цьому за високу мету йому правило возз'єднання Італії, політичним ідеалом була республіка, а філософією дії — відверта диктатура.

Із щирою симпатією до героя створено також англійський кінофільм «Кромвель», у якому Річардові Гаррісу вдалося наділити

¹ Див.: История первобытного общества. — М.: 1983. — С. 261.

² Див.: Фрезер Д. Золотая ветвь. — М.: 1980 — С. 59–60.

непідробною привабливістю жорстокого лорда-протектора, який прагнув передати у спадок своє політичне крісло. Стало ніби звичним вважати, що О. Кромвель і його диктатура були «хорошими», тому що допомогли покінчити з монархічною тиранією. Сама ж тиранія Карла I — «поганою», оскільки здійснювалася в інтересах віджилих, за Марксовою теорією, класів. Якщо спробувати оцінити авторитарний режим О. Кромвеля з точки зору загальнополітичних закономірностей, то треба визнати, що страта короля не мала серйозного особистого мотиву, а саме по собі здійснення диктатури «залізнокорих» сприймалося в якості дієвого способу звільнення суспільства від «політичного папства».¹

Схоже, що тут не було перейдено кордонів загальноісторичного досвіду, який показує, що за сильного централізованого режиму можливим є прискорення багатьох перемін, які в суспільстві, заснованому на добрій волі та згоді вільних людей, можуть бути реалізовані лише дуже повільно. «Нерідко у такому демократичному суспільстві, — писав К. Брінтон, — не можна досягти бажаних результатів навіть шляхом ретельно обміркованих кампаній».² Боротьба О. Кромвеля від імені та за історичним уповноваженням буржуазії була брутальною і часом кривавою, але особистий момент в репресіях істотної ролі не відігравав.

Інакшими були прояви авторитаризму на Сході. Східний авторитаризм Ш. Фур'є називав «політичним яничарством», гадаючи, що свого розквіту той досяг в Оттоманській імперії, де володар грав у кулі головами міністрів, примушуючи слуг доставляти йому ті голови у срібній мисці. Спадкоємцями деспотичних звичаїв Ш. Фур'є називав «секту яacobінців»,³ та навряд чи був у цьому до кінця пос-

¹ Див.: Пейн Т. Избранные сочинения. — М.: 1959. — С. 29.

² Див.: Брінтон К. Природа человека: перемены и политика // Америка, № 111. — С. 18–19.

³ Див.: Фур'є Ш. Избранные сочинения. — Т. 4. — М.: 1954. — С. 171.

лідовним, адже яничари стинали голови жертвам не з політичних міркувань, а якобінці, навпаки, керувалися політичними мотивами. Утім, як у першому, так і в другому випадку питання про конкретну провину рокованих на смерть серйозно не ставилося. Дослідивши практику авторитаризму на Сході, Ш. Фур'є сформулював кілька загальних ознак такого порядку здійснення влади. Авторитарною він називав будь-яку замкнену в собі корпорацію, котра захоплює владу, підпорядковує собі уряд й оволодіває його головними функціями або змушує передати їх своїм агентам на всьому просторі держави.

Історичні та географічні типи авторитаризму аналізували також П.-А. Гольбах та Т. Дезамі. Перший з них вважав за найголовніший недолік авторитарного правління ризик, пов'язаний із заміщенням поста одноосібного правителя. Адже коли кандидат випадково виявлявся інтелектуально нездатним, над державою нависала небезпека. Крім того, ніщо не може дорівнятися тому страху або й ненависті, що їх навіюють обивателю рішучі вчинки відчайдушної натури. Він також вважав, що авторитарна влада має тенденцію постійно розширювати межі своєї компетенції, так що в підсумку виходить, що кожен, хто привласнює собі право тлумачити закон, врешті-решт починає творити його.¹ У свою чергу, Т. Дезамі, торкаючись теми авторитаризму, підкреслював, що в етичному плані найбільш гнітючим є авторитаризм, заснований на інтересах народу, який повсякчас апелює до народної волі.

Цікаві міркування про історичні типи авторитаризму належать також О. Богданову. У якості таких він називає патріархальну громаду, феодальне господарство, рабовласницькій устрій, східну деспотію, бюрократію, армію та міщанську родину.² Пороки авто-

¹ Див.: Гольбах П.-А. Избранные произведения. В 2 т. — Т. 2. — М.: 1963. — С. 268, 489.

² Див.: Богданов А. Очерки всеобщей организационной науки. — Самара: 1921. — С. 196–197.

ритаризму О. Богданов аналізував з позицій структурно-організаційних, підкреслюючи, що в авторитарних системах завжди спостерігається психологічне розходження поміж «центральною владою» та периферійними, поміж організаторами та виконавцями. Головним пороком авторитарної системи О. Богданов вважав обмеженість її організаторської функції — надто залежної від індивідуального мозку авторитету, у той час як масштаб суспільного життя залишається колективним.¹

Сталінізм або «соціалістичний авторитаризм» можна вважати змішаним типом авторитаризму. Дещо випереджаючи виклад, можна сказати, що політичне та особисте злилися у ньому воедино. Репресії були масовими тобто політичними. Водночас гинули й позначені особистою неприязню вождя. Сталін та авторитаризм стали ідеально сумісними половинками. Та продовжити розмову про це краще, зробивши відступ. Як політик Сталін багато в чому був канонічним марксистом. І тому особливості марксизму як політичної теорії позначилися на практиці його політичних акцій. Але справа, звичайно, не лише в особливостях марксизму. Сталінізм став сумою цілої низки політичних, історичних і філософських компонентів. Як політичний режим він характеризувався монотеїзмом, проте у його витоках була закладена мозаїчність. Остання наперед визначалася багатьма чинниками, найважливіші з яких спробуємо розглянути детальніше.

Відомо, що коли в Англії на полицях крамниць з'явилася «Утопія» Т. Мора, багато хто з читачів почав надсилати авторові листи з проханням подати докладніші координати острівного раю, аби негайно вирушити туди. Для тодішнього суспільства «Утопія» була приваблива як затишне помешкання для родини. Коли до суспільної свідомості вторглися ідеї Кампанелли, Уінстенлі, Мельє, Маблі, Мореллі, Бабефа, Сен-Сімона, Фур'є та Оуена, можна було

¹ Див.: Богданов А.. Тектология. Ч. 1. — Л.-М.: 1925. — С. 216.

з цілковитою певністю стверджувати, що в просторі духовних устремлінь людства вималювалася обнадійлива перспектива. Із беззмістовністю існування в царині політичного духу, як багатьом тоді здавалося, було покінчено. Тим часом кожен, хто зважиться прочитати праці соціалістів-утопістів, відзначить, що мальовничість картин майбутньої соціальної ідилії межує тут із конусо-подібною, авторитарною структурою її впорядкування.

Централізоване економічне господарство доповнювалося єдиною системою освіти та однотипністю знань, що їх мали викладати в школах. Суворий режим суспільних відправ набував довершеності у загальнодержавному розпорядку харчування населення. Їдальні мали заступити хатню кухню. Централізоване розташування споруд та заздалегідь визначений вигляд інтер'єрів логічно завершувалися схемою розташування місць при їдальні в громадській їдальні. Одним словом, утопічний соціалізм був вкрай схематичним, вузьким за загальною концепцією розвитку, надміру раціональним та авторитарним в якості політичної системи. До того ж, його авторитарність витлумачувалася по-новому, а саме як **авторитарність волі більшості, диктатура згоди**.

Концепція демократичного авторитаризму була по тому модифікована в концепції диктатури пролетаріату в марксизмі. Хоча марксизм, звичайно, склався не як виключно авторитарна теорія, однак численні політичні та економічні постулати марксизму потенційно підживлювали авторитаризм. У марксистській теорії авторитарні наслідки логічно витікали з: ідеї економії соціальних витрат через їхню централізацію; моделі економічної системи суспільства за принципом єдиної фабрики; скасування ринку як стихійної множинності товаровиробників у промисловості й сільському господарстві; унітаризму як оптимального державною устрою в умовах соціалізму; теорії «працюючої корпорації» як заперечення буржуазного парламентаризму та принципу поділу влад. Звичайно, ті, хто міркує інакше, можуть навести на свою користь певні аргументи.

Інші ж, навпаки, посилять докази присутності авторитарного початку в марксизмі. Обмежуся лише одним прикладом.

І. Франко до російської революції 1905 року був знайомий з марксизмом з літератури. Однак і таке знайомство дозволило йому дійти у 1903 році однозначного висновку про те, що вибудована за марксистською моделлю держава неминуче стане авторитарною. У своїй невеличкій праці «Що таке поступ?» він окреслив можливі наслідки утілення в життя ідеї **народної держави**. Як вважав І. Франко, у випадку успішного здійснення задуму, величезна сила держави ляже тягарем на долю кожної окремої людини. Власні воля і думка індивідів повинні будуть зникнути, адже народна держава може визнати їх за шкідливі. При цьому громадяни народної держави будуть виростати й виховуватися у такій залежності від влади, під таким наглядом держави, про які навіть мови не може бути в сучасних абсолютистських монархіях.

Хто стане охоронцем і візьме кермо управління у народній державі, риторично запитував себе І. Франко. І відповідав так: «Та в усякім разі ті люди мали б в своїх руках таку величезну власть над життям і долею мільонів своїх товаришів, якої не мали найбільші деспоти. І стара біда — нерівність, вигнана дверима, вернула би вікном: не було би визиску робітників через капіталістів, але була би всевладність керманічів — усе одно, чи родовитих, чи вибираних — над мільонами членів народної держави. А маючи в руках таку необмежену власть хоч би лише на короткий час, як легко могли би ті керманічі захопити її назавжди! І як легко при таким порядку підтяти серед людності корінь усякого поступу й розвою, і довівши весь загал до певного ступеня загального насичення, зупинити його на тім ступені на довгі віки, придушуючи всякі такі сили в суспільності, що пхають наперед, роблять певний заколот».¹

¹ Див.: Франко І. Що таке поступ? — Коломия: 1903. — С. 115.

Вище уже зазначалося, що хоча в марксизмі міститься значна кількість авторитарних передумов, він не склався як винятково авторитарна теорія. Марксизм містить в собі також окремі ліберально-демократичні тенденції. Їхній перелік зводиться, переважно, до наступного: планована в теорії відмова від послуг величезної армії бюрократів; відмова від професійної армії та заміна її озброєнням народу за прикладом США; запровадження імперативного мандату для парламентаріїв, що дозволяє їх заміну виборцями у будь-який час; скасування парламентаризму і перехід на пряме управління народом в порядку черговості. Коротше кажучи, ліберальні устремління в марксизмі вочевидь присутні, однак історичний досвід дозволив переконатися в дуже незначній можливості їх реального застосування.

Куди як успішніше обернулася справа із реалізацією авторитарних передумов. Побудувавши своє суспільство спочатку «в голові», а по тому вже й в натурі, більшовики переконалися у високій приживлюваності в Росії авторитаризму й централізації. Комуністи націоналізували власність за канонами вчення, створили економіку із єдиним штабом, повсюдно узаконили плановість, а саму функцію управління передали виключно центру. Так їм вдалося монополізувати виробництво і придушити ринок. У якості реформаторів вони поводитися подібно до неофітів, що виявилися навіть більш правовірними, ніж Папа Римський. Соціалістична налаштованість йти за планом не припускала жодного політичного гумору чи навіть подоби посмішки. Було обрано шлях тотальної централізації величезної країни. І хоча сталінський план «автономізації» на вимогу Леніна був замінений на «федеративний», все завершилося спорудженням авторитарної піраміди.

Державне будівництво повели відразу таким чином, щоб скасувати чіткий поділ державних органів на законодавчі та виконавчі. Декрети РНК перших років радянської влади були дуже подібні на декрети ВЦВК. У 1922 році СРСР заледве не опинився без органів

прокурорського нагляду, хоча сам нагляд після цього багато в чому став фікцією. Насамкінець комуністам вдалося втілити в життя саме ті тенденції марксизму, які об'єктивно зроджували авторитаризм. Країна не могла відмовитися від послуг професійного чиновництва й виростила нових бюрократів з рисами комчванства — куди більш небезпечного, ніж бюрократична зверхність героїв Салтикова-Щедріна в часи царату. Не склалася й армія на міліційних засадах, бо не було проведено всезагального озброєння народу. Запровадивши відкликання та швидку змінюваність депутатів рад, комуністи уже в 1925 році мусили розгорнути кампанію «пожвавлення» останніх, нагадуючи собі при цьому, що не населення має існувати для апарату, а апарат — для населення (М. Калінін). Можна сперечатися щодо подробиць, але сенс загального напрямку змін був очевидний. І якщо ленінський декрет «Про пресу» обіцяв швидке припинення адміністративного тиску на ЗМІ, то реальні обставини (не рахуючи непу) склалися по-іншому. Пролетарська держава відмовилася також від запровадження загального, рівного, прямого й таємного виборчого права. Конституція РРФСР 1918 року не встановлювала порядку голосування, але вже перша загальносоюзна Інструкція про вибори до рад 1926 року закріпила відкрите голосування в якості правового імперативу. Варто зазначити, що хоча норми представництва на всеросійські з'їзди рад склалися без спеціального наміру обмежити права селян, застосування цих норм після злиття рад робітничих і селянських депутатів поставило селян у нерівноправне становище порівняно з робітниками. На тогочасних виборах питома вага голосу виборця із робітничого середовища у 3–5 разів перевищувала питому вагу голосу виборця із селян. Крім того, існувала категорія «позбавленців», тобто осіб, зовсім відсторонених від виборчого процесу. Пізніше цих осіб позбавляли також продовольчих карток, житла та ін. Поступово було запроваджено також (перед тим засуджувану В. Леніним) систему внутрішніх паспортів.

Звичайно, історик радянського періоду, аналізуючи наведене, знайде для цього силу-силенну пояснюючих аргументів. Проте реальна ситуація була геть-таки начинена економічними, політичними та юридичними передумовами авторитаризму. Ці передумови мали фундаментальний характер й закономірно проявили себе згодом. На біду, авторитарний режим посилювали також передумови ближчого радіусу дії.

До них потрібно зарахувати деякі особливі риси більшовицької революції. У політиці існує закономірність: входження в демократію відбувається поступово, шляхом еволюції, а скинення тиранії вимагає протилежно орієнтованої диктатури. Так, ще у 1899 році Б. Чичерін писав: «Коли ослабла монархія цілковито усувається, коли виникають величезні труднощі молодій республіці, котрій доводиться боротися із прибічниками ладу, що існував досі, коли виникають анархізм та внутрішні чвари партій, коли повсюдно розпалюються честолюбства і незрілі нові установи зіштовхуються із недосвідченістю нових керівників, тоді потреба порядку з неминучістю приводить або до реставрації, або до диктатури».¹ Марксизм ніколи не гребував цією закономірністю, а В. Ленін як теоретик і практик революції багаторазово давав настанови партійним і радянським керівникам щодо необхідності застосування ними авторитарних, диктаторських повноважень.

Ще у 1906 році Ленін писав, що «наукове поняття диктатури означає ніщо інше, як нічим не обмежену, ніякими законами, ніякими абсолютно правилами не стримувану, безпосередньо на насиллі побудовану владу».² При цьому немає жодних підстав вважати, що для здійснення диктатури пролетаріату він виходив з якогось іншого визначення цього поняття. Уже після політичної перемоги пролетаріату Ленін у 1918 році в праці «Чергові завдання радянської вла-

¹ Див.: Чичерин Б. О народном представительстве. — М.: 1899. — С. 80б.

² Див.: Ленін В. Повне зібрання творів. — Т. 12. — С. 316.

ди» писав, що... «рішуче ніякого принципового протиріччя між радянським (тобто соціалістичним) демократизмом і застосуванням диктаторської влади окремих осіб немає». ¹ Саме тому, що Росія переживає період, коли немає «ідеальної дисциплінованості і свідомості», «революція і саме в інтересах її розвитку і зміцнення, саме в інтересах соціалізму вимагає беззаперечного підкорення мас єдиній волі керівників трудового процесу». ²

Хоча колегіальність як кібернетичний антипод авторитаризму прийнято пов'язувати із ленінською практикою прийняття рішень, не варто думати, ніби для В. Леніна колегіальність виступала універсальною нормою. У своїй промові на III Всеросійському з'їзді рад у 1920 році він говорить прямо: «Колегіальність, чи основний тип організації радянського управління, уявляє з себе щось зачаткове, необхідне на першій стадії, коли доводиться будувати знову. Але при встановлених більш-менш сталих формах перехід до практичної роботи пов'язаний із єдиноначаллям, як з тією системою, котра більше всього забезпечує найкраще використання людських здібностей і реальну, а не словесну перевірку роботи». ³ Можна заперечити, що в даному випадку йдеться лише про адміністративне, тобто *виконавче* єдиноначалля. Це правильно, але застосувальність авторитарних форм в управлінні, практиці радянського будівництва В. Ленін розумів таки ширше, говорячи, наприклад, що... «радянський соціалістичний демократизм одноосібності і диктатурі ніскільки не суперечить, що волю класу іноді здійснює диктатор, котрий іноді один більше зробить і часто більш необхідний». ⁴ В унісон звучить і наступна ленінська теза: «Революційна доцільність вища формального демократизму». ⁵

¹ Там само. — Т. 36. — С. 197.

² Там само. — Т. 36. — С. 198.

³ Там само. — Т. 40. — С. 75.

⁴ Там само. — Т. 40. — С. 271–272.

⁵ Там само. — Т. 42. — С. 245.

Ленінський стиль керівництва країною передбачав здійснення диктатури не лише класом пролетаріату. У низці випадків йшлося також про особисту диктатуру вождя. Стиль і характер резолюцій на документах у ленінських збірниках навряд чи залишать у кого сумніви в тому, що його висловлювання рідко толерували незгоду. Разом із тим, здійснення авторитарного керівництва в інтересах, зрозуміло, ніяк не особистих склалося у В. Леніна багато в чому через неспівмірність його організаційно-політичних якостей з аналогічними у більшості його однопартійців. Домінування В. Леніна склалося через очевидну вищість його фігури над масою і колективом. Крім того, узвичаєний в середовищі партійної еліти живий і невимушений стиль спілкування був перенесений згодом на керовані нею ж державні структури. Склався стиль роботи без зовнішнього церемоніалу, дріб'язкової регламентації, з мінімумом процедурних вимог. Звичайно, комісаріати з часом почали-таки костеніти в бюрократизмі, але у даному випадку йдеться саме про первісний стиль управління.

Неформальний порядок здійснення владних повноважень ніс в собі очевидну загрозу диктатури. Його гнучкість і рухливість обернулися своїм невідгидним боком вже в 20-ті роки ХХ століття, коли попередження Леніна про неприпустимість концентрації політичної влади в руках Сталіна не змогло спрацювати належною мірою. Хоча формально пост партійного секретаря не давав Сталіну диктаторських прерогатив, проте на основі неформального розподілу повноважень Сталін ще за життя Леніна сконцентрував в своїх руках величезну силу. Висловлювання Леніна з цього приводу є загальновідомими. Так або інакше, неформальні взаємини в середовищі партійної верхівки безпосередньо впливали на характер державного управління. Зокрема, в такому ж неформальному стилі було прийнято політичне рішення щодо введення військ у Тбілісі в квітні 1989 року.¹

¹ Див.: Пумпянский А. Первые неформалы страны // Новое время, № 8, 1990. — С. 27.

Смерть В. Леніна у 1924 році означала не просто втрату лідера партії. Хоча керівництво швидко здійснило формальне перегрупування сил, ієрархію авторитетів було розворушено до підвалин. Політичний штаб працював не бюрократично, але в ньому зберігалася ієрархічна підлеглість. Очевидно, що це була ієрархія не юридично розписаних постів і посад, а піраміда впливів, кожен з яких мав свою «питому вагу». Чим іншим, як не спробою визначити її, є ленінський заповіт в частині стислих характеристик? Саме вони були тоді вкрай важливі. Структура влади перебувала в стані неформленої матерії, фактично вона мала ще тільки кристалізуватися із хаосу.

Коли Сталін зійшов на політичний Олімп, його особисті нахили не могли розвиватися за рахунок лише внутрішнього алгоритму. Ба більше, можна припустити, що цей алгоритм був не такий уже й важливий. До дії підключилися значно потужніші системно-структурні механізми. При цьому особисті якості Сталіна, пройшовши крізь призму влади, тисячократно підсилилися. Проведена більшовиками радикальна націоналізація банків і промисловості зродили таке безпрецедентне згущення власності, якого не знала до того людська історія. Централізація власності й фінансів не могла не дати проявів політичного авторитаризму. Саме тому соціалізм є не лише запровадженням нових форм власності, але й створенням авторитарного політичного режиму. За цих умов політичні повноваження визначалися обсягами націоналізованого майна. Цікаво, що й усвідомлення незручностей соціалізму відбувається від зворотного. Відторгнення починається з того, що *емоційно* суперечить інтересам людини. М. Хрущов мусив психологічно жажнутися тиранії, через що відбувся XX з'їзд партії з його рішеннями. На відміну від нього, М. Горбачов стикнувся з більш глибокою потребою демонополізувати власність.

Проведене більшовиками радикальне усупільнення власності, посилене сталінською колективізацією сільського господарства

правило за енергетичне джерело силового поля авторитаризму. Саме воно підпорядкувало собі згодом особисті якості й нахили Сталіна, зробило його диктатором, як зробило б кожного, хто опинився на його місці. Силове поле влади вигинало у концентричні кола всі прояви суспільного життя, деформувало особисті якості будь-якої людини. Як відомо, щільність ліній силового поля сягає максимуму в його центрі. Саме тому максимально поляризується в першу чергу особистість політичного лідера, вождя. Підживлені націоналізацією полюси влади зробили Сталіна політичним автоматом, прямим посередником між оманливою спокусою «загірної комуні» і народом. Саме так він перетворився на комуністичного оракула століття. У літературно-художній формі ця трансформація переконливо висвітлена в книгах О. Солженіцина і А. Кестлера, Д. Оруела і Є. Замятіна.

Важливою в цій політичній метаморфозі залишається й така обставина. Комуністи зазвичай повторюють, що марксизм — це вічно живе і творче вчення. Та чи справді легко ставитися до марксизму творчо? Ставитися до марксизму *недогматично* у 20-ті роки ХХ століття було важко. Причини цього криються в структурних особливостях Марксового вчення. Масштаби цієї політичної теорії, її зовнішня економічна узгодженість, могутні історичні корені сприймалися в той час як майже універсальний закон. Сталін не міг інтелектуально полемізувати з Марксом. На відміну від Леніна, він не міг навіть «радитися» з ним. Надто сильно нависав над Сталіним гніт Марксового авторитету. Утім, навіть якби інтелект достатньої для коригування Маркса сили знайшовся, йому все одно необхідно було б заручитися підтримкою владного апарату, що виглядає малоймовірним.

Інтелектуальну здатність структурно критикувати марксизм в Україні першої половини ХХ століття уособлювала в собі фігура В. Вернадського, який знав, що жодна філософська система не є призначеною для її безпосереднього втілення в життя. «Можна

знайти поміж них (філософських систем — *В. Р.*), — писав він, — різко суперечливі одна одній, такі уявлення і системи, що виключають одна одну, позитивні й негативні, оптимістичні й песимістичні, раціоналістичні й «наукові». Не може бути й мови про їхнє узгодження та про віднаходження якогось єдиного, спільного, всеосяжного уявлення. Навпаки, спроби створення єдиної філософії, обов'язкової для всіх, давно відійшли кудись в минуле. Спроби її відродження, які робляться в нашій соціалістичній державі шляхом створення офіційної, обов'язкової для всіх діалектичної філософії матеріалізму, враховуючи швидку й глибоку ходу наукового знання, приречені. Заледве чи можна сумніватися зараз, по 20-літній давності, що саме життя без будь-якої боротьби виявляє їхнє ефемерне значення».¹

Важливим є також інший момент. К. Маркс і В. Ленін розвивали свою теорію в час, коли момент релятивності був властивий гуманітарній науці значно меншою мірою, ніж сьогодні. Нині ми маємо низку праць, в яких простежується опосередкований вплив ньютонівської наукової парадигми на конституціоналізм і політичне знання Заходу. Загалом, ідея про те, що світ розвивається за чіткими й однозначними законами була запропонована людству ще у XVII столітті картезіанством. Елементи такого світосприйняття зустрічалися й пізніше. Як відомо, механістичний погляд на еволюцію політичних систем був притаманний Бісмарку в Німеччині та батькам-засновникам Конституції США 1787 року.

Не дивно, що Марксове вчення здавалося комуністам всезагальним і абсолютним. Бути послідовним марксистом — означало довести свою розумову неординарність. Сталін був-таки генієм змови та інтриги, проте суті справи це не міняло. На час приходу до влади він опинився під тиском більш вагомих обставин. До них слід віднести: теоретичні й практичні передумови авторитаризму

¹ Див.: Вернадский В. Я. Философские мысли натуралиста. — М.: 1988. — С. 109.

в марксизмі; страх реставрації через універсальну (ринкову) принадність капіталізму; необхідність подолання постреволюційного хаосу. ***Звідси походить його заперечення конституціоналізму як верховенства права, відмова від поділу влад, ігнорування механізму стримувань і противаг, визнання лише октройованих державою прав і свобод людини.***

Сталін не розумів і не міг розуміти, що жодна філософська чи політична ідея не може панувати над народною долею і навіть життям окремого індивіда. Йому було невтямки, що воля народу є консолідованою лише стосовно питань свободи, й не відображається жодними передовими ученнями, нехай навіть кришталевої прозорості аргументів. Він був не в силі уявити собі, що народи мають пильнувати за своїми проводирями. Сенсом його політики став патерналізм, марксизм був для нього водночас іменником і дієсловом.

Влада як функція здатна тисячократно підсилювати тих, хто нею володіє. При цьому в небачених масштабах зростає здатність володаря слідувати своїм потребам та інстинктам. Саме тому влада зазвичай є такою привабливою. Не дивно, що якості влади стимулюють людське честолюбство й суперництво.¹ З іншого боку, влада підсилює й наслідки людських помилок, про що писав свого часу К.-А. Гельвецій. Помилка розуму, оснащеного надмірною владою, ризикує скерувати загаль до катастрофи. Фатальним за цих обставин може стати звичайний збій в роботі мозку.² До того ж, диктатор є переконаний в тому, що абсолютна влада завжди зуміє виправдати себе.³ У випадку ж із сталінізмом мало місце не просто згущення політичної влади, а її колапс до «білого карлика» диктатури.

Повноваження Сталіна були настільки гіпертрофованими, що влада навіть других, третіх чи навіть четвертих після нього осіб

¹ Див.: Кууси П. Этот человеческий мир. — М.: 1988. — С. 64.

² Див.: Гельвеций К.-А. Сочинения. В 2 т. — Т. 1. — М.: 1973. — С. 96.

³ Див.: Фриш М. Листки из вещевого мешка. — М.: 1987. — С. 97.

здається нам унікальною. Тим часом ці «другі» й «четверті» були всього лише «маленькими тиранчиками при великому тирані» (Ла Боесі). Подібно до того, як у французькому терорі сам Робесп'єр ніби відійшов на другий план, сховавшись за параван «єдиної волі», сталінізм призвів до відокремлення диктатури від особи диктатора. Авторитарними стали самі гасла, класові пріоритети, пролетарський інстинкт.

Режим репресій було доведено до межі, коли насилля автоматично відтворювалося з критичної маси шпигуноманії, підозрливості й доносителства. Сталінізм легко засвоювався пролетарськими парвеню в якості передового вчення. Не дивно, що міщанське середовище виявилось практично невразливим для пролетарської сокири. Вплив же «вищої й останньої стадії» авторитаризму на представників інтелігенції викликав ефект «життя по смерті», подібне до хаотичних метань курки з відтятою головою. Це безладне кидання з боку в бік країна мала на початку Другої світової війни, воно ж позначилося на всиханні вітчизняної науки, яка й донині демонструє, переважно, лише уподібнювальні інстинкти.

Саме тому доречним є запитання: що було після, що було потім? На щастя, маємо привілей не відповідати парною фразою з вуст Вів'єн Лі: «Не було після, не було потім». Потім настало важке прокидання, самозасудження і критика. У річищі останньої нас багато що непокоїть і тривожить. Мерзлота авторитаризму розтанула, проте наше суспільство навряд чи можна назвати квітучим. Нашу мову насичують бюрократичні звороти, ми маємо штучно екзальтоване («сентиментальне») мистецтво й дидактичну пресу. Наш центр лише з принуки ділиться своїми ресурсами з периферією, причому тим, хто ближче, ще щось дістається, а ті, що далі, приречені на економічне, політичне й культурне «самоврядування». Не сягнувши достатку для всіх, ми розбестили себе принизливим «достатком» номенклатури. Нам все ще потрібні внутрішні паспорти з реєстрацією за місцем проживання — ці адміністратив-

ні контрфорси поліцейської держави. Замість того, щоб кинутися в океан ринкових спокус і вільного підприємництва, ми продовжуємо покладатися на добросердя власного держбюджету.

Згущення власності породило авторитарну політичну систему. І хоча з державним монополізмом в економіці нині покінчено, залишковий етатизм все ще перешкоджає активності нашого громадянського суспільства, переконуючи суспільство в тому, що краще живеться тим, хто розподіляє. Насправді ж лише свобода, ринок і верховенство права зберігають за собою право стати органічними засадами нашого відроджуваного конституціоналізму.

4.2. Ефект США¹

«Ефект (від латин, effectus — виконання, дія) 2) Сильне враження, справлене чим-небудь, ким-небудь, засіб, прийом, мета яких справити враження, здивувати або створити ілюзію чого-небудь». (Советский энциклопедический словарь. — М.: 1985. С. 1556).

Сьогодні в США з України подорожує значно більше людей, ніж колись. Це, переважно, політики, громадські активісти, науковці, журналісти, люди мистецтва й спорту або ж добірні представники найпоширеніших професій та занять. За невеликим винятком, усіх їх об'єднує те, що вони відвідують США не тільки на запрошення американської сторони, але і її рахунком. Отже, майже всі вони є об'єктами або політичного інтересу, або інтелектуального благодійництва, або й просто жертвовного милосердя.

Втім, для більшості навіть тих із нас, хто їздить в США власним коштом, існують певні рамки, яких ми, як вільні мандрівники, поки

¹ Перша версія цього есе побачила світ в журналі «Сучасність», № 10, 1996. — С. 21–28.

не годні переступити. Навіть така парламентська фігура, як О. Дьюмін під час перебування в США на офіційній підставі мав жити в невеличкому вашингтонському готелі Capitol Hill Suites, де помешкання відповідає статусові приватної особи скромного іноземця.

Я пишу про це з огляду на особливість людської вдачі, яка не дозволяє зберігати об'єктивність (здорову міру суб'єктивності) в умовах надмірної залежності від об'єкта зацікавлення. Це не означає, що всі запрошені в США українці втрачають здоровий глузд, коли їм випадає ділитися враженнями від країни. Це означає, що скласти думку про США громадянам зі свіжої пам'яті посттоталітарної батьківщини зовсім не просто.

Я знаю про людей, які приїхали на професійне стажування до США ще низку років тому з колишнього СРСР, правдами й неправдами залишилися там і які й досі при нагоді люблять сказати, що зберегли комуністичні переконання й особисто не відчувають відповідальності за крах КПРС. Але вони, як видно з усього, вже не можуть розпрощатися з «бастіоном антикомунізму», бо їх глибинна, позасвідомо людська сутність інстинктивно побороє колишнє кредо. Тут, власне, цікавим є не стільки факт виїзду колишніх комуністів до США, скільки феномен залишкового ідейного спротиву атмосфері американської наддержави.

Що ж до американців, то розповсюдженість лівих поглядів у їхніх інтелектуальних, зокрема, університетських колах давно вже нікого не дивує. Так само, як і розповсюдженість будь-яких інших поглядів. У цьому сенсі характерною є реакція одного з професорів з Берклі під час його спілкування з молодими радянськими юристами в кінці 80-х: «Я вам так заздрю! У вас Горбачов, перебудова, а в нас така нудьга!»

Як на мене, сказане ним не є нещирим, так само як і не є свідченням лівих уподобань. Швидше, спостерігалася характерна американська реакція уваги, а то й справжніх заздощів до будь-якого помітного нонконформізму. Якщо панує соціалізм, то цікаві ті, хто

сумніваються в ньому, й навпаки. Розчулена актом ідейного самознищення СРСР іспанська аспірантка з університету ім. Джорджа Вашингтона (DC) якось зізналася, що разом з іншими молодими колегами вона сподівалась таки на нашу комуністичну перспективу. Але ми їх розчарували, вбили останню надію людства.

Симптоматично, що другу історію мені розповіла моя приятелька з України, яка по приїзді до Сан-Франциско ще довго називала США другою реальністю й іншою планетою в сенсі її невеликої придатності для гостей зі Східної Європи, але відтоді вже низку років має permanent residence у Вашингтоні.

Американський магніт, як бачимо, втягує не тільки неофітів відкритого суспільства, а традиційний американський казан дозволяє варити юшку з досить контрастних інгредієнтів. Власне, чи не в цьому його основна прикмета. Взагалі, існує переконання, що пострадянські емігранти до США прагнуть капіталізму. Але для багатьох із них по приїзді до США Америка постає суттєво відмінною від очікуваної. Реакція на неї буває ейфористичною або стриманою, але люди часто вже не вертають звідти.

Приїжджі потрапляють у США дуже відмінними, але там вони перетворюються на американців — такою була донедавна загальновідома формула. Втім, мій знайомий науковець із Принстону Л. Онишкевич якось принагідно сказав, що сучасні емігранти вже не встигають робитися органічним компонентом американської нації.

Таке собі ніби побутове твердження. Але за ним, думаю, криється не елементарно придатний до усвідомлення сенс. Щоб бути зрозумілішим, вдамся до метафори. Коли людина з такої країни, як наша, потрапляє до Америки, це нагадує вилучення одного дерева з соснового бору. Наш вчорашній лад, як той сосновий ліс, був царством уніфікованості й шаблону, а тому перша реакція емігранта така, ніби сосну пересадили в змішане середовище беріз, осик і кленів.

Однак коли долається мовний бар'єр, пересаджений індивід усвідомлює, що жити серед не схожих на себе не так уже й при-

кро. Хоч тепер бракує товаришів, але світла ніхто не тинить. Рос-ти можна далі, нехай там уже не пірамідально. Зрештою, виникає нова інтегративність, яка ґрунтується на засадах не уподібнення, а відмінності. Перед ним відкривається перспектива стати особою автономною. Може, аж надміру, але страх оригінальності непомітно зникає.

Щоправда, вкорінених у США пострадянських емігрантів і на барвистому тлі можна розпізнати. Їхня розкутість дещо надмірна, вони уповільнені в реакціях й іноді мають характерний (трохи філістерський?) вираз обличчя. У читальному залі Бібліотеки конгресу перевіяв себе не раз. Як підійдеш ближче, обов'язково побачиш російські або українські газети. Неофіти не виглядають вигнанцями й перебувають в доброму, почасти лінивому гуморі.

Отож, можливо, що Америка інтегрує саме тим, що нікого не примушує до інтеграції. Свобода вчиняти на власний розсуд та ризик цементує єдність не гірше від всезагальної мети. Тут усі подібні тим, що уникають уподібнення. Не виключено, що саме так мають втілюватися настанови Т. Джефферсона про індивідуальний шлях до щастя й торжествувати Біль про права з Конституції США.

Загалом, полюбити США не становить жодної проблеми. Це сто-сується як заочної любові, так і любові живої, на рівні безпосереднього спілкування. Любити Америку просто, бо в ній існує багато Америк, треба тільки віднайти свою. Навіть у Вашингтоні можна ходити собі до кафе *Тулуз Лотрек* з величезним портретом Арістіда Брюана на фасаді. Якщо ж ідеться про любов на відстані, то ми можемо любити літературну Америку М. Твена не гірше, ніж Америку А. Бірса, Д. Стейнбека або Т. Капоте.

Якось почув від Джоела, молодого американського політолога, який низку років провів в Україні, що цікавих саме американцям письменників у нас і в Росії не перекладають. Прикро, але й без того ясно, що Америка на відстані нікому не дошкуляє, вона має загально-мистецький літературний, кіематографічний, телевізій-

ний шарм. Це країна зірок, найпередовіших технічних досягнень, найпопулярнішої валюти тощо.

Усі знають, що існує й зовнішня літературна Америка. Це демократична Америка А. де Токвіля, або вигадана «Америка» Ф. Кафки, або ж документальна «Одноповерхова Америка» І. Ільфа і Є. Петрова. Зрештою, існують також Америка Ч. Мілоша, В. Аксьонова, Ю. Шереха або й Г. Костюка. Тепер маємо навіть Америку О. Забужко.

Усі ці фундаментальні й спорадично-епістолярні, прозові й поетичні, філософські й невибагливо побутові образи Америки віддзеркалюють феномен аж надто яскравий, спокусливий, іноді моралізаторський, але частіше грайливий, скептично-насмішкуватий, часто-густо парадоксальний та майже завжди динамічно напружений, живий.

Реальна Америка, на нашу превелику заздрість, навчилася бути майже адекватним відповідником власному міфові. Вона приязна, гранично ввічлива й жартівлива, почасти алогічна. Вона також не дріб'язкова та реально щедра. Щедрість США така велика, що багато людей не ймуть цьому віри. Але знаю, про що пишу. Запросивши мене до себе як стипендіата програми IREX наприкінці 1994 року, Інформаційне агентство США, ще до мого відльоту у Вашингтон, погодилося фінансово на мою присутність там також і в 1995 році, тепер уже в ролі Fulbright scholar. Колись В. Аксьонов назвав щедрість та терпимість американської академічної науки безмежною. Звісно, вона не безмежна, але справляє непогане враження.

На жаль, саме тут ми торкаємось тієї частини довіколаамериканської міфології, стосовно якої у світі посттоталітарних країн розповсюджені не найкращі з людських емоцій, а саме ревності й заздрісність. Йдеться про сумнозвісне «висмоктування мізків», «викрадення геніїв» тощо. Не раз чув від своїх колег, що американці мають у своїх комп'ютерах дані про всіх здібних не лише науковців, але й студентів колишнього СРСР.

Може, й мають, але справа полягає не в тому. Просто їм цікаві ті люди, які нам часто-густо здаються нецікавими. Як оповідають, Геракліт колись сказав: один для мене — десять тисяч, якщо він найкращий. Нас же виховували, як відомо, в цінностях кількісних переваг. І справа не тільки в тому, що людині не можна забороняти інтелектуальне або інше творче зростання, як не можна забороняти дереву тягнутися до сонця. Для зростання потрібен простір і атмосфера, й американці, віддамо їм належне, вміли їх створити. Навіть своїх бюрократів вони примусили затамити, що визнання, успіх простіше здобуваються без посередників. Крім того, поширений в США талант «робити гроші» приватно виявився співчутливим до інших талантів. Йдеться про правило не боятися відкривати людям небо. Сонця ж вистачить на всіх.

Колись А. де Токвіль написав, що атмосфера американської свободи та демократії наснажує людей до шаленої активності. Як на мене, вона наснажує талановиту людину, перш за все, до того, щоб придивитися до себе, розібратися в собі, виробити із себе певний флюїд індивідуальності.

Це стосується будь-чого, але спробую вдатися до професійно ближчих прикладів. Зокрема, вже перші враження від професійного спілкування показують, що американська політична наука уникає консолідованості, вживання епітету «національна», й у своїх преференціях орієнтується на результат, а не доктринальну логіку просування до нього. Це не робить її менш американоцентричною, але цим вона наближається до природи людини, отже причаровує, а не відштовхує оригінальні таланти.

Тривіально повторювати, що американська політична наука ефективна, бо США — це країна свободи, демократії і поступу. Але на чому, в свою чергу, ґрунтуються американські свобода й поступ? Дати конкретну відповідь навряд чи можливо, хоч як цікаво.

Відомий шаблон теоретичного сприйняття США стверджує, що Америка — це країна, підвалини якої закладено відчайдушними

авантюристами, отже, тому вона така волелюбна. Менш поширеною є думка, що американський етнос склався з людей анархічного політичного типу, які втікали за океан не стільки від поганих держав, скільки від держави як такої. Справді, первісна еміграція до США була з «найкомфортабельніших» у XVII столітті країн світу, і в цьому сенсі первісна модель американської еміграції є відверто опозиційною до її сучасній моделі.

Здається також, що американський етнос, до речі, як і український, складався в першу чергу як «самоврядний», отже, органічно опозиційний до централізму й державності. Однак під тиском спочатку англійського вторгнення, Громадянської війни, а потім уже й антикризових реформ Ф. Рузвельта, політичну децентралізацію США було суттєво обмежено. Цікаво, що й на тактичному рівні окремі аспекти традиційного політичного американізму з плином часу переглядалися. Такий процес триває й досі, так що американський імідж не втомно й безупинно модифікують.

Зокрема, помітно, що модерний політичний американізм усвідомлює загрозу перетворення культу свободи і демократії на рутину. Бо ж на рутину можна перетворити будь-який культ. Живучи сотні років без катаклізмів і практики рішень на зразок комуністичних, люди якимось чином змінюються. Виснаженню й виродженню підлягає будь-який політичний стиль, все рано чи пізно набридає людині.

Д. Шумпетер в 1942 році сказав, що капіталізм доконають його ж чесноти. Звісно, Гегель та Ф. Фукуяма можуть інтелектуально не погоджуватися з історичним колообігом політичних форм, але й без цього ті форми все одно мають суттєво модифікуватися, бо ніщо досі не було вічним в політичному житті.

Як уже згадувалося, неважко добрати аргументів для звинувачення США у викраденні інтелектуалів, переманюванні талантів тощо. Але, якщо комусь хотілося б глибше дослідити цей аспект ситуації, то я б радив звернути увагу на імпорт драматизму в сучасні надстабільні й забезпечені комфортом країни. Такий незвичний імпорт

є анітрохи не гіршим від імпорту інформації, її носіїв або мистецьких талантів. Бо, якщо країні загрожує рутинізація головних громадських ритуалів в образі, скажімо, американського стилю життя, то, рано чи пізно, вона усвідомить це так само, як усвідомлює загрозу комунізму, СНІДУ чи нафтовидобувної монополії на Сході.

Власне, якщо політичний код країни як мережа засадничих норм та принципів, що пронизують усю її активність, уже склався, то органічним є намагання його підтримати, підживити, адже він становить той всезагальний і позасвідомий зразок суспільної динаміки, який уже не раз на протязі національної історії прислужився США. Не виключено, що коли країна виникла як батьківщина емігрантів, то для самозбереження (а не тільки підтримання свого коду) вона має й надалі жити за один раз обраною політичною супермоделлю. Фокус, однак, полягає в тому, що засобом підживлення прадавнього американського стереотипу й надалі буде виступати не еміграція як така, а тільки еміграція «кропоткіних» та «бакуніних», а не розпропагованих General Motors або Tiffany колишніх комуністів.

Схоже, що актуальність висловленої думки зовсім не просто довести раціональними аргументами. Але, маючи аргументи емоційні, все ж наважився б сказати, що США сьогодні, саме на рівні якогось емоційного побутування, не справляють враження об'єкта для беззастережних заздощів. І не тільки тому, що американці не виглядають щасливішими (саме щасливішими) за інших. У якийсь дивний спосіб Америка за своїм динамічним стереотипом навчилася бути нормативно позитивною, гуманною, що включає широкий спектр свідомих акцій на різних рівнях, починаючи, власне, від практики захисту миру й свободи на Балканах, масового запрошення інтелектуалів і завершуючи фарбуванням дна фонтана перед Верховним Судом США в колір морської хвилі для ще більшої краси.

У тому ж, я б сказав, суспільно-політичному стилі, на спинках лавок Центрального парку в Нью-Йорку прилаштовано таблички

з майже інтимними спогадами та враженнями. Це розчулює, але таблички вмонтовано заводським способом, щирість та інтим є почасти запрограмованими.

Досить цікавими є також деякі інші інтелектуальні ефекти сучасного американізму. Безумовно блискучий З. Бжезінський в «Out of Control» (1993) пише, що США потребують піклування та турботи, бо світова заздрісність до них щороку зростає. Турбота передбачає захист США від жадоби уподібнення, що от-от оволодіє світовими масами через японські телевізори в бідонвілях. Що ідея заздрісності до США актуальна, не становить сумніву. Але сумнів мимохіть виникає, коли натрапляєш на дані, які свідчать, що якби весь світ споживав ресурси на рівні США, планета збанкрутувала б.

Дивно, але й у наш час зустрічаються люди, на пам'яті яких ще не стерся образ дбайливого поміщика, який дружить із сусідами й по-доброму ставиться до селян. Хоч це й смішно, але сучасні США також мають добрих сусідів і приязних селян, з якими можна в шинку перехилити чарку. Прошу не тлумачити цю метафору як недоброзичливу. Але той фантастичний навіть своїми зовнішніми формами бомбардувальник, що його створили американці, як на мене, віддзеркалює цілком слушну американську презумпцію, що весь світ у шинок не запросиш.

Врешті-решт, щось дуже консервативне, капіталістично-архаїчне притаманне цій країні. Все чиниться ніби й на засадах свободи, але водночас, ніби й за докладною (без іронії) інструкцією. Як пояснила мені одна американська комуністка, яка володіє поважною власністю у Вашингтоні, її політичний ексцентризм має лише ту причину, що «надто багато правил запанувало тут над людьми». США, як відомо, створили величезну кількість великих, середніх і малих фондів, урядових і неурядових структур, які опікуються свободою і демократією в посттоталітарному світі, власне, займаються нами. Але дуже часто в них працюють просто наймані люди, чия мотивація є суто меркантильною.

Свобода в США сьогодні, безперечно, не втрачена. Але вона помітно ритуалізована. Навряд, щоб їй вільно було ступити на американську бруківку в тих самих шатах, що й на полотні Е. Делакура. Свободу там шанують, але вимагають, щоб у неї був певний стиль. Оскільки помістити свободу у вольєр не є продуктивною ідеєю, збереження непідробної свободи на майбутнє для американців навряд чи перестане бути фундаментальною проблемою.

На початку ХХ ст. пролетарський бард В. Маяковський у вірші «Небоскреб в разрезе» один із аспектів свого враження від США висловив словами: *«Я стремился за 7000 верст вперед, / а приехал на 7 лет назад»*. Довгий час я вважав це вислідом виключно екзальтованої класової свідомості поета, але сьогодні утримався б бути таким беззастережним. По приїзді й певному досвіді життя в США неважко зрозуміти, на що здатна, а на що, все ж таки, реально не здатна погодитися ця, безперечно, велична країна. Як сказав колись американський філософ Б. Данем, цілком ясно, що публіка в Римі II й III віків розуміла християнство так само мало, як американська публіка ХХ століття розуміє соціалізм. Зрештою, за виключенням фахівців, його «не розуміє» й американська українська діаспора.

Хоча сьогодні українців в Україні та США єднає спільна й виправдана, як мені здається, нехоть до соціалізму, однак у нас вона має більше раціональний, а в діаспори переважно позараціональний характер. Але ж соціалізм, який тепер полишає нас, був-таки нашим спільним витвором. Директорія була «соціалістичнішою» від Центральної Ради, а в документах ОУН неважко знайти заклик до боротьби з вітчизняними визискувачами. Політична думка української опозиції й антирадянського підпілля не ототожнювала суверенності й капіталізму.

Не хочеться, щоб цей пасаж було сприйнято як вияв пригніченої гордості людини з посткомуністичного світу. І не тільки тому, що пригнічена гордість виявляє себе, за Ф. Достоевським, в сер-

вільних реакціях, а й тому, що не всім випадає народитися в палаці китайського імператора. Народження ж завжди зобов'язує. Але повернемося до США, щоб продовжити розмову про підґрунтя американського політичного менталітету.

Схоже, що інстинктивний, почасти спонтанний початок загальної життєвої активності людини поціновується американцями куди більше, ніж нами. США взагалі справляють враження країни, чий динамічний стереотип, попри нав'язливу офіційну ідеологію, засновано не на раціональній, а на інстинктивній, позараціональній сукупності громадських мотивацій. Власне, американські підходи добре ілюструються працями Г. Спенсера, А. де Токвіля та Д. Дьюї.

Американцям, з огляду на їхню вдачу, напевно заїмпонувало б твердження О. Солженіцина про те, що право уособлює не взірєць, а межу моральних вимог до людини, нижче якої остання робиться небезпечною, бо американці вже призвичаїлися до думки, що добро і зло в законі мають бути в тому ж співвідношенні, що й у реальному житті (Г. Спенсер).

Не новина й те, що за загальним настроєм американська політична думка є ніби панегіриком інтелектуальній розкутості, ризикованій ініціативі та найширшій свободі. Якщо якусь іншу національну політологію можна назвати в чомусь глибокою або ж особливо ґрунтовною, то американську найдоцільніше було б окреслити як живу, невимушену й парадоксальну.

Схоже, що в цій зазвичай сухуватій науковій ділянці її американські представники могли б повторити вслід за Казановою, що нудьга — це пекло, яке Данте забув відобразити. Вони легко погодилися б із важким до засвоєння в нашому світі твердженням Г. Курбе про державу як завжди некомпетентну в питаннях творчості, а також з сумнівною для нас максимою А. Камю, що будь-яка велич має свій початок у ризику.

Думаю, вони підтримали б й О. Вайлда в думці, що пересічність фатальна й що тільки скрайність веде до успіху. Не виключено, що

їм заїмпонувала б і думка нашого В. Липинського про егоїзм як головну інстанцію в людському співжитті, а також і С. Цвейга, близького їм вірою в плідність будь-якого довершеного почуття — безсоромності так само, як і сором'язливості, злості — як і доброти, добродітності — як і аморальності, а також переконанням у тому, що питання безсмертя вирішується виключно загальною могутністю людини.

Колись Д. Лондон сказав, що для досягнення величності не обов'язково мислити за законами логіки. У разі фіаско, як писав про американців І. Стоун, вони могли б сказати, що звитязцям просто не поталанило бути достойними своїх гір. Адже головне — це не втратити можливості ще однієї спроби. Саме перебуваючи в США Ч. Чаплін написав, що ніщо його так не стимулює, як ця свобода.

Не секрет, що досвід США намагалися перейняти дуже різні країни. Навіть В. Ленін уважав, що в плані тейлоризму він міг би нам прислужитися. Воно й не дивно, якщо уявляти громадян коліщатками й гвинтиками в загальнопролетарському ділі. Японці взяли від США технології і досягли «того ж, але з протилежного боку» (Л. Онишкевич). У Америки вчать китаїці. Зрештою, вчитися в Америку мала б й Україна.

Цікаво, що за М. Грушевським Україна мала б багато засвоїти від американців. «Ся країна, — писав він, — для нашої будучини, безсумнівно, матиме величезне значення, — і своїми незвичайними фінансовими та технічними засобами, і теж як школа для наших людей, будучих поколінь наших техніків, економістів і суспільних робітників. Більш демократичний, ніж який-небудь з європейських народів, більш ініціативний, більш сміливий в замислі й виконанню, сей народ може дуже багато в чому навчити наші кадри робітників і діячів».¹

¹ Див.: Грушевський М. Хто такі українці і чого вони хочуть. — Київ, 1991. — С. 150.

Хтось міг би зауважити, що М. Грушевський підходив до США технологічно. Але ж М. Грушевський не був прагматиком-технократом. В іншому місці у нього ж знаходимо: «Для того, щоб дати з України світові ще одну міщанську республіку, хоч би й демократичну, по правді, не варто було стільки труду й заходу. Для того тільки, щоб підняти добробут нашого народу й дати йому кращу матеріальну культуру, шкода тої крові й жертв, котрі зроблено для визволення України...».¹

М. Грушевський був демократ і федераліст, який самоврядні пріоритети громадянського суспільства ставив вище державних. Структура його державно-конституційного бачення України є близькою до вільної американської моделі. Зрештою, в ореолі політичного американізму уявлялась Україна іноді й Т. Шевченкові.

Тільки час здатний показати, чи мало сенс в момент українського конституційного вибору обрати не американську, зовні аморфну, орієнтацію на власність та свободу, а франко-німецьку, з домінуванням державної стратегії та дисципліни. Адже, щоб там не говорили, історично Україна як політична спільнота складалася з кристалізації часто-густо відверто опозиційного до державного централізму самоврядного початку. Та й Конституція 1710 року виглядає більше актом громадянського самоврядування, ніж державним законом.

Зрештою, цей конституційно-порівняльний відступ дозволяє придивитися ще до однієї суттєвої риси політичного американізму. Його сутність філософічна, а зміст інноваційний. Як відомо, ерудиція сучасних політичних еліт є досить уніфікованою в оцінках будь-якої з відомих моделей ліберальної демократії. Взяті упоереджено, такі оцінки твердять, що в політиці є корисним терпіння, що приписи політичній більшості завжди тимчасові, що вони виконуються просто за домовленістю, громадянською угодою, а не тому, що істинні або мають сприйматися такими.

¹ Там само. — С. 158–159.

Традиційний лібералізм також твердить, що уряди вигідніше міняти, а не скидати силою, що кожен індивід має право не поступатися своїми переконаннями, що будь-який політичний триб життя виступає не більше, ніж тимчасовим уподобанням електорату, який має конституційний резерв свободи, достатньої для того, щоб змінити тактичні пріоритети, не боячись урядового примусу й диктатури.

Однак той тип громадянсько-політичних стосунків, який пропонується сьогодні американською практикою, є суттєво відмінним від вищезгаданого. Традиційний ліберальний постулат про те, що до істини треба посуватися терпляче й мирно, що своє розуміння політично правильного кожен може й повинен, якщо хоче, пропонувати суспільному загалові як можливий зразок до наслідування (аж до його перетворення на загальнообов'язкову норму), американською політичною спільнотою вже суттєво змінено на інший.

А саме, модерніший, який доводить, що політична істина не так відносна, як «плюралістична», що істин є багато, що сучасна демократія — це не стільки процедура вироблення всезагальних правил, скільки механізм гарантій паралельного існування величезної кількості автономних політичних світів. З цього, зрештою, випливає, що примусової демократії не повинно бути так само, як і диктатури.

Якщо згадати українську конституційну традицію початку ХХ століття, то певним аналогом такого підходу можна вважати національну ідею про можливість створення на теренах України національно-персональних автономій. Але якщо у нас вона не перейшла рамок відомого закону Центральної Ради від 9 (22) січня 1918 року та Конституції УНР 1918 року, то в сучасних США фактична практика національно-персональних автономій є поширеною.

Колись Д. Сміт, один із вищих представників американської судової касти, поділився зі мною враженням, що інколи він не може позбутися нав'язливого почуття, ніби з певного ранку певної днини США перестали бути централізовано керованими. Ніби помітно сталася всеамериканська кібернетична революція й вели-

ческа наддержава втілила-таки Бакунінський ідеал, перетворившись на федерацію федерацій громад.

Гарний, в дусі О. Гакслі, образ, є насправді не тільки умоглядним. Наймаючи помешкання в тій частині Вашингтона, де мешкають переважно темношкірі й китайці, я не міг не помітити, що мої сусіди не грають у велику гру білих, хоча й не закон стоїть їм на перешкоді.

Іноді навіть здавалося, що характерним малюнком своєї поведінки вони ніби промовляли Америці: не поспішай, не переймайся вже так серйозно тими темпами та результатами. Бо ж існує якесь інше життя, менш честолюбне, менш дисципліноване, менш регламентоване законами й прикладами до наслідування, менш залежне від зразків, зрештою, менш виробничо-споживацьке. Натурально, що для мешканця колишнього СРСР цей стиль не виглядає надто чужим.

Хоча це й правда, що коли мої знайомі у Вашингтоні, траплялося, підвозили мене увечері додому, то на межі «світів» часто блокували дверцята автомобіля, гарантуючи нас від можливого вторгнення. Але правдою є й те, що не злочинність є уособленням темношкірої Америки.

Врешті-решт, може й нам варто ще чогось пошукати в плані політичного вибору. Може й нам було б доцільніше не консолідувати націю в спосіб історичних завдань XVIII століття, а спробувати влаштувати своє життя на засадах, насамперед, вільнішого, розкутішого, неформального початку. Люди є особисто різними як генетично, так і етнокультурними, політичними кодами. Марксову експлуатацію людини людиною можна ігнорувати або брати до уваги не менше, ніж моральний фактор споживання в їжу тваринного м'яса. Напевно, що й у політико-економічному сенсі люди мають право бути вегетаріанцями.

Люди й суспільства, в яких вони живуть, є й повинні бути справді відмінними. Хоча книжкові магазини та книгозбірні США вражають інформаційними скарбницями (не кажу вже про комп'ютерні

мережі), все одно, як зазначив Дж. Сорос, у Східній та Центральній Європі поезію й прозу традиційно шанують не менше. Але з наших відмінностей не випливає, що не може бути здоровою й будучия здатність до уподібнення. Треба лише правильно визначитись у його предметі.

Хоча ідея слов'янського месіанізму не видається мені ні ефектною, ні продуктивною, ми все-таки достатньо самобутні, щоб жити не «не гірше від інших», а *як нам заманеться*. Інша річ, треба мати терпіння й розум розібратися в собі, пізнати свої суттєві потреби. США часто звинувачують у світового масштабу експансії власної культури. Але парадокс: ні до чого так не спонукає політично Америка, як до прагнення жити по-своєму, власним ризиком і коштом.

Із США не тікають і не повертаються додому не тільки тому, що там добре й дешево годують або дозволяють подорожувати. Приваблює справді вільна атмосфера цієї країни. Ми мало не безнадійно довго жили за загальним політичним зразком, надто ідеальною, далекосяжною метою. Ми були винятково цілеспрямовані. Отже тепер нам бракує не стільки якоїсь правильної стратегії (хоч урядова віра в неї буде завжди безмежною), скільки елементарної свободи дій, можливості вільно розпоряджатися власною долею. Втім, уникаймо й тут гріха надмірної доброчесності. Як казав один із персонажів М. Булгакова, звертаючись до публіки перед виходом Воланда, — ми всі, як один, і за техніку, і за її розвінчання.

Ще Маблі помітив, наскільки ж небагатьом людям притаманна хоробрість бути щасливими на власний розсуд. Більшість прагне вчиняти, як усі. Але навіть якщо американці навчилися імітувати оригінальність більше, ніж її уособлювати, їхній досвід все одно безцінний. Ефект США спрацьовує, що є найголовнішим. Дарма, що при цьому непроникними залишаються лаштунки за сценою й механізм заміни декорацій. Коли грають усі, то чи це, власне, ще гра?

Бути відмінними від інших становить імператив американського побутування, і в США справді спостерігаються ознаки культу

оригінальності. Якимось відомий політолог Д. Рісмен навів приклад, що не потребує коментарів: маленька дівчинка запитує у своєї шкільної учительки: «Чи ми й сьогодні мусимо робити тільки так, як нам хочеться?».

Буває, що й не належна до богеми, й не зовсім молода людина, йдучи у Вашингтоні на мистецьку виставку, розмалює фломастером собі якусь відкриту частину тіла. Зрештою, абсолютно нейтральний факт, який Монтеню міг би й не сподобатися. Для мене ж і він має легкий флер позитивності. Бо не виключено, що в такий спосіб людина долає страх особистої автономності. Навіть авторитарна за вдачею місіс Телма Прітчет, у якої я наймав своє помешкання, виводила на прогулянку песика Чарлі не інакше, як у темних окулярах та береті. Але, *nomina sunt odiosa*!¹

4.3. Фатум поміркованості²

Певно, якби «Відкриті листи» або тільки «Силу безсилим» написав не В. Гавел, а Л. Кучма, я пишався б останнім більше. Натомість найбільш невимушеною й інтелектуально розкутою річчю, яку мені досі вдалося засвоїти від Президента України, була констатація ним факту, що в Україні не існує міністерства «Укрбанан», а проте весь Київ завалено бананами за цінами, дешевшими від яблук. Між тим, «Укряблуко», висловлюючись фігурально, в Україні є, але яблука мають ціну екзотичного товару.

Можливо, що якби такі міркування українського лідера могли почути Ф. Гаск або М. Фрідман, фраза Президента про банани видалася б їм не менш перспективною щодо нашого політичного

¹ Не будемо називати прізвищ (*лат.*).

² Перша версія цього есе побачила світ в журналі «Сучасність», № 7, 1996. — С. 119–133.

та економічного майбуття, ніж чехам політичні есе В. Гавела. Але поки що ми маємо лише те, що маємо, тобто змушені втішатися здоровим глуздом власного Президента там, де більш проринкові й продемократичні сусіди наснажуються мереживом літературно вишуканих політичних візій свого лідера.

З другого боку, наш Президент не вживає політичних формул, які б драгували національне почуття гумору так, як це робили емоційні випадки Л. Валенси. Останні, як відомо, колекціонували в свої записники не лише поляки, які, попри гонор, не втратили схильності до самоіронії, але й численні західні кореспонденти, щоб потім видрукувати їх із своїми коментарями, скажімо, у «Вашингтон Таймс». На відміну від Л. Валенси, наш Президент менш імпульсивний.

Отже, ми сьогодні, на відміну від наших політичних та географічних сусідів, є не дуже вишуканими й рафінованими, але й не такими вже кумедними як для себе, так і для навколишнього світу.

Якби «Незносну легкість буття» написав не М. Кундера, а хтось із вітчизняних письменників, а «Поневолений розум» не Ч. Мілош, а, скажімо, М. Маринович або Т. Возняк, я б також, як наділена від природи почуттям свободи істота, мав би, ймовірно, більшу втіху від нашого національного внеску в літературно-художню культуру антитоталітаризму Східної Європи, ніж маю тепер. Але ці книги вже написані тими, хто їх написав, так само як і антитоталітарні фільми режисера Вайди зняв А. Вайда.

Зрештою, кожній ситуації притаманні свої негативні й позитивні властивості. Якщо М. Кундера в «Трагедії центральної Європи», а Ч. Мілош в «Балтійцях» наводять неспростовні, на їхню думку, свідчення щодо належності своїх країн та народів до західної цивілізації, то ці твердження навіть суто теоретично можуть виглядати правдивими або сумнівними. Але, попри будь-які можливі сумніви з цього приводу, для нас також неспростовною залишиться логіка французької приказки: краще вже бути довершеним грішником, ніж праведником, який не може домолитися до повної святості.

Що ж до аргументів практики, то мені не забути саморобного, з дерев'яною трикутною рамою трактора на подвір'ї польського фермера восени 1972 року, до якого був прилаштований двигун від мотоцикла й на який, судячи з обставин, покладалися скромні господарські сподівання. Не знаю, чи вважав той фермер себе західним європейцем, але в той момент я відчув просте співчуття до нього як до людини, що тільки-но прагне належності до агротехнічної цивілізації.

Звісно, що ми, сучасні українці не уособлюємо собою й результатами своєї праці те, що прийнято сьогодні відносити до атрибутів Заходу. Але чи маємо ми з цього такий вже серйозний привід до геополітичної фрустрації? Відповідь може бути різною. Принаймні, від себе я не наважився б у цій ситуації рішуче сказати «ні». Чи сказав би я «так», то окреме, ще одне запитання.

Мавши історичну долю жити в закритому суспільстві на протязі десятиліть, ми створили собі образ Заходу в сенсі мало не потойбічного символу. Для одних із нас це пам'ятник розкошам та багатству, для других — доказ здобутків свободи, третім цей образ служить за метафору поступу й демократії.

У цілому ж, починаючи приблизно від 60-х років, ми авансом віддавали Заходу й, зокрема, США, імідж універсальної країни «свободи та добра» (Г. Костюк), а коли Захід став і для нас обмежено доступним, ми досить довго не могли собі з'ясувати, що йдеться, власне, не про символ, а про реальні структури громадського співіснування, де лібералізм, свобода й демократія справді присутні, але де вони межують з потужною та іноді навіть несподівано архаїчною консервативною традицією.

Нам було не збагнути відразу, що в сенсі парадигми повсякденного громадського життя США сьогодні є модернізованою, але в глибинній своїй суті все ще ніби «бальзаківською» країною, що в реформаторському сенсі це, у порівнянні з нами, ніби «пенсіонерська» країна, якою її колись сприйняв В. Маяковський, оскільки

ки вона все ще сповідує віру в історичні цінності, яких наш світ уже не раз пробував зректися.

Безперечно, американські громадяни та західні європейці є внутрішньо вільними людьми, але все ж не настільки, щоб наважитися змінити сутність своїх економічних або політичних заasad. Заходу, на відміну від нас, вдалося уникнути «тотальних рішень», але навряд щоб із цією спокусою в світі вже було назавжди покінчено. У 1968 — 1969 роках ідеї Мао Цзедуна, Ф. Кастро й Че Гевари захопили свідомість молоді найпрестижніших західних університетів. Як писав С. Ліпсет, справа, можливо, полягала в духовно «срій» природі буржуазного світу, яка, на його думку, є неадекватною істинній природі людини. Можливо також саме тому, як зазначив А. Чикерінг, марксизм, що зникає як віра на теренах колишнього СРСР, все ще залишається однією з підвалин західного інтелектуального життя в якості міфу або метафори, яких неможливо позбутися, коли їх викидають навіть у Москві.

Зрештою, в якийсь більш складний, «конвергентний» спосіб починаємо мислити вже не тільки ми — пересічні громадяни, але й наш істеблшмент. Не забути зізнання, яке зробила перед нами — читачами Бібліотеки конгресу США — колишній польський прем'єр Г. Сухоцька. За її свідченням, було суттєвою помилкою вважати, що люди, які пережили справжню революцію стосунків власності, легко зможуть, щойно вивільнившись із задушливого ідеологічного ярма, посунутися вперед на шляху громадянського поступу, відродивши за кілька років класичні західні приватновласницькі стереотипи.

Отже, незалежно від нашої позитивної або негативної реакції, нам усе одно доведеться вирішувати не формально, а по суті стару проблему. Її головний зміст можна викласти лаконічним запитанням: чи ж не був той, масштабу майже на півсвіту, історичний вибух соціалізму ноосферним? Чи ж можна подолати політично фізичну неможливість вступити двічі в одну й ту саму річку?

З іншого боку, варто було б подумати, чи справді останнє запитання становить фундаментальну проблему, яка має тільки одне вирішення. Навряд, щоб нам урешті-решт вдалося до кінця засвоїти західну філософію життя, згідно з якою, як не без іронії сказала мені у Франкфурті-на-Майні молода жінка, німецький професор політології, є однаковою мірою неприпустимим, щоб порушувались права людини в світі й хтось подряпав мій «Мерседес».

Досліджуючи строкатий досвід сучасної демократії в Росії й живучи в Москві, вона стала щиро переконаною, що слов'янські народи, до певної міри, треба захищати від Заходу. Захід може бути шкідливим для чогось аж надто суттєвого в нас не через свої недоліки, а через свою загальну концептуальну відмінність.

Щось симптоматичне для того, що відбувається сьогодні в людських душах нашої половини світу, є в наведених прикладах і порівняннях. Симптоматичне стосовно як нашого національного характеру, так і швидкоплинних настроїв людей, особливостей українського сьогодні.

Я пригадую, як свого часу випадково спостерігав один із приїздів Л. Кучми у Вашингтон. Зранку було мрячно й по обіді також дощило. Кортєж звично незворушних мотоциклістів, видовжені чорні з нікелем лімузини. Ніхто цим помітно не переймався на Пенсільванія авеню. Машини промчали на звичайній швидкості. Жодного натовпу. Переконаний, що в той момент я, можливо, був єдиним випадковим перехожим, хто усвідомлював сенс події. Ну, можливо, ще молодики з ФБР, які за протоколом мали б десь бути. А втім, може, і їх не було, бо, зрештою, їхав Президент чи не найспокійнішої країни посттоталітарної Європи.

Можна сказати, що по Пенсільванія авеню їхав Президент країни, яка мала дивну долю народитися відразу дорослою. Але, маючи дорослий народ, ми водночас маємо підлітків-політиків у сенсі їхнього міжнародного досвіду. Можливо навіть, що, як і в 1918 році, ми знову виявляємося в політичному розумінні досить наївними.

Проте, якщо взяти до уваги не тільки рівень нашого політичного досвіду, було б прикрою помилкою вважати нашу політичну молодість виключно негативною.

Щоб там не говорили спостерігачі про наш політичний стиль, але звертає на себе увагу те, що ми не вбили комуністичного тирана, як румуни, не вибухнули етнічно, як югослави, не розділились, як чехи та словаки, навіть не постукали в двері НАТО, як це зробили вже давно наші сусіди поляки. Натомість ми оголосили про свій намір стати нейтральними, як тільки юридично зафіксували політичну незалежність.

Ми фактично відразу погодилися віддати свої ядерні боєголовки — цей омріяний східними режимами скарб, — і зробили це майже без застережень, лише на мить змінивши роль скромного підмітальника чорнобильського сміття, роль, в якій ми ніби назавжди закликали. Чи був той вчинок тоді справді мудрим, розумним? Сказати непросто. Однак ясно, що в цих політичних діях у нас переважав не примітивний інстинкт. Сьогодні ці дії за своїми політичними, дипломатичними наслідками не виглядають недолугими. Зрештою, чи вже такий новий цей світ для нас, хоч ми й нові у цьому світі?

Щойно перечитав «Холодний душ історії» В. Базилевського. Схоже, що в перебігу власної долі ми таки бували не раз поганими. Бували підступними, зрадливими, жорстокими, філістерськими, а то й недолугими, сервільними. Самоврядність у політичному значенні поцінували більше від державності. Вигоди адміністративної автономності, окремішності — більше від вигод унітарної централізації. Любили анархічну волю більше, ніж політичну свободу, бо мали перманентний гріх державної недисциплінованості.

Водночас правдою виглядає й те, що коли й горнулися до сильних, то часто ненадовго. Якщо й присягалися комусь чужому на вірність, то переважно тактично, а не стратегічно. Відчайдушно билися за свободу, та майже завжди не одностайно. Схоже, що від початку були плюралістичними, але не толерантними, бо мало не

в класичній формі, за К. Г. Юнгом, «не погоджувалися». Не були також ксенофобними, бо, окрім інших причин, віддавна мали й досі зберегли здатність бути не найкращою думки про себе.

Серед історичних постатей, діяльність яких за своїми наслідками лишається актуальною навіть сьогодні, мали чимало неоднозначних, іноді парадоксальних фігур. Зокрема, М. Міхновського, який володів мужністю боротися й воювати, але не жити. Енциклопедиста М. Грушевського, який був надто обізнаним, щоб діяти інстинктивно. Блискучого, нешаблонно мислячого, як сказали б тепер, політолога В. Липинського, який не міг подолати в собі замилування суспільним образом дивно консервативного кшталту.

Мали також етнократично екзальтованого Д. Донцова, підбурювача до зятятого національного спротиву, що, як кажуть, полюбляв затишок віденських кав'ярень, а разом із ним В. Винниченка, якому комуністичні засади нашого майбуття видалися особливо принадними на виїзді з України. Як і всі інші народи, ми зростили чимало суперечливих постатей, іноді героїв за покликанням, які могли вчиняти лише як люди, та звичайних людей, чия доля вимушено склалася героїчно.

Але чи все це вирізняє нас якось особливо посеред інших? Чи ми справді настільки самобутні етнічно, національною вдачею, щоб бути помітно самобутніми вже й політично? Хіба не зраджували один за одним президентські урядовці в час громадянської війни А. Лінкольна, а він, проте, мав терпіння знову й знову їх змінювати? Чи не мав горезвісної схильності до чарки генерал, а пізніше Президент США У. Грант, що, однак, не заважало йому вигравати битву за битвою? Чи не проголошувалось, нарешті, рабство наріжним каменем державності в Конституції конфедерації південних штатів Америки під орудою Д. Девіса?

На наше щастя, не в Україні як суверенній державі винайшли для практичного застосування атомну зброю й побудували так само для «структур повсякденності» концентраційні табори. На-

ша країна нібито не є в повному сенсі правовою державою, як от, наприклад, сучасна Франція, Великобританія або ж Німеччина. А проте, ми, вочевидь, поки що далекі від політичної нетерпимості до іноземців, які в нас так само присутні.

Ми не маємо особливо надійних, активних гарантій своєї позитивної пересічності на майбутнє, але сучасний світ так влаштовано, що позитив у ньому вимірюється не тільки активними вчинками. Буває й позитивність пасивності.

Можливо, що нас справді сьогодні в світі не дуже люблять, і так само можливо, що ми самі себе, як свідчить симптоматична книжка О. Забужко, сьогодні належним чином не любимо. Але навряд щоб це мало місце через нашу особливо ницу натуру.

Сучасні еміграційні потоки з України спрямовані, як добре відомо, не тільки туди, де емігрантів ніколи жорстоко не кривдили. Отже, дуже схоже на правду те, що не любимо себе, перш за все, через власну бідність. А що вже самі винні в останньому, то навряд чи маємо сьогодні підстави для сумніву. Крім того, з плином часу наша вина тут, поки не зменшується бідність, тільки зростає. Тому, власне, й мусили б сприймати з оптимізмом президентську оповідку про «Укрбанан».

Трохи таким чином врівноважившись, могли б продовжити якщо не самоаналіз, то вільне самоспостереження. Ми є, замалим, не перші, хто написав європейську конституцію, та замалим не останні, хто її приймає як незалежна й суверенна країна. Головною політичною особливістю моменту, який ми переживаємо, є те, що ми втрапили у фазу державотворення саме тоді, коли авторитет державності в світі почав поступатися авторитетові громадянського суспільства.

Тому, як можна припустити, ми трохи інфантильно демонізуємо власну конституційну політику й політику взагалі саме в той час, коли остання набула в європейському світі ознак типової рутини, теоретичні канони якої були виписані авторами від Аристотеля й Н. Макіавеллі до П. Кеннеді та Ф. Фукуями. Не кажучи вже про те,

що конструктивні кубики останньої у вигляді парламенту, уряду, президента, держадміністрації та самоврядування винайдені так давно, що світ позабував імена їх авторів.

Маючи до того ж величезну кількість конституційних зразків до наслідування, ми можемо лише безнадійно позаздрити американцям, які в свій час не мали жодного й тому змогли дозволити собі уважно прислухатися до своєї протестантської душі й прагматичного розуму.

До того ж схоже на правду й те, що американські батьки-засновники «не вірили нікому», писали Конституцію з холодним чолом і, зрештою, саме тому створили шедевр. Хоч би там як було в ті давні часи, але ми тепер саме в якості конституціоналістів віримо всім, окрім самих себе.

Як творці Конституції, ми пишаємося тим, що мало не переписали в її текст міжнародні пакти з прав людини (підписані й ратифіковані колишнім комуністичним СРСР, що мало б нас насторожувати), яким уже виповнилося 30–50 років і які було створено на космополітичному ґрунті, до певної міри як зразок для країн третього світу.

Ми творимо Конституцію ніби й від імені гордого народу, але виявилися досить запопадливими, щоб нагадати йому вже в Преамбулі, що, приймаючи Конституцію, народ-суверен мусить «керуватися» Актом проголошення незалежності — власне, парламентським документом невизначеної юридичної природи, який передував референдумові.

Звертає на себе увагу й те, що ми, ніби спокутуючи гріхи гайдамацьких вольностей, «найвищими соціальними цінностями» назвали в Конституції «життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканість і безпеку» людини, але чомусь забули про нашу одвічну гордість і наш одвічний гріх — свободу, яка й становить у світі головний принцип органічного конституціоналізму.

Як на мене, саме тут і саме в цьому правовому самообмеженні наша поміркованість наближається до якоїсь граничної межі.

Колись Б. Рассел сказав, що тенденція будь-якого уряду в напрямку тиранії буде нестримною, якщо він не матиме страху перед повстанням проти себе. Наші аргументи на користь протилежного, звісно, відомі: молода держава... Але була ж вона колись молодою і в американців. Проте Т. Джефферсон чомусь не злякався, і в «Декларації незалежності США» право на повстання викладено з тією демократичною логікою, стосовно змісту якої помилитися неможливо.

Ми довго писали і переписували цей документ, але, зрештою, його останній варіант став мало не шедевром тонкого, на рівні віддзеркалення тепер уже ідей, а не текстів, зовнішнього конституційного уподібнення. Він наче той списаний конкурсний твір Алена із Стейнбекової «Зими тривоги нашої», за який шановні експерти годні були присудити винагороду.

Справа з нашим конституційним текстом справді важлива, бо така Конституція, попри свій ніби європейський імідж, не має в суспільстві широго емоційного відгуку. Вона є ніби написаною для якоїсь усередненої країни, яка виросла не з «практики соціалізму», а з поміркованого капіталізму, а отже не зазнала, як ми, наймасштабнішої в ХХ столітті політичної диктатури, геноциду, переслідування інтелектуальної свободи й безпрецедентного економічного банкрутства патерналістської держави-власника.

Це прикро, але майже всюди, де за часів соціалізму та його перебудови держава виявила себе абсолютно аморальною, а тому й стратегічно хибною в своїх рішеннях штучною істотою, їй і надалі залишено монополні важелі впливу. Вона знову фактично головує в економіці, культурі, освіті, охороні здоров'я, а до того ж ще й сама себе, власним іменем судить.

Не виключено, що як колективний твір на певну тему, Конституція України 1996 року не є доконечно поганою, проте її динамічний імідж, якщо добре придавиться, все-таки нагадає трохи перебільшену в рухах манерність старанного й поштивого селянського хлопця, який щойно одягнув на себе краватку-метелик.

А ми ж бо знаємо стільки нового, стільки такого, що саме Заходу й США, на їхнє щастя, ще й не снилось! Ми зросли за умов тоталітаризму й запізнілого через багатство наших ресурсів банкрутства ідеї наддержави. Ми мали б уже навчитись цінувати громадянську свободу більше, ніж державну дисципліну, спонтанність більше, ніж упорядкованість. Нарешті, ми вже давно повинні краще від інших зрозуміти, що з держави нікчемний господар, а ще гірший арбітр у царині будь-яких ідей. Отже, ми мали б цінувати живий, нон-конформний початок своєї суспільності більше, ніж безплідну ідею бюрократичної організованості, нехай уже й за найліпшим міжнародним взірцем.

Натомість ми маємо більше десятка тільки конституційних обмежень до свободи слова, ми знову тлумачимо розподіл автономних влад як розподіл функцій єдиної влади, а судову владу, яка в правовій державі є арбітром у можливій суперечці між державою й громадянином, також вважаємо не більше ніж розгалуженням державної влади. Але якщо суд — це також держава, то він просто приречений бути арбітром у власній справі.

Отже, ми знову дозволили собі бути політично інфантильними, бо знову віримо, що наша держава буде тільки доброю, а не злою, буде матір'ю, а не мачухою. Та чи існує десь у світі добра держава-матір взагалі? Чи буває, зрештою, добрим за посадою, а не за характером, поліцейський? Може статися, що, спілкуючись з нами, він буде усміхненим та люб'язним. Але не забуваймо, що внутрішньо він усе одно буде зверхнім, бо в його свідомість, як і в свідомість держави, імплантовано шаблон належного, зразок того, що має бути, «того, що є основою життя» (В. Гейзенберг).

Історичний досвід, а надто наш власний, показує, що будь-яка держава дуже пишається тим знанням. Пишається настільки, що ніколи не відчуває себе лише мажордомом у помешканні, яке належить іншому, оскільки, по-перше, вона сама ніби виписує на нього ордер, а, по-друге, власник для неї — це майже умоглядний

добродій, який мешкає, висловлюючись метафорично, не ближче Варшави, і якому треба звітувати хіба що два рази на століття, нехай уже й за обставин лайок та галасу революцій — цих запізнілих прозрінь вічно ошуканого.

Отже, наш Основний Закон складено поки що так, ніби ми лише з книг Д. Оруела, О. Солженіцина або старих китайських газет знаємо про незмінну вдачу держави. Висловлюючись конституційними поняттями, ми горді державою, а мали б гордитися громадянським суспільством. Замість проголошення, в першу чергу, реальної економічної свободи суспільства й приватних осягнень як таких, ми, вже ніби наперед запрягнувшись, оприлюднили маніфест перевихованого українського (де, коли й ким?) чиновника-бюрократа. Але, подібно до того, як з хама не буває пана, так і з бюрократа не виплекати деміурга свободи, бо всі бюрократи, а надто наші вітчизняні, то завжди в царині свободи не більше, ніж миші за віником, такі собі хитруваті, метиковані створіння.

З іншого боку, наша реальна суспільна динаміка виглядає сьогодні ніби призупиненою, бо ми тільки те й робимо, що інформуємо світ про свої подальші, виключно позитивні наміри, зокрема, про своє прагнення бути демократичними, державно-соціальними, правовими, отже *чемними*. Але перед ким ми вже так-таки завинили? Чому так самообмежуємося в оригінальних конституційних підходах, ніби це саме ми, а не цивілізація, на яку ми рівняємось, скинула бомбу на Нагасакі або відправила в газову камеру Я. Корчака? Ми є справді економічно неможливими, але ж, якщо міряти саме загальнолюдськими мірками, наша честь мало ушкоджена. Але тоді логічним є дозволити собі привілей самочинно виписати кредо нашої національної віри.

Немає жодного сумніву, що наші політичні, економічні, екологічні й культурні проблеми великомасштабні, структурні. Вони таки вимагають ґрунтового, саме конституційного осмислення. Але чи ми вже завершили цю процедуру? Поки що в пресі й на те-

лебаченні йде трохи дивна дискусія про те, наскільки загрожує нам авторитаризм від сильної президентської влади.

Але ж, по-перше, якщо в нашій економіці залишатиметься потужний державний сектор, то такою економікою, як показує досвід, можна керувати або авторитарно, або ніяк. По-друге, як добре відомо, диктаторською може бути не тільки президентська, одноособісна, але й колективна парламентська влада.

Саме цю тиранічну владу вважали найгіршою такі знавці людської природи як О. де Бальзак, О. Вайлд, Д. Стейнбек та Д. Медісон. Втім, можливо, саме тут доречним було б зазначити, що всі наші добре відомі стратегічні проблеми (навіть якби ми мали геркулесову силу покінчити з ними), все одно залишатимуться для нашої влади проблемами не стільки матеріальними, скільки морально-етичними.

Адже в стані сучасної української кризи наші громадяни, за невеликим винятком, не можуть собі зарадити в індивідуальний спосіб, бо саме в цій індивідуальній якості вони нічим економічно не оперують. А не оперують економічно вони, перш за все тому, що етично їм, як власникам, просто не довіряють.

Навіть сьогодні майже все у нас віднесено до відома бюрократичного монстра. Але що зможе той монстр, якщо він завжди був не більше, ніж різновидом Гоббсового «Левіафана» — створінням штучним, химерним, безуявним. Така держава завжди тільки те й робить, що киває на суспільство, а суспільство, логічно, у відповідь усе валить на державу.

Ідеальна держава за означенням та теоретичною природою має діяти роздумливо, неризиковно, після консультацій з народом, а держава реальна, як ми добре знаємо, навпаки, вчиняє безвідповідально й авантюрно. Отже, якщо реальна держава-власник в економічному сенсі рано чи пізно стає безпорадною, то ідеальна держава в цій же якості, саме через свою позитивність є безнадійною собакою на сіні: і сам не гам, і чужому не дам. Бо ж такою є нормативна (стагнаційна по суті) етика будь-якої держави.

Тому схоже на те, що для вирішення масштабних кризових проблем їх, перш за все, треба навчитися тлумачити не тільки економічно або адміністративно, але й етично. Власність, особливо земельну, уже давно треба було б рішуче роздати за етичним, моральним, а не тільки прагматичним економічним імперативом. Роздати швидко, так би мовити, розчерком міністерського пера. Не дуже дбаючи при цьому про економічну справедливість. І не тому, що така справедливість не важлива, а тому, що в питаннях економічної справедливості наша держава, на жаль, найменш компетентна.

Погляньмо лишень, на відносно коротку історію сучасних поколінь у їхніх стосунках з державою. Адже наша держава на протязі життя лише одного покоління тільки те й робить, що когось (вчора ще винного, а тепер уже героїчного) реабілітує, перед кимось (щойно нею скривдженим) вибачається, тобто, образно кажучи, за звичкою вчиняє черговий обряд покаяння. У одному випадку це просто люди (буває, що й цілі народи), в іншому — релігійні конфесії. Так або інакше, але, як бачимо, у держави невисокий рейтинг стосовно здатності бути арбітром у справах справедливості.

Отже, нашій бюрократичній державі, зваживши на обставини, треба ще раз винести собі вирок, а потім якомога простіше за процедурою віддати все належне людям саме як живим, а не штучним, на зразок держави, створінням. Власність, як відомо, в економічному сенсі подібна за рухливістю до ртуті. З безгосподарних рук вона швидко вислизає, а в добрих затримується.

Можливо, що якби наші професори були співвласниками університетів, в яких вони читають лекції, а наші режисери, відповідно, — тих студій, що їм надаються, то, смію надіятися, вони б не емігрували в таких масштабах, як сьогодні. І тримала б їх в Україні, можна сподіватися, не власність як така, а морально-етичний, по суті, режим довіри до людини. Селяни, звісно, мають знову стати власниками землі, а робітники — привілейованими акціонерами заводів, власне, всього того, на чому й де вони працюють.

Адже, хоч би там що казали наші обережні можновладці, позбавлення людей власності має в основі глибоку в своїй негативності етичну недовіру до окремого індивіда як такого. Це прекрасно розумів ще Епікур і про це добре нагадав європейській спільноті на межі епох Гегель. Схоже на те, що не помилявся й О. Вайлд, коли в притаманній йому манері зазначив, що жадібнішим від багатих є тільки один клас людей, і це люди бідні. Власність тому й власність, що становить собою продовження функцій, якостей самої людини. Тому позбавлення людини власності можна порівняти хіба що з позбавленням її якогось суттєвого органу або частини тіла.

Звісно, вільний має бути вільним також і в тому, щоб мати можливість особисто скористатися з права відмовити собі у власності. Але спочатку ця власність має стати справжньою, приватною. За всіма канонами справедливості таку дію можна вчиняти лише стосовно того, чим володієш сам.

Навряд щоб у наш час хто-небудь заперечував, що історія українського суверенітету й державності були трагічними, а наше сьогодення є вкрай драматичним. Коли свідомих громадян розстрілювали, топили на баржах, забирали ночами з домівок лише за найменший вияв політичного нонконформізму, це було трагічно, як трагічною за обставинами була й третя хвиля української еміграції.

На щастя, українське сьогодення є поки що не трагічним, а вкрай драматичним. За політичні переконання переслідують, але не катують, не ставлять перед вибором: їхати в табори або емігрувати. Викрадення й убивства трапляються, але тепер ніби чужими руками. Примушують виголошувати зречення власних поглядів та переконань, але не від імені держави. При цьому все ще не віддають пограбованої державою земельної власності. Можна сказати, що й не дозволяють її в нормальний спосіб набути.

Людське життя сьогодні вже ніби не є ставкою у виборі альтернатив. Натомість такою ставкою ще й тепер залишається індивідуальна творча доля, професійне честолюбство, які прагнуть визнання й ак-

тивної дії. Хто має в собі внутрішній розмах, хто є щедро обдарованим, той сьогодні може жити не ризикуючи, так би мовити, фактом власного існування. Але таке життя для яскраво обдарованої людини все одно поки що залишається творчим животінням на обмеженій площині вибору, отже, життям скромним та довготерпеливим. Отож — чи життям взагалі? Чи, може, за іншим виміром, це не більше, ніж факт присутності? Хоча сьогодні українські люди емігрують не з політичних, а переважно економічних та творчих причин і не вмирають для світу, — вони, все-таки, все ще вмирають для України.

Треба також зазначити, що образ України сьогодні псується не тільки, а може й не стільки економічною бідністю, скільки зродженою нею якоюсь дивною атмосферою інтелектуальної нещирості. Останню випромінюють сьогодні не тільки ті, чиї руки реально покочаються на важелях наших можливих змін. Ця атмосфера, на жаль, не є виключно політичною. Її присутність відчувається не тільки в столиці, але й у провінції, не тільки в колі народних депутатів з їхніми морально жалюгідними пільгами, але й серед тих, хто нібито нічим і нікому морально не завинив.

Важелі влади, а отже й реальних реформ, попри всю нескінченну словесну тріскотню, залишаються майже незрушними, стримування інфляції примітивно забезпечується позичками в сусідів, масовою невикплатою зарплат і девальвацією, подібно до того, як колись економічне зростання держави — СРСР забезпечувалося торгівельним демпінгом, а сам демпінг, відповідно, працює «ворогів народу». Держава вже, так би мовити, по-народному говорить, але по-тоталітарному вчиняє.

Отже, наш державний двигун знову працює на холостих обертах, а його роботу забезпечено пальним із старих родовищ. Хворому суспільству, як і раніше, не дозволяється лікувати себе самому, бо рецепти разом із ліками все ще відписано бюрократичному монстру. Власне, в цій констатації нема нічого нового. Новим, однак, є те, що відтепер процес усвідомлюється як руйнівний не

тільки для української економіки, а й для інтелектуального, морально-етичного стану людини.

Колись В. Ван-Гог в одному із своїх листів написав, що почувається ніби замкненою у клітку пташкою у час, коли прийшла весна. Сенса порівняння в тому, що пташка у клітці весну може уявити тільки теоретично. Тому інстинкт поклику до справжнього життя у поєднанні зі звичкою до неволі бере в ній гору в почасти непослідовний спосіб. Відтак пташка вигукує: «У мені є дещо! Але що саме?». Щось подібне відбувається сьогодні й у нашій конституційно-правовій свідомості.

Відомо, що коли В. Гейзенберг приїхав після закінчення Другої світової війни в Німеччину, то констатував стан повної економічної руїни. Але, як засвідчує його запис, водночас було помітно, що дух людей на вулицях, попри всі негаразди, є переважно світлим за психологічним забарвленням. Цей феномен, на його думку, можна було спостерігати тому, що сенс перетворень був для всіх зрозумілим, а самі перетворення йшли в правильному керунку. Правильному щодо особливостей людської природи, її морального ества.

На жаль, на відміну від повоєнної Німеччини, такого духу бракує нинішній Україні. У своїх діях ми ніяк не наблизимось до внутрішньої сутності людини, до її глибинної, органічної природи. Не робимо цього сьогодні ні словесно, ні практично. Адже хіба не облудним та лицемірним є проголошення кодексу прав людини й громадянина за європейським стандартом у країні, де людям насправді майже нічого не належить, де все дійсно суттєве вільно не продається й не купується, де індивідові як землевласникові насправді не довіряють. Якщо дозволити собі знову вдатися до метафори, то маємо щось на зразок проголошення волі в жебрацькому притулку.

Звісно, людина в крайньому випадку може протиставити себе державі або іншій корпорації, заснованій на колективному інтересі, якщо не економічно, то інтелектуально, духовно. Але за умов української реформаторської поміркованості таке можна вчинити

тільки жертовно, перемагаючи тотальність, так би мовити, для «суду історії», а не як тріумф власної долі.

У той час як західний світ, Японія або США надають своєму громадянину можливість у власному честолюбстві та життєвій стратегії конкурувати з бюджетами цілих країн, «загублена українська людина» (М. Шлемкевич) у своїх аспіраціях може покластися лише на примхливу державну толерантність до всього, що виходить за межі встановленого нею ж стандарту.

Проте ми живемо в режимі культу не тільки економічної пересічності. Наші цінності залишаються пуританськими також і в політичному, мистецькому сенсі. Адже наша внутрішня політика — це постійний колективістичний аудит всього, що вчиняє або може вчинити вільна особистість.

Тільки невелика частка наших депутатів уже призвичаїлась говорити, діяти, так би мовити, від себе. Величезна ж їх більшість тільки те й робить, що посилається на волю виборців, партії або й цілого народу. Їм важко зрозуміти не тільки іронію виразу А. Модільяні про те, що найбільше честолюбство — це честолюбство анонімності, але й значно більш прозору ідею про те, що суть виборів полягає в тому, щоб віднайти для застосування в політиці автономну особистість, а не транслятора усередненої колективної думки, якщо така взагалі існує.

Отже, ми вже ніби й маємо особистість, але ще не маємо автономної особистості. Ми вже можемо говорити те, що хочемо, але ще не дуже усвідомлюємо, що справді можемо чогось спонтанно, без зовнішньої вказівки або ж зразка хотіти. Так само ми ще поки не призвичаєні діяти економічно, політично та, можливо, й культурно в суто індивідуальний спосіб, тобто в той спосіб, який особисто нам видається виправданим і доцільним.

Ми ж бо ще до кінця не збагнули, що в суто людському, індивідуальному сенсі міркувань окремої особистості «справжня» правда одного може, й то цілком слушно, бути «справжньою» неправдою

для когось іншого або й взагалі виглядати назовні абсурдом. Бо ми й досі перебуваємо в тенетах старих колективістичних вартісних упереджень, в лабіринтах сумнівних, з позицій автономної особистості, суспільних пріоритетів.

Тому нам, зрештою, так непросто усвідомити нескладний європейський афоризм, що в цьому світі кожен правий по-своєму, і що поряд з правдою одних може існувати правда інших, і якщо правду не намагатися робити універсальною, то наше життя могло б стати цілком прийнятним. Хоч магнолія й клен однаково є деревами, їхні уявлення щодо оптимального навколишнього середовища дуже відмінні.

Ніхто не полюбляє рівність більше, ніж свободу, але саме таку тезу свідомо й підсвідомо ми проштовхуємо в громадську думку, коли застановляємо, що приватну власність можна примусово, хоч і за викуп (але ж, державі, бачте, цікаве саме майно) відібрати задля громадських потреб. Але ж тоді нам треба відверто визнати, що колективні потреби у нас знову головні, хоча ми ніби й заприсяглися в своїй Конституції, що найвищою цінністю в Україні є автономна людина, індивід, його честь та гідність, захищеність та безпека.

Ми маємо велику біду з нашим розумінням сенсу приватної власності, яка в етичному сенсі є ніби продовженням фізичних і духовних якостей індивіда. З фізичної точки зору, ми є індивідуально мобільними саме в міру нагромадженої нами власності. У духовному ж сенсі ми так само можемо бути альтруїстичними або ж егоїстичними, щедрими або ж скупими, культурно витонченими або ж деградованими не безвідносно до міри власності, якою володіли й володіємо.

Нема великого сенсу в тому, щоб бути альтруїстом, якщо людина не може зробити пожертви. Нема сенсу говорити в Конституції про найвище поцінування людських чеснот, якщо приватна людина в Україні не може подарувати іншим Карнегі-холлу або Рокфеллер-центру. Отже, якщо у когось можна примусово, нехай і для

громадських потреб, вилучити власність, то в піраміді цінностей людських вчинків таку акцію варто прирівняти до позбавлення людини її фізичних або духовних функцій у їх модерному статусі.

Конституційні гарантії свободи слова викладені у нас так, що говорити й писати можна ніби все, але при умові, щоб це комусь у чомусь не зашкодило. Отже, насправді ми виходимо з переконання в тому, що десь у державних глибинах або високих світлицях зберігаються не тільки всезагальні правила для визначення «об'єктивної істини», але й що в нас є доволі носіїв універсальних, єдино можливих моральних стандартів.

Що найвнішого в наш час може бути від вимоги до людей писати й говорити тільки правду, оприлюднювати тільки вірогідну інформацію тощо, ніби й справді людству вдалося винайти той лакмус, що відразу й, головне, однозначно реагує на подібні речі. Проте в сенсі інформаційного ринку знати правду наперед означає приблизно те саме, що знати купівельну ціну на товар, який виробляється на конкурентній основі ще до моменту, як він потрапить на перший-ліпший прилавок.

Ми все ще віримо (або вдаємо, що віримо) в «справжню (поза ринком) вартість», «справжню (поза хаосом політичних уподобань) демократію», «справжню (поза відокремленим від держави судом) справедливість», «справжній (поза мірою спокуси еміграцією) патріотизм», «справді (поза мірою виплаченого) зароблене», — ніби у нас, на відміну від інших, існує вищий суд для попередньої оцінки людських змагань, пристрастей та енергій. Фактично етику держави, суспільства, колективу, якогось умоглядного центру ми ставимо вище етики окремої особистості. Ми знову забули, що етика моральної особистості індивідуальна, не регламентована й абсолютна, а етика суспільства, навпаки, надособиста, регламентована й відносна, а тому за власною природою прагне мати «рабів, які б не повставали» (А. Швейцер).

За чинною Конституцією саме держава визначає у нас зміст таких понять як «здоров'я чи моральність населення», «інтереси на-

ціональної безпеки», «інформація, одержана конфіденційно», «закон та визначені законом винятки», «перелік об'єктів, які не можуть бути у приватній власності», «достатній життєвий рівень», «вочевидь злочинні розпорядження», «шанування державних символів», «гарантії підприємництва», «правовий режим власності», «громадянська злагода», «честь і гідність Президента», «засади місцевого самоврядування» тощо. Саме з цими юридичними й не юридичними, по суті, поняттями пов'язується можливість законодавчих обмежень або й скасування тих або інших громадянських прав.

У політичному сенсі нам ще далеко до усвідомлення неவிбагливої приказки, що почуття керують людьми більш владно, ніж розум. Оскільки люди є непослідовними, нелогічними, прихливими створіннями, вони, як вважав Х. Ортега-і-Гассет, мають уникати усього надміру раціонального. Насправді все в людині проблематичне, небезпечне, часткове, недостатнє, відносне й приблизне. Усвідомлювати це й означає бути людиною, доводив іспанський мислитель.

Ми ж, навпаки, виробили раціональний за пріоритетами, механізмом дії, важелями впливу конституційний текст, хоча, керуючись напрацьованою віками розвитку конституційного права й політики мудрістю, а не позитивістським «хотінням» бачити речі не такими, якими вони є насправді, а такими, якими нам хочеться їх бачити, — ми мали б створити систему конституційних гарантій задля можливої ірраціональності, притаманного творчій людині нонконформізму, проти облудної уніфікованості, бюрократичної шаблонізації, зловживання уподібнювальним інстинктом.

Хтось, може, скаже, що це перебільшення, що існує здоровий глузд, а відтак і здорова поміркованість. Але, смію зауважити, що керуючись саме такими орієнтирами (ми ж бо підкреслюємо й демонструємо всюди свою стабільність і витримку), ми досягли того, що мало не кожна закордонна публікація про Україну супроводжується стандартним лаконічним вступом (таке вже там жур-

налістське правило): «Ukraine — найбідніша країна Східної Європи, колишній продовольчий кошик Радянського Союзу».

Між тим О. Тоффлер, який свого часу суттєво приклався до вироблення стратегічної доктрини США, пише про те, що в інтересах Сполучених Штатів сьогодні є першочерговим орієнтуватися не стільки на індустріальну могутність і навіть не стільки на інформаційну забезпеченість, скільки на креативну уяву людей, їхню інноваційну здатність, творчі, індивідуальні, нешаблонні підходи. Цінування людської уяви, зведене в ранг державної політики...

Втім, треба згадати, що таку політичну філософію американський уряд та американський народ можуть собі дозволити на терені глибокої конституційної традиції. Ця традиція складна й водночас грандіозна за своїми компонентами, духовно-інтелектуальними чинниками.

Найважливішим видається в ній те, що мало не від самого початку вона передбачала в якості органічних норм такі положення: а) держава — це не фетиш, а необхідне зло, отже люди мають бути озброєні, щоб мати можливість реально протистояти загрозі узурпації державою громадянських прав, свобод та самоврядних прерогатив; б) не буває настільки доброї бюрократії, яка дбала б про громадянина краще від нього самого, отже, егоїзм особистості є дійовішим за чиновний альтруїзм; в) громадяни держави можуть говорити й думати *абсолютно все, що їм заманеться*, обмеження або корекція цього правила заборонені навіть для конгресу США; г) суд є реальним арбітром у можливій суперечці держави й громадянина, отже, його треба тлумачити як орган стримування бюрократичної експансії, тобто як обмежувача зазіхань держави на громадянську свободу; д) свобода народу є незмірно важливішою від державної дисципліни; е) держава й будь-який її речник некомпетентні вказувати громадянинові на обов'язкові зразки до наслідування, кожен громадянин має право будувати свою долю й прагнути щастя в той спосіб, який обирає сам, несучи за це повну відповідальність.

Чи ж українські громадяни сьогодні політично менш зрілі й дорослі, ніж американці два століття тому? Питання видається риторичним. А проте погляньмо, як виписано наші конституційні пріоритети: а) державні чиновники мають дбати про професійну зайнятість громадян, їхні доходи, пенсії, освіту та здоров'я, вони ж є гарантами добробуту для безталанних; б) інтелектуальна свобода припустима тільки за умови позитивних (сумнівні випадки позитивності тлумачитиме держава) намірів; в) держава наперед знає, що в політичному сенсі є добрим, а що поганим, тому свобода слова має більше десятка обмежень; г) свобода як правова або політична категорія (а не інструментальне поняття, як от, свобода думки) серед найвищих цінностей не зазначена, натомість у цій якості зазначені життя та здоров'я, честь та гідність, недоторканість та безпека людини.

Оскільки за Конституцією України громадяни права на зброю не мають, всі блага безпеки гарантуються виключно державою. Нема сумніву в тому, що стабільність, захищеність та безпека громадян і суспільства в цілому в Конституції цінуються вище від громадянської свободи, а звідси логічно впливає, що у нас в Конституції панують пріоритети держави, а не громадянського суспільства.

Чи є в такому підході політичний або ж правовий гріх? Як на мене, свідомого гріха немає. Натомість є явні ознаки неподоланої колективістичної парадигми всезагальної усередненості, тотальної неризиковності, якоїсь апріорно-безнадійної втихомиреності. Є в цьому притишений патерналізм, прихована презумпція авторитетності виключно держави в справах світу цього. Людина, індивід тут ніби нічим не ризикує, але й не поривається.

Висловлюючись метафорично, — коли на нас нападуть, то маємо не оборонятись, а кликати поліцейського. Як програємо в життєвій грі, то держава нас утішить, якщо житимемо родиною, то виключно рівноправно, як не спроможемося заробити на житло, то держава його надасть. Ніби й втішно. Але за такою філософією

вільні в природі тварини мали б стояти в чергах до зоопарку. Проте вони прагнуть ризику та свободи, нерозумні.

Поза тим порівнянням, філософія втихомиреної пересічності сьогодні справді підрізає нам крила. Сформована за моделлю «горобця в руці», вона ніби віддзеркалює підсвідомий паттерн покори людини завжди в чомусь вищій та більш компетентній владі. Ця філософія, звісно, не є виявом прагнення мати громадян за рабів або за «контингент» будинку для перестаркуватих, але близько до нього підходить.

Для такої системи стосунків держави й громадянина непридатною залишатиметься етика виховання Я. Корчака, згідно з якою навіть дитина має право на ризик у грі, без якого не подорослішаєш по-справжньому. Для таких стосунків непридатною залишатиметься й філософія демократії Д. Дьюї, за якою індивіда треба виховувати так, щоб він без страху міг обирати серед будь-яких альтернатив світу.

Не можна бути щасливим в атмосфері модерного суспільства, яке конституційно не визнає права повномасштабної приватної економічної, політичної або культурно-мистецької несподіванки, пригоди, яке фактично підозріливо ставиться до дисидентів, мавериків та еретиків у будь-якій творчій галузі. Стара істина має багато простих ілюстрацій. Відтак відомо, що не можна бути по-справжньому пристойно одягнутим у країні, що не культивує високої моди, не можна мати елегантне вітчизняне авто там, де не виробляють «Формули — 1», як, зрештою, не можна мати справжнього мистецтва, якщо наперед вимагати від нього корисності для народу.

Не буває справжньої журналістики без памфлетів та карикатур на можновладців, не буває справедливості без віри у випадок, коли правий індивід, а не решта світу. І ще багато чого не буває там, де межу можливостей виставлено й, головне, визначено наперед.

Звісно, на побутовому рівні думка П. Фейєрабенда про те, що для прогресу допустимо все (anything goes), видається перебільшенням. Але не забуваймо, що ми, за винятком фігур масштабу

І.Франка, Л. Українки або Т. Шевченка, масово виховані на інтелектуальних адаптаціях, а тому маємо в політичній підсвідомості настановлення копіїста. Зразків же до уподібнення як у доброму, так і в поганому надто багато.

Якісь із них нам усе-таки доведеться наслідувати. Але чи не було б мудрим робити це дуже вибірково, за інтуїтивним потягом, симпатією, керуючись не стільки посттоталітарною, все ще надміру дисциплінованою свідомістю, скільки політичною підсвідомістю, неявними ще сьогодні тонами й обертонами національної вдачі та характеру. Можливо, було б корисним, якби ми брали за зразки не готові цінності, а процедури їх вироблення; не чуже щастя, а свободу; не кредити, а ствердження непорушності приватної власності; не блискучі конституційні епітети щодо якостей нашої незрілої держави, а стилі буття, які спонукають до державотворення; не норми, а джерела, з яких вони випливають; власне, не прямі конституційні формули чи зразки, а настрої їхніх творців.

Свого часу Ч. Мілош у «Захопленні влади» описав маленький літак з емігрантами, який, попри негоду й драматичне наближення переслідувачів, піднявся над засніженим простором повоєнної Польщі, щоб вирвати із зони диктатури одну живу особистість. Вже згадуваний М. Кундера в «Незносній легкості буття» майже так само лаконічно, змалював загибель в зовні побутових обставинах чеського подружжя, людей обдарованих, а, головне, інтелектуально живих, нетоталітарних, але безконечно принижених силою комуністичної диктатури.

У сучасній Україні ми маємо ситуацію, коли, діставшись, образно кажучи, летовища, через певний час можна з почуттям полегшення подивитися на «сніги», що відходять під крилом назавжди. Можна також податися у провінцію, як Том і Тереза в М. Кундери. Реально також наважитися жити за принципами, проте без жодної гарантії стати щасливими. Але в усіх випадках це буде спробою приватної моральної екзистенції, спротиву тому, що нам не подобається. Все це, власне, засоби для нонконформістів.

Але якщо життя не вдовольняє нас уже й колективно, якщо в нас сформувалися щирі конституційні наміри, то, перш за все, ми мали б покінчити зі штучною екзальтацією державотворення, пустим галасом довкола національного відродження. Не тому, що держава або відродження погані або непотрібні, а тому, що ці процеси мають природну схильність до самоприпинення, якщо проходять виключно в казенному стилі, за командою. Прикладів маємо доволі.

Зокрема, є поганим у політичному сенсі смаком вимагати читання лекцій в наших університетах українською мовою від тих, хто не володіє нею досконало. Такого може вимагати тільки варвар. Результат у цьому випадку є потрійним: для посередніх студентів це демонстрація штучно створеного ефекту недолугості викладачів; для студентів здібних та розумних це прояв сервільного духу в університетах; для найобдарованіших — свідчення тупості української державної машини.

Є поганим тоном примушувати робити це взагалі, а особливо — у випадку, коли той «примушувач» не має чим гідно платити. Вимоглива країна-банкрут — це вже занадто. Саме так держава, бюрократія створює або підсилює психологічний стереотип тієї ж таки «загубленої людини». Все це є похідним від неподоланого тоталітаризму та комунізму.

Ми є бідними, занедбанними, екологічно отруєними тощо. Але найгіршим є те, що ще й сьогодні в морально-етичному сенсі ми лишаємося надто нещирими. Бо за бідність або занедбаність ми є винними лише відносно. Збанкрутували, власне, не ми, а наш власник-господар, постсоціалістична держава. Проте коли йдеться про нещирість, то між нами й цим психологічним станом немає жодного посередника. Тут ми є відповідальними в повній мірі. Якщо цей стан все ще триває, то, перш за все, з нашої вини.

Якщо фальшивим є тон розмови ведучого на телебаченні, то в цьому його персональна провина. Якщо в передачах за участю дітей їх невимушеність досягається виключно внаслідок репетицій,

то це також свідчення нашої непризвичаєності до того, щоб бути самим собою, бути відвертим. Якщо політик говорить тільки від імені народу, то в ліпшому випадку він може бути лише транслятором масових уподобань, а не особистістю, на чий розум варто покластися. Ф. Рузвельт, як відомо, в своєму політичному курсі припускався суттєвих помилок. Проте він не втрачав прихильності своїх співгромадян, бо вони вірили йому, бачили, що «його серце на правильному місці, він намагався» (Е. Мюррей).

Щоб здобути прихильність електорату, лідери часто-густо вдаються до того, що вони називають великою політикою, зокрема, посилають десь далеко миротворчі контингенти або підписують угоди епохального, як їм здається, значення. Проте не забуваймо, що жодна зовнішня сила не могла конкурувати із звичайної сили голосом Ганді, магнітною стрічкою із записом промови Хомейні або ж особистою присутністю на майдані Римського Папи. Можна дискутувати на теми персональної харизми, яку нібито мають окремі особистості. Проте не становить сумніву, що харизму завжди має політична щирість.

У 1996 році ми написали конституційний текст і сказали по завершенні процедури, що він відповідає сучасному європейському рівню конституціоналізму. Але ж не забуваймо, що такий рівень має бути рівнем європейської сутності, а не форми. Відомо, що знаменита Геттізбурзька промова А. Лінкольна не відповідає стилістичним стандартам англійської мови, і комп'ютерний редактор з нею не погодився. Проте вона адекватно відповідала духовному настроєві американців за певних обставин часу й місця, що й увічнило її як літературно-політичний шедевр. Щось подібне мало б увічнити й нашу українську Конституцію.

Схоже на те, що ми матимемо справжню державність не тоді, коли відбудуємо економіку, загартуємо боездатну армію, очистимо екологічно землю, а тоді, коли вперше саме в духовному сенсі зможемо подивитися на себе у дзеркало з почуттям симпатії та довіри. Щоб справді діяти, говорив колись Ч. Чаплін, потрібна гаряча ві-

ра собі й любов до себе. Не можна любити економіку, політику або екологію. Любити можна лише щось суттєво менш штучне.

Так склалося, що в політичному сенсі наша любов до себе приходиться до нас через любов до інших. Багато молодих українців сьогодні люблять США або Францію такими, якими вони їм видаються. Вони люблять швидкі й дешеві автомобілі, затишні бістро, де смачно й дешево годують, інформаційну наповненість західних книгозбірень, величезні площі полиць музичних магазинів, де десятками тисяч розкладені лазерні та вінілові диски, де лише реп або джаз — це вибір на площі в сотні квадратних метрів.

Вони люблять місця, де на громадській лавці, як от у Центральному паркові Нью-Йорку, може бути прилаштована табличка з чиеюсь персональною згадкою про кращі години, що були проведені саме тут; вони люблять стиль поведінки, коли молоді люди вже ніби й не дбають про зовнішній вигляд, бо мають одягу аж надто доволі; вони люблять традицію приватного спілкування, за якою в дівчині, яку ти щойно зустрів у кафе, поцінується перш за все людська особистість, а не секс, а іноземець сприймається не зверхньо й не сервільно, а по-товариському.

Отже, їм подобається те, що й має подобатися, але насправді вони перш за все люблять духовну атмосферу, яку непомітно випромінюють ці країни, яка й становить їх цивілізаційний здобуток. У ній люди вже звикли дивитися на себе вимогливо й співчутливо, іронічно й гордо, в чомусь скромно, а в чомусь амбіційно, але майже завжди відверто.

Українська ситуація поки що надто відмінна. Але не тому, як можна було б сподіватися, що наше суспільство — це не jet-set society, а, швидше, тому, що наша колективна уява перебуває в придушеному стані, що наш внутрішній простір завузький, що ми надто обмежені за своїми творчими пориваннями. Звісно, що не абсолютно, не в усьому. Але як маса суспільства ми й досі не прокинулися й не стали до праці. Можливо, попри наш суверенітет, за

внутрішнім станом ми лише сьогодні досягли того моменту й позиції, які були притаманні чехам та словакам у 1989 році.

Не виключено, що українська спільнота вже досягла стану подібного до Празької весни. Звісно, не за своєю зовнішньою пасіонарністю, а за більш глибокими культурними ознаками. Проте ясно й те, що процес нашого самоусвідомлення все ще триває і що в певній фазі внутрішній політичний малюнок нашої нової ментальності стане краще видимим назовні. Звісно, що на цей випадок нам би пасувало набути й більш привабливого зовнішнього іміджу.

Оскільки такий імідж — це завжди автопортрет, він залежатиме вже не тільки від нашої натури, але й від нашого вміння вправлятися з пензлями. Не дивно, що за першою спробою ми намагалися змалювати себе з котурнами та німбом над головою. Але з плином часу, будемо сподіватися, наша палітра все-таки наблизиться до лаконізму славнозвісної гами сірого й коричневого, а манера письма до тієї, що нею володів Веласкес. «Надто правдиво», як оповідають, сказав йому один із зображених ним пап. Однак віддаймо належність часові та обставинам. Художник мав мужність малювати близько до натури, а Папа позувати йому без упередженості.

Сьогодні Україна в різний спосіб осмислює своє місце в світі. Вона робить це політично, економічно, конституційно. Тиск нашого бажання бути такими, як нам хотілося б, як підказують численні зразки, природно, величезний. Але це підступний тиск. Досі в реальній політичній та економічній історії наш фатум був радше лихим. Але щоб позбутися такої долі нам треба, насамперед, визнати себе в реальній якості.

На полицях Бібліотеки конгресу США стоїть рукопис невеликої за обсягом праці В. Чамберлайна (W. Chamberline): «Ukraine — Submerged Nation». Попри назву, зміст роботи не такий уже й песимістичний. Американський автор знав про Україну не лише з книжок. Стислий, а разом із там змістовний виклад фактів, спостережень, чужих та власних оцінок і міркувань.

Цікаво, що головною ознакою українського національного характеру автор вважає волелюбність, прагнення до свободи, розкутий, не дуже дисциплінований стиль життя. Загалом цей текст, попри всі можливі застереження, сприймається читачем врівноважено, як вдалий і точний начерк неоднозначної політичної реальності.

Колись Д. Стейнбек написав у щоденнику, що для майстра пера найважчим є змалювати річ саме такою, якою він її бачить. І коли останнє йому вдається, то він з цього має довготривалі й сталі прибутки.

Схоже, що маючи ознаки дуже неоднозначного фатуму пересічності й прагнучи позбутися його гірших проявів, ми повсякчас спокушаємося вчинити щось перевірено позитивне. Але в тому-то й парадокс, що, вчиняючи так, ми лише продовжуємо свій теперішній стан. Написавши Конституцію 1996 року за чужими інтелектуальними зразками, ми дечого навчилися, водночас поглибивши свій уподібнювальний інстинкт. Чи вистачить нам снаги побороти страх чистого аркуша паперу ще один раз, сказати не просто. Хіба що ми вчинили б це вже не з примусу, а зі спокуси.

4.4. Конституційний процес як феномен демократії¹

Конституційний процес в посттоталітарній Україні є прикладом дії демократії в її позитивних і негативних якостях одночасно. Сьогодні цей процес поліфонічний і контрапунктивний, його структура ускладнюється, а амбіції учасників стають скромнішими, ніж це було спочатку. Здобутки в цій ділянці кількісно збільшуються, натомість чи зростає їх якість? Робота Конституційної комісії,

¹ Перша версія цього есе побачила світ в журналі «Сучасність», № 1, 1996. — С. 97–102.

яка згідно з попереднім планом мала б вже завершитися остаточно узгодженим текстом, навряд чи припиниться найближчим часом.

У свою чергу партії й громадські об'єднання пропонують альтернативні підходи. Півдесятка конституційних проектів різного рівня юридичної досконалості обертається в країні та в українській діаспорі, демонструючи зацікавленість громадськості в засадах нашого майбуття, а разом із тим і нашу ураженість застарілими фобіями, серед яких є і острах перед хаосом ринку, і упередженість стосовно політичних наслідків більш ліберальної, ніж ми звикли, концепції демократії.

Більшість альтернативних проектів написані не як масштабні правила політичної гри для необмеженої кількості учасників, а як юридичний виклад того або іншого політичного кредо. Як хвороба демократичного зростання це зрозуміло.

Менш помітними в конституційному процесі є обставини, які можна було б назвати загальними структурними факторами української демократії. Зокрема, тьмяно окресленим залишається в Україні внутрішній код її активності як елементу Східноєвропейської політичної цивілізації. Вираз «внутрішній код» взято тут в сенсі, який надав йому О. Тоффлер, визначаючи його як мережу або групу засад і правил, які пронизують активність будь-якої цивілізації як її повторюваний дизайн.¹ За думкою Г. Моска, кожна країна й кожна епоха мають свій окремий «набір ідей та вірувань», які критично впливають на політичний механізм громадянського співжиття.²

В Україні джерело таких ідей є віддаленим в часі й у питаннях конституціоналізму сягає XVII — XIX століть. Не маючи наміру перебільшувати значення Конституції Пилипа Орлика 1710 року, не можна не визнати, що як елемент політичного коду України вона окреслює (в дусі «Історії русів») схильність українського ет-

¹ Див.: Toffler A. The Third Wave. — N.-Y.: Bantam Books, 1994. — P. 46.

² Див.: Mosca G. The Ruling Class. — USA: Greenwood Press, 1980. — P. 145.

носу до громадянського самоврядування вочевидь опозиційного до централізму й державності. Менш рельєфно в українській політичній традиції прочитується, скажімо, пріоритет автономності, окремішності індивіда. Не набув структурної визначеності приватновласницький стереотип. Щойно в стадії формування знаходиться українська екологічна (у широкій постановці) доктрина. «Стриженою» залишається позадержавна економічна ініціати́ва. Морально й політично підірваним є статус приватних осягнень як таких. Глибоко ушкодженою залишається інформаційна інфраструктура української спільноти.

Все вищеозначене, безумовно, впливає на процес державотворення й український конституціоналізм. Як наслідок, в Україні не досить чітко окреслені «метафізичні засади» державності, невизначеним лишається баланс у співвідношенні держави і громадянського суспільства. У загальнонаціональному «дискурсі» поступово були втрачені старі означення категорій свободи, справедливості, демократії, права тощо. Їхні ж нові змісти сприймаються уповільнено. Внаслідок цього в Україні не вдається в довершеній формі викласти конституційні «генералізації» як узагальнення дуже широкого й водночас глибокого політичного й правового рівня. Але ж саме вони становлять систему органічних засад будь-якого справжнього національного конституціоналізму.

Як на мене, конструювання Конституції в Україні й надалі буде наштовхуватись на засадничі труднощі, якщо більшість учасників конституційною процесу не визнає тієї обставини, що *поява перших конституцій супроводжувала капіталізм не стільки хронологічно, скільки структурно*. Це сталося внаслідок зростання саме громадянського суспільства і до певної міри в опозицію старим державницьким пріоритетам. Конституція за означенням становить потужну юридичну гарантію свободи громадянського суспільства, в той час як державними преференціями залишаються традиційні захищеність, порядок і стабільність.

Отже, конституція має бути актом саме громадянською суспільства, а не держави. Держава ж за означенням не може стати конституційним деміургом, бо піклується не стільки про свободу, скільки про мир, усталений розвиток та злагоду. Ігнорування цієї обставини може мати цілком драматичні наслідки для України. Невипадково органічні правові системи передових країн світу вже давно склалися як біполярні, де один полюс — конституція — орієнтується на свободу (включно з ризиком хаосу), а інший — власне традиційне законодавство — зберігає відданість «умиротворенню наявним».

Конституції не створюються, а виростають, писав свого часу Д. Макінтош. Їхня поява знаменує собою етап зрілості громадянського суспільства. Тому прийняття органічної, не фіктивної конституції є ніби актом політичної ініціації народу. З цього моменту суспільний загал усвідомлює себе не просто населенням країни, але й розуміє свою засадничу зверхність щодо держави, ототожнює себе з головним фактором поступу країни, примушує бюрократію орієнтуватись на громадянський інтерес в головних аспектах її внутрішньої та зовнішньої політики.

Ф. Ревель визначав громадянське суспільство як громадян, які діють в усьому з власної ініціативи, поза актами держави, поза відповідальністю перед владою, що править іменем держави. Отже, громадянське суспільство, попри все багатство теоретичних його означень, є домінуючою, самосвідомою, а тому й структурованою зсередини недержавною ланкою нації, народу.¹

Історично поява громадянського суспільства супроводжувалась створенням певної ідейної атмосфери. Масштабність процесу була настільки значущою, що в його ідеологічне підґрунтя потрапляли цілі філософські концепції, політичні програми й статuti, ідеологічні схеми й політичні доктрини. Поступово держава як провідник ставала більш скромною, а громадянське суспільство,

¹ Див.: Revel J.-F. *Democracy Against Itself*. — USA: Free-Press, 1984. — P. 30.

навпаки, набирано ознак все більшої значущості та авторитету. З плином часу воно стало дійсно суверенним і ніби «самодостатнім». Історичну обмеженість політичних якостей держави констатують уже Ж.-Ж. Руссо, Д. Локк, Г. Спенсер, А. де Токвіль, а остаточно утверджують Гегель, І. Кант, М. Бакунін і К. Маркс. Ідеологічне підґрунтя «бездержавності» й громадянськості добирає сьогодні аргументів не лише у С. Гантінгтона, О. Тоффлера і Ф. Фукуями, але й у таких фігур, як Ч. Мілош, В. Гавел О. Солженіцин та інші.

Підкреслити це важливо, бо політичні еліти деяких постсоціалістичних країн погано сприймають роль конституції як гаранта свободи, схилившись до її інтерпретації як основного закону держави (саме держави), віддаючи тим самим перевагу застарілій парадигмі апаратно-бюрократичної організованості, а не конструктивній спонтанності. Цей феномен, попри всю свою зовнішню теоретичність, може на практиці обернутися для населення безконечними хвилями еміграції найбільш здібних, десятиліттями відставання від навіть середньостатистичних темпів росту сучасної цивілізації. Конституція в якості «основного закону держави» (звісно, за змістом, а не за назвою) буде придатною лише на те, щоб поповнити колекцію застарілих зразків фальшивої конституційності. Останні не мають історичного виправдання, бо за них, висловлюючись метафорично, ніхто не захоче вмирати.

Маючи негаразди в сфері стратегічних витоків нормативності, українська конституційна ідея не може поки що оформитися тактично. Земельна власність як принцип, який визначає стосунки людини з навколишнім середовищем (природним та синтетичним) лишається в Україні підірваною, а тому в нелегітимному режимі продовжує існувати громадянській договір стосовно допустимих масштабів співвідношення «бідності» й «багатства» в країні. Це призводить до лицемірного моралізування, заважає активності громадянського суспільства й підгодовує старий державницький патерналізм. Альтруїзм чиновного бюрократа хибно вважається

ефективнішим за здоровий егоїзм окремої особистості. Не без сарказму над цим кепкував ще Г. Спенсер.

Крім того, створення (відновлення) демократії та ринкових відносин вимагають щоб їх процедурні аспекти (правила гри) оцінювалися суспільством вище, ніж виграш і ставка. Ці правила, у свою чергу, мають відповідати вимогам нової системи виробництва, яка потребуватиме значно більш строкатого, колоритного й відкритого суспільства, ніж те, яке ми спостерігаємо довкола себе сьогодні. Зрештою, правильніше було б ставити питання навпаки. Щоб мати живе й колоритне суспільство, треба змінити систему виробництва й механізми прийняття рішень. Люди живуть щоб жити, а не виробляти, принаймні мають так жити.

Конституційний імператив додержуватись правил гри щоб там не сталося можна виконати лише за умови, якщо останні будуть наближені до реалій життя. Як писав той же Г. Спенсер, добро й зло в законі повинні знаходитися у відповідності з добром і злом в самому житті, і якщо закон не відповідає їх реальному співвідношенню, то він є злочинним.¹ Те саме можна було б сказати й про конституцію. Однак в українських конституційних проектах «невідворотність зла» все ще знаходиться під впливом свідомого й підсвідомого табу. Тому до представників бізнесу, агентів опозиційної політики, ексцентричних творців у сфері мистецтва у нас продовжують ставитись по-пуританському, вимагаючи від них, за висловом Д. Рісмана, такої поведінки, ніби вони є фірмою і водночас аудиторами цієї фірми.

Офіційний проект української Конституції готувався кількома підкомісіями, до складу яких були залучені провідні (принаймні за титулами) юристи. Можна не сумніватися, що кожна підкомісія наполягатиме на значущості саме свого розділу проекту, що призведе до надмірної регламентованості проекту в цілому. Як і можна було

¹ Див.: Spenser H. *The Men Versus the State*. — USA, Indianapolis: 1981. — P. 359.

очікувати, значна частина експертів під впливом державотворчої екзальтації постаралася підкреслити в Конституції ідею державності. Меншість наважилася боронити засади громадянськості. Очевидно, що баланс зусиль перших і других мав би визначати щось аж надто суттєве. Як відомо, від окремого розділу під назвою «Громадянське суспільство» в 1996 році вирішено було відмовитись.

Втім, при всій повазі до компетентності експертів, у політичному сенсі їх працю навряд чи варто переоцінювати, оскільки головну проблему становить зовсім не рівень їх юридичної вправності. Як і раніше, джерелом динамізму і стагнації в українському конституційному процесі залишається композиція політичних інтересів. Останні сьогодні (нехай формально) мають три потужних джерела: Президента і його оточення; парламентські структури; українське громадянське суспільство.

Зовні всі ніби згодні з тим, що абстрактний авторитет права стоїть вище персоніфікованої політичної волі. Що органічним є тільки той суд, який виступає третьою особою в суперечці держави та громадянина. Що парламентська компетенція повинна обмежуватись питаннями виключно загальнонаціонального значення та змісту. Що державницьке «кільце всевладдя» Р. Толкієна має бути розірване на окремі сегменти-влади, Що уряд повинен робити для населення виключно те, що громадянам не під силу вчинити самотужки. Що право народу на спротив не є виправданням хаосу, а логічно завершує систему гарантій проти узурпації державою народного суверенітету. Проте, визнаючи більшість з цих теоретичних аргументів, на практиці українська конституційна спільнота посувається манівцями, намагаючись наївно «вдосконалити» класичну доктрину шляхом її «притишення».

Схоже, що президентське оточення, звикле до політичному ринку, готове запровадити в Україні уже й ринок економічний. Тобто шлях просування до ринкової економіки й демократії ґрунтується для нього не стільки на державній мудрості, скільки на прагматич-

ній раціональності. Фактично він сприймається як соціально-інженерний, технократичний.

Конституційні зусилля президентської команди свого часу були втілені в Конституційному договорі — «малій конституції» України. Чи підтримав знайдений тоді компроміс розумний початок, може показати час. Однак навіть при позитивному вирішенні колізії, «мала конституція» завжди залишатиметься спробою вирішити стратегічні завдання тактичними засобами. Надто часто тимчасові конституційні угоди віддзеркалюють старий забобон, що тільки державна адміністрація, за виразом О. Тоффлера, може «примусити поїзди приходити вчасно».

Звичайно, без державних стратегій нам не обійтися, однак вважати наш вільний економічний і політичний поступ виключно деструктивним помилково. Більшовизм також був представлений набором стратегічних формул, подібно до того, як в наш час до стислих формул зводяться рекомендації МВФ й Світового банку. Однак, за свідцтвом Г. Сухоцької, багато з них не спрацювало у Польщі там, де встиг сформуватися колективістський стереотип буття.

Тоталітарні системи утвердилися не без пасіонарного пориву мас, що визнають всі знавці і критики тоталітаризму, зокрема такі, як Г. Арендт. Ігноруючи важливі людські інстинкти, наше суспільство ще на початку ХХ століття вчинило катастрофічну за наслідками спробу «бути» замість того, щоб «мати». Однак наївно було б сподіватися, що, вчинивши лише одну спробу правової раціоналізації, розум надовго заспокоїться. За першою хвилиною накопить друга і третя.

Сьогодні спосіб посування на шляху поступу лише на основі державних стратегій видається більш ніж сумнівним. Можливо, що в теорії стане правим колись дуже популярний Д. Шумпетер зі своїм пророцтвом суспільного дрейфу до «некомерційної», скромної цивілізації. Однак навіть при всіх можливих застереженнях, загальний рівень української конституційної ідеї в царині економічної, політичної та приватної свободи сьогодні виглядає невип-

равдано низьким. Хоча ринок, демократія й privacy у нас офіційно ніби санкціоновані, в реальних підходах конституційна ідея України залишається надто пересічною, боязкою щодо некерованого поступу, схильною до векторної інтерпретації більшості проявів соціальної динаміки.

Між тим родовою ознакою демократії є те, що в організаційному плані вона побудована на жорстких правилах, а в своїй матеріальній частині, навпаки, не керується жодною наперед виставленою метою.

Її результат часто-густо спонтанний, він не може бути запрограмованим за означенням. Якби було інакше, то всі інші форми правління давно б випередили й витіснили демократію. Натомість некероване посування на основі демократичних правил гри витісняє з плином часу фактично всі більш консолідовані, ніж демократія, політичні форми. Так політична свобода домінує в конституціоналізмі над порядком. Саме тому адекватне тлумачення ідеї свободи є визначальним для верховенства права. І саме тому українське відставання в ділянці свободи сприймається особливо драматично. Нам поки що не вдається засвоїти ідею А. де Токвіля про те, що справжня свобода встановлюється за посередництвом громадянської незгоди, й що її переваги не можуть бути оцінені раніше, аж поки вона не зістариться.

Демократія — це процес, а не програма, писав Ф. Ревель. Вона не пропонує рішень, бо уособлює в собі лише спосіб їх ухвалення. Д. Дьюї в своєму означенні демократії йде далі, бо вважає, що демократія — це щось суттєво більше ніж тільки спосіб правління. Головним чином це спосіб життя асоціації, спільний досвід комунікації. Дуже вдалим, як на мене, є метафоричне означення демократії, що його наводить Ч. Мілош: «Американці порівнюють демократію з нездарною дарабою, на якій кожен веслує в інший бік. Повно вереску і взаємних лайок, і нелегко спромогтися на веслування в одному напрямі. У порівнянні з такою дарабою бойова галера тоталітарної

держави виглядає імпозантно. Буває, однак, що там, де розіб'ється тоталітарний швидкий корабель, пропливе нездарна дараба».¹

Наведені приклади малюють принадний емоційно образ демократії. Але якщо в Україні принадність свободи ще не сприймається емоційно й самодостатньо, то вона б мала сприйматись раціонально-прагматично. С. Гантінгтон свого часу запропонував безліч прикладів ефективності свободи. Майже всі процвітаючі країни вільні й демократичні. Справедливість цієї тези зберігається й тоді, коли вона читається навпаки. Прагматичний Л. Ерхардт констатує з логікою, яку підкріплюють аргументи його власної практики: неможливо було б добитися такого розвитку народного господарства без вільної гри різних політичних груп, а це й становить один з основних елементів політичної демократії.²

Отже, підсумовуючи наведене, можна сказати, що український конституційний процес органічно представлений трьома векторами. Перший з них спрямований на ринкову й демократичну стратегію, але за патерналістським взірцем. Він є адміністративно-державним і в цій якості залишається для нас традиційним. Схоже, що старим комуністам він не подобається тільки тому, що націлений на будівництво не «загірної комуни» М. Хвильового, а на ринок. Чи є цей вектор справді демократичним, залишається питанням.

Другий вектор можна було б вважати парламентським. Він був представлений синтетичними зусиллями офіційної Конституційної комісії з усіма її внутрішніми розгалуженнями. Реальних здобутків тут довелося відносно довго чекати, але з урахуванням попереднього досвіду можна було передбачити, що результат стане компілятивним (не в сенсі прямих текстуальних запозичень, а в ідейному плані) й еkleктичним.

¹ Див.: Мілош Ч. Поневолений розум. — Мюнхен: Сучасність, 1985. — С. 50.

² Див.: Ерхард Л. Благосостояние для всех. — США: Посев, 1990. — С. 127.

Третій вектор був представлений райдугою неофіційних альтернативних проєктів, до якої повсякчас додавалися нові барви. Відомо, що в коридорах влади мали місце спроби (з комп'ютером, ножицями і клеєм) поєднати альтернативні підходи на теренах пересічної конструктивності. Можливо, ці спроби є дуже наївними. Однак саме вони мали найбільший шанс зустрітися з оригінальними витворами української політичної й правничої думки. Думки справді розкутої, наснаженої не кон'юнктурою, а внутрішнім викликом, можливо навіть на рівні політичної підсвідомості народу.

Завдяки особливостям своєї національної історії, Україна є надмірно сприйнятливою до зовнішніх впливів. Однак цей конформізм характеризується майже повною відсутністю ксенофобії, що мало б позитивно вплинути на український конституційний процес.

На завершення хотілося б сказати ще й таке. Йдеться про психічний аспект українського конституційного процесу. Справа, як можна здогадатися, не в явищі «посттоталітарної депресії» за означенням С. Гантінгтона, хоча, звісно, така депресія у нас присутня, а в усвідомленні того, що без позитивної емоційної санкції народу конституційна ідея буде приреченою на жалюгідну поразку. Відтак, перед нами вже вкотре постає питання про щирість в праві, щирість, якої завжди бракувало навіть найбільш обдарованим сікофантам народу.

Не дивлячись на оптимізм опозиційної активності в пошуках конституційного ідеалу, реальна Конституція України не повинна стати символом корпоративної віри, партійним кредо або ідеологічною утопією. Її творцями мають стати не партійні функціонери, не наукові експерти і не пересічні обивателі з провінційним менталітетом. Це мають бути представники тієї спільноти, яку Ф. фон Гаек влучно назвав колись «партією життя» — спільноти, яка симпатизує зростанню й спонтанній еволюції і складається з активних і зацікавлених суб'єктів.

У посттоталітарній країні вираз «партія життя» має додатковий сенс. Адже тут вона об'єднує людей, які зберегли здоровий глузд, не

позбулися світоглядного оптимізму, не збочили як політичні фанатики, які шукають собі притулок в цинізмові остаточної зневіри.

Конституція є структурно складною, а разом з тим ідейно простою річчю. Колись Г. Манн сказав про Генріха IV: «Він був душею простий, тільки розумом ні». Щось подібне можна було б сказати й про органічну конституцію. У чомусь така конституція мала б увібрати в себе ту ж саму сіль землі, що її увібрали свого часу «Листя трави» У. Уйтмена, «Історія русів» Г. Кониського та «Кобзар» Т. Шевченка. Але водночас вона має залишитися зібранням простих і доступних всім правил. Правил вільної гри для всіх.

4.5. На захист поганого смаку¹

«Я особисто любив порно й завжди його купував — посправжньому брудні, збудливі фільми. Адже тільки й треба: зрозуміти, що тебе заводять, а потім купувати підходящу саме тобі похабщину — це все одно як купувати необхідні пігулки або конкретну їжу. (Я був таким любителем порно, що, вийшовши на вулицю вперше після лікарні, пройшов всю Сорок другу, заходячи з Вірою Круз у кожний стриптиз й завантажуючись порножурналами)».

(Уорхол Э. ПОПизм. — СПб.: Амфора, 2009. — С. 344).

«Все, що починається з Руссо, закінчується де Садом. <...> Порнографію неможливо відокремити від мистецтва; вони проникають одне в одне сильніше, ніж це здатна припустити гуманістична критика».

(Палья К. Личины сексуальности. — Екатеринбург: У-Фактория, 2006. — С. 28, 41).

¹ Перша версія цього есе побачила світ в журналі «Критика», № 1–2, 2010. — С. 27–31.

Нещодавно в українському інформаційно-культурному просторі вкотре ожила тема офіційного захисту (та протидії цьому захисту) суспільної моралі. А як відносно недавно писав своєму синові професор Ф. Саватер, «коли люди кажуть про «мораль», <...> у вісімдесяти відсотках випадків — і це ще мало — мається на увазі щось, пов'язане з *сексом*».¹ Відтак, на боці захисників моралі маємо 34 затверджених 17.06.09 року розпорядженням Кабінету Міністрів України членів «Національної експертної комісії України з питань захисту суспільної моралі», серед яких член-кореспондент Академії правових наук України В. Костицький, ректор Національного педагогічного університету України ім. М. Драгоманова В. Андрущенко, актор Б. Бенюк, Міністр культури і туризму України В. Вовкун, академік Академії правових наук України А. Гетьман, письменник Р. Іваничук, народний депутат Л. Григорович, директор Інституту філософії ім. Г. Сковороди Національної академії наук України М. Попович, композитор О. Злотник, журналіст Д. Яневський, народний депутат П. Мовчан, перший заступник Голови Держтелерадіо України А. Мураховський, генеральний директор Національного академічного театру опери та балету України ім. Т. Шевченка П. Чуприна, народний артист України Т. Петриненко, Міністр у справах молоді та спорту Ю. Павленко та інші.

«Комісія» наділена експертно-репресивними функціями й чимось нагадує створену в Москві у 1920-ті роки «Комісію з німецько-радянського співробітництва у сфері біології рас». Тоді робота професійних невропатологів була спрямована на пошук в людині «центру генія», «центру математики» тощо. Загальне кураторство над комісією було довірено М. Калініну.² На відміну від московської, українська комісія досліджує «центри порнографії» й, відтак, більше ризикує. Принаймні сама вона переконана в шкідливості

¹ Див.: Саватер Ф. Етика для Амадора. — К.: Дух і Літера, 2008. — С. 121–122.

² Див.: Вирильо П. Машина зрення. — СПб.: Наука, 2004. — С. 28.

знайомства з порнографічними картинками. Щоб не допустити порнографію на український ринок, члени комісії мусять занурюватися у неї з головою. Бо інакше як очікувати на справедливую оцінку? Багато років тому в приватній бесіді зі мною О. Забужко якось сказала, що в світі все-таки існує небезпечна порнографічна продукція. Проте на моє запитання, чи ушкодилась вона від особистого знайомства з нею, письменниця не знайшла що сказати.

На боці протидії благородним намірам маємо письменника Ю. Андруховича, драматурга Л. Подерв'янського, поета А. Бондара, художника О. Ройтбурда, тележурналіста М. Вересня, кінокритика С. Тримбача, правозахисника Є. Захарова та багатьох студентів Києво-Могилянської академії, які в січні 2010 року палко обговорювали стан мистецької та інтелектуальної свободи в Україні. Виглядає так, що ці представники європеїдної раси порнографії не бояться. Втім, питання про свободу слова, цензуру і відкритість інформації в Україні є риторичним хіба що в політологічному сенсі. З культурологічного і філософського боку воно є тісно пов'язаним з питанням символічних форм, символічною реальністю в цілому.

Розглядаючи порнографію чи показ насильства як частину символічної реальності, маємо відштовхуватися від аналізу природи і функцій символічних форм, оскільки саме вони становлять найважливішу грань порушеної теми. Як відомо, символ — багатозначне і дотепер остаточно не з'ясоване поняття. Вважається, що це довільний знак, який виражає якусь однакову соціальну реакцію. Значення символу формується у процесі комунікації завдяки взаємній згоді людей. На чуттєвому рівні символ вказує на щось «інше» або заміняє собою щось «інше» — явище, предмет або абстрактний, безпосередньо не відкритий зміст, смислове утворення, комплекс уявлень.

За своєю природою символи можуть бути відсторонені від символізованої ними реальності, утворюючи замкнуту по відношенню до предметного світу систему. Зазвичай цінність символу мало пов'язана з його матеріальною стороною або причиною. Часто ідеї

та символи стають могутнішими за реальність, яку вони мали б відображати. У цьому сенсі символічну реальність можна сприймати як простір людської уяви, де люди організують свою взаємодію з іншими людьми та довкіллям. Дослідження природи і структури символічної реальності переконують, що ми маємо уважно ставитися до створеного нами символічного світу. Зокрема, до символічної реальності не можна застосовувати систему заборон, розроблених для використання у просторі фізичної (предметної) реальності. Адже символічна реальність — це завжди «культурно чутливі зони» (Д. Істон) суспільства.

Символічна реальність багатofункціональна, що дає змогу говорити як про функції символічного світу в цілому (творення цінностей і смислів, ментальне віддзеркалювання світу, моделювання та інтелектуальне експериментування), так і про призначення її окремих сегментів, символічних форм: міфу, мови, релігії, науки, мистецтва, гри, моди і... порнографії. Властивості символічної реальності можна розглядати в різних проєкціях. З одного боку, вони мають відношення до феномена символічної реальності в цілому, з іншого — кожен сегмент символічної реальності характеризується своїми особливими якостями.

Оскільки символічна реальність призначена для творення первинних смислів, цінностей та ієрархій, вона не демонструє якогось доступного організуючого начала (крім трансцендентного), про який можна було б судити аналітично. Атомарні елементи символічної реальності виникають безпосередньо з інтелектуального життя людини. Проте, будучи вигаданими, сприйнятими чи за-своєними, вони не тільки відбивають життя, але й допомагають проникнути у його суть. Символам властивий творчий характер, під їх впливом об'єкти можуть перетворюватися й навіть «відриватися» від своїх традиційних консервативних призначень.

Символічна реальність мало зважає на простір, лінійність часу, гравітацію, швидкість світла і будь-які інші векторні процеси, ви-

користуючи їх як свій пластичний ресурс. Вона дає змогу діяти у рамках можливостей, зумовлених не стільки фізичними законами, скільки виключно творчою спроможністю інтелекту. Усе недоступне у світі предметному тут доступне, усе обмежене фізичними константами і ресурсами, тут нічим, крім розумової втоми, не обмежене. Так відбувається умовне звільнення людини від залежностей, що накладаються на неї фізичними законами або матеріальними обставинами її життя.

Як бачимо, одна з найважливіших властивостей символічної реальності полягає у тому, що вона дає змогу вільніше, ніж у «реальній реальності», комбінувати будь-які предмети і явища, прискорюючи або уповільнюючи їхній рух згідно з проектом уяви. Тобто найважливішою якістю символічної реальності є її здатність творити. У історичному плані творчість є результатом зростання свободи і автономності особистості, тобто вона виникає дещо з інших джерел, ніж повсякденна рутинна робота. Отже, творчість постає не з дотримання (повторення) існуючих правил і процедур, а із свідомого чи несвідомого їх порушення. Фактично вона походить з тієї соціальної аксіоматики, яка проявляється у двоїстості будь-якої нормативної системи. Творчість знаходить своє виправдання у визнанні тієї обставини, що більшості соціальних норм іманентно властива провокація їх порушення. Інакше кажучи, творчість припускає конкуренцію свободи і порядку, у якій свобода превалює над будь-яким *status quo*. Як помітив колись Е. Гемінгвей, «якщо письменник не може вчиняти із словами те саме, що вчиняють мультиплікатори або художник з лінією, то йому краще складати промови для політиків»¹.

Своєрідність творчої активності закладена у її мотиваційній суті. У наш час поняття творчості значно ускладнилося, а сама

¹ Див.: Хемингуэй Л. Эрнест Хемингуэй. Обреченный победитель. — М.: Центрполиграф, 2003. — С. 294.

творчість перестала сприйматися лише як прояв людської винахідливості. Її спонукальний мотив пов'язаний не стільки із зовнішніми, скільки із внутрішніми потребами особистості. При цьому, як пише К. Палья, сексуальність і еротизм становлять сутнісну точку перетину природи і творчості. Через це аморальність, агресію, садизм і порнографію неможливо вилучити з контексту навіть великого мистецтва. Як і інші культурні спокуси, порнографію неможливо заборонити. Її заганяють в підпілля, але від цього вона лише зростає в ціні.¹ Тут «не сон розуму народжує чудовиськ, а швидше, прискіплива раціональність, яка страждає на безсоння».²

Право творчості або право інтелектуальної свободи ще донедавна відносно легко вкладалося в регулятивні можливості вітчизняного — конституційного чи цивільного законодавства. Йдеться, насамперед, про свободу слова у статті 34 Конституції України, про Закон України «Про інформацію» та «Про друковані засоби масової інформації (пресу) в Україні», про відповідні розділи Цивільного кодексу тощо. Проте сьогодні під впливом глобалізації та інформатизації право творчості стає також підрозділом міжнародного права. Адже в ідеалі творчість — це *нічим не обмежене* інформування. Саме цією властивістю творчості породжується більшість її правових і політичних колізій. Право творчості поділяється на приватне авторське (національне і міжнародне) право, а також на публічне (національне і міжнародне) право інтелектуальної свободи. Останнє орієнтується на забезпечення інтересів як авторів, так і споживачів результатів творчості, її аудиторії.

Реакція громадськості й держави на творчу новизну залежить від ступеня непередбачуваності створеного артефакту, а також від комунікативної позиції його творця. З одного боку, вони змушені

¹ Див.: Палья К. Личины сексуальности. — Екатеринбург: У-Фактория, 2006. — С. 7, 12, 54.

² Див.: Делез Ж., Гваттари Ф. Анти-Эдип: Капитализм и шизофрения. — М.: АСТ, 2007. — С. 179.

враховувати деструктивний щодо status quo потенціал творчості, з іншого, — ніщо так не дестабілізує творчість, як намагання обмежити її ментальними кордонами. У своєму ставленні до богемии влада завжди зазнає подвійного ризику: для неї небезпечний як надлишок, так і нестаток творчої свободи.

Інформаційні відносини виступають основним засобом прояву творчо-символічних процесів. Проте інформація — це новизна, яка має різний зміст для різних адресатів. Наприклад, «Гамлет» втілював один зміст у свідомості В. Шекспіра, інший — у свідомості акторів чи читачів п'єси, які сприймали її поза сценічним потрактуванням. Те саме стосується неординарних за змістом картин Л. Фрейда чи Е. Шіле. У кожному разі характер інформаційної новизни визначається станом адресата, а не тільки творчим станом деміурга. Будь-яке інформаційне повідомлення є багат шаровим, а його «повний» зміст невичерпний.

Саме тому такими інфантильно-наївними виглядають намагання українських офіційних захисників суспільної моралі взяти під опіку творчо-символічний процес. Суттєво раніше з подібними ініціативами стикалися мало не всі ліберальні демократії світу. Неприпустимими вважалися колись навіть окремі сцени з фільмів Ч. Чапліна, хоча американське дорослішання в цій ділянці відбулося, загалом, дуже швидко. Зокрема, оприлюднення творів Г. Міллера прийнято вважати кінцем американської моральної цензури.¹ З часом Верховний Суд США захистив інтелектуальне самовираження навіть у випадках проявів «дурної та нестриманої експресії». Добре усвідомлюючи суть проблеми, Суд визнав: «Те, що є вульгарністю для одного, служить лірикою для іншого».² Втім, чи справді вимагає подібних прикладів актор Б. Бенюк?

¹ Див.: Речицкий В. Символическая реальность и право. — Львов: ВНТЛ — Классика, 2007. — С. 552.

² Див.: Freedom of Speech Decisions of the United States Supreme Court. — San Diego, California: Excellent Books, 1996. — P. 170.

За весь час існування людства лише поодинокі особистості зуміли створити видатні твори мистецтва. Тобто інформація сприймається символічною реальністю в мільйонах і мільярдах інтерпретацій, лише деякі з яких — рідкісні й непередбачувані — є такими, що вражають уяву. Відомо також, що великі витвори людського духу лише значенневими нюансами відрізняються від ремісничих підробок. Тому іноді геній чекає на визнання десятиліттями. За зізнанням Ч. Мілоша, щоб повною мірою розвинувся його талант, Європи виявилось замало. Все це показує, наскільки важливою є гранична інформаційна відкритість, символічна свобода. Щоб гарантовано не зник у забутті геній Т. Шевченка — варто було б відпустити на волю мільйони кріпаків. Або: чи міг би відбутися Е. Уорхол, якби не існувало унікальної творчої аури Мангеттену?

Отже, міра інформації завжди відносна і залежить від прийнятого ансамблю можливостей (станів) даної системи. Так, для багатьох формально освічених людей у посттоталітарних країнах твори філософів-постмодерністів, так само, як і видатні полотна Д. Поллака, Б. Ньюмена або М. Рутко ще й досі не доносять свого повного змісту, бо вони були створені у ментальному реєстрі, недоступному для жителів на схід від «залізної завіси». Водночас логічним є те, що на пострадянському просторі виник спізнілий інтерес до артефактів (наприклад, фільмів Л. Ріфеншталь), які на Заході вже потрапили до художніх запасників. Зокрема, кияни є несприйнятливими до концептуальної фотографії, у той час як у Берліні ця художня форма є тривіальною.

Прийнято вважати, що ефективність символічної реальності прямо пропорційна кількості діючих у ній суб'єктів — відправників і одержувачів інформації (так реалізується принцип множинності); чистоті каналів інформаційного доступу (так реалізується принцип свободи); здатності суб'єктів інформаційних відносин здійснювати моральний вибір серед незліченних альтернатив (так формується етичний вектор). За даних обставин символічна

реальність є *неконтрольованою* реальністю людської свідомості та уяви. І саме тому так неоднозначно складаються стосунки між символічним і предметним світом. На стадії формування і початкового усвідомлення себе як ноосфери, символічна реальність ніби «боїться» сама себе. Саме тому в ній створюються інквізиційні системи ідеологічної закритості — від ВАК до «Національної експертної комісії з питань захисту суспільної моралі». Проте, якою б обережною не була на початку символічна реальність, в дорослому стані вона потребує свободи вибору без патерналізму.

Розуміння даної обставини давно утвердилося у передових країнах, тому прибульцю з України легше стати читачем бібліотеки конгресу США, ніж відкрити абонемент у своїй обласній бібліотеці. Адже за спрощенням доступу стоїть імператив: чим інтенсивніше експлуатується інформаційний носій, тим повніше розкривається зміст інформації, яка міститься в/на ньому. Природа інформації не буває поганою чи хорошою, вона лише прагне оприлюднення. Тому інформаційне право тяжіє до того, щоб стати всевітнім, принаймні євроатлантичним публічним правом. Призначення такого права — створити умови, у яких ефект інформування суспільства не можна передбачити чи організувати. Правильно організований інформаційний світ — це свідомо невпорядкованість, спонтанність. Суперечливі факти і те, що фактами взагалі не вважається — є однаковою мірою продуктами і знаряддям сучасних інформаційних відносин.

З подібної точки зору «парад сексуальних оболонок» (К. Палья), що його вчиняє індустрія моди, є не гіршим і не кращим від розповсюдження мисливської реклами сафарі. Просто мисливство як нераціональне полювання на тварин є улюбленим заняттям українського істеблішменту, а перегляд порнофільмів — формою споживання часу в середовищі богемі. З позицій Закону України «Про захист суспільної моралі» його нормативне обмеження «не поширюється на виробництво та розповсюдження документальних матеріалів, художніх творів літератури, мистецтва та культу-

ри, які визнані класичним чи світовим мистецтвом». Проте світове мистецтво буває грубим і жорстоким, що показують не тільки фільми Е. Уорхола чи Л. Бунюеля, а й експонати з галереї В. Пінчука. Як наполегливо доводить К. Палья, «мистецтво не має жодного відношення до моральності. Моральні теми можуть бути присутніми в мистецтві, проте лише як вторинні, тобто такі, що просто дозволяють зв'язати мистецький твір з конкретним часом і місцем».¹ Просто українському законодавцеві поки що несила це зрозуміти.

Ширший від офіційного погляд на мистецтво демонструють мистецтвознавці. У їхньому середовищі лише «академічні критики <...> не помічають або свідомо ігнорують аморалізм, агресію, садизм, вуайеризм і порнографію великого мистецтва».² Адже порнографія — це саме *тіньова сторона* мистецтва, а не тінь, яку можна знищити світловим потоком. Як «візуальне віддзеркалення демонізму сексу і природи»,³ мистецтво не може бути однобоким. Його завдання — викривати й показувати драматизм людського життя, «реверсивність добра і зла, гуманного і антигуманного» водночас (Ж. Бодрійар). Все, що існує сексуально-еротичного в мистецтві, пояснюється еротизмом самої природи. Відтак, якщо митець чесний, його уяву не стримати жодними моральними приписами чи пересторогами. Як згадає П. Фрістоун, «Фредді (Ф. Меркьюрі — В. Р.) був практичною людиною до мозку кісток. Нічого святого, чого не можна було торкнутися, [для нього] не існувало. Усе йшло в діло».⁴

Очевидно, що витвори великого мистецтва сягають метафізичних глибин. Проте метафізика Заходу нагадує вольтову дугу,

¹ Див.: Палья К. Личини сексуальності. — Екатеринбург: У-Фактория, 2006. — С. 47.

² Там само. — С. 7.

³ Там само. — С. 54.

⁴ Див.: Фрістоун П. Фредди Меркьюри. — Екатеринбург: У-Фактория, 2008. — С. 109.

буквально пронизану сексуальною напругою. Це добре помітно на прикладі шедеврів Балтуса (С. Клосовськи). З цього, власне, випливає вся амбівалентність сучасного мистецтва. З одного боку, мистецтво є високим і сакральним, з іншого — воно залишається одним із засобів розваги людей. Як підмітив В. Аллен, «Моцарт, Рембрандт, Шекспір — всі вони працювали в ім'я розваги, хоча остання й була розвагою дуже високого рівня».¹ Влада культури полягає в тому, що вона спокутує жахи, перетворюючи їх в екзистенціальну мудрість.² Проте можливим є й зворотній процес, все залежить від вектору зчитування.

Сьогодні, коли різноманітні дані і знання буквально виплескуються з наших комп'ютерів, влада намагається першою оволодіти інформаційними новинками. Адже саме це надає їй іміджу найкраще поінформованого суб'єкта. Вона також прагне просіювати інформацію, яка надходить до інститутів громадянськості. Не секрет, що нині майже в кожній посттоталітарній країні склалося органічне протистояння суспільства і держави в інформаційній сфері. Іноді воно сягає рівня протистояння народного і державного суверенітетів.

На перший погляд, заборона пропаганди насильства чи розповсюдження порнографії мало впливає на загальну поінформованість. Проте насправді можливість офіційних інституцій контролювати медіапростір означає можливість контролювати будуще. Контроль змісту тягне за собою ліцензування, останнє вимагає реєстрації, реєстрація передбачає офіційне визначення понять ЗМІ, цензури, інформації, журналіста тощо. Однак контроль — це рідний брат інтелектуальної стагнації, й тому в США символічний простір є вільним від подібних обмежень.

¹ Див.: Аллен В. Інтерв'ю. — СПб.: Азбука-классика, 2008. — С. 140.

² Див.: Кундера М. Нарушенные завещания. — СПб.: Азбука-классика, 2004. — С. 238.

Зокрема, конгрес США не має права ухвалювати закони, якими обмежується свобода слова чи преси, причому не через вседозволеність, а внаслідок застосування філософії довіри до індивіда. Сполучені Штати підкоряються чіткому розмежуванню символічного і фізичного світів, з чого випливає одна з принципових якостей їх правової системи. У Америці закон практично не реагує на візуальні образи чи слова, проте жорстоко карає за практичні злочинні дії. Водночас тут не прийнято плутати поняття свободи і суспільної користі. Як казав колись І. Берлін, все є лиш тим, чим воно є: свобода — це свобода, а не рівність, порядність, справедливість, людське щастя чи втішена самосвідомість.¹ Свобода цінується, бо вона багатофункціональна: мистецтву вона потрібна для того, щоб зберігати таємницю, науці — щоб повсякчас шукати і знищувати її (Д. Фаулз).² Моралізаторство ж з цього приводу — улюблене заняття тоталітарних умів.

Захист суспільної моралі вимагає (принаймні назовні) раціонального підходу, а зваблення, як принцип, керується підсвідомим. Отже справжній діалог між ними неможливий. Утім, і з розумом не все аж так ясно. Адже свідомість, як писав Ч. С. Пірс, досліджена у наш час приблизно так само погано, як і матерія. Таємницею залишаються також відносини між ними.³ Зокрема, помічено, що застосування політичного розуму до аналізу мистецької ситуації спричиняє лише вульгарність. Цікаво, що саме «вульгарність людського серця і людської уяви» І. Бродський вважав найбільшим ворогом людськості у ХХ-му столітті.⁴ На думку А. Міхніка, хама

¹ Див.: Dworkin R. *Freedom's Law*. — Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1996. — P. 223.

² Див.: Фаулз Д. *Аристос*. — М.: ЭКСМО-Пресс, 2002. — С. 293.

³ Див.: Пірс Ч. С. *Принципы философии*. Т. 1. — СПб.: Философское общество, 2001. — С. 102.

⁴ Див.: Лосев Л. *Иосиф Бродский: Опыт литературной биографии*. — М.: Молодая гвардия, 2008. — С. 173.

завжди виказують «примітивні манери, простацький словник і мимовільна ширість, яка є дитям браку витонченої уяви».¹ Щось стилістично подібне відчувається й у нашому Законі «Про захист суспільної моралі». Останнє не дивує, бо вульгарність часто існує на законодавчому рівні. Пересічний законодавець не розуміє, що «без «хаосу» немає пізнання», а «без часткової відмови від розуму не може здійснитися поступ».² Він не пристане до «лікування студентів від реалізму» (К. Малевич), але прагнутиме до «виробництва Нової Людини, до краю наповненої тирсою з державного тартака слів».³ Справді, дуже небагатьом освітянам таланить уникнути професійного зараження — на вибір: «цинізмом, стоїцизмом чи педантизмом», як писала М. Олбрайт.

Що ж стосується прикрої повсякденності, то тут важко не погодитися з Л. Колаковським, який свого часу писав: «Я не маю жодної симпатії до порнографії і не люблю фільмів, де «реальне кохання» <...> показано в усіх деталях. Але добре поставлене на ноги антипорнографічне законодавство є безнадійним і, що особливо важливо, дедалі безнадійнішим».⁴ Причина такої оцінки полягає не в терпимості як такій. Бо варто лиш заглянути очевидному під підшивку, як виявиться, що «очевидність зовсім не така вже й очевидна, що світ насправді є дуже багатозначним і заплутаним, що всюди є «друга істина»».⁵ Навіть в науці, писав П. Фейєрабенд, «доцільно надати можливість схильностям йти проти розуму за будь-яких обставин, оскільки для науки саме це може виявитися корис-

¹ Див.: Міхнік А. У пошуках свободи. Есеї про історію та політику. — Київ: Дух і Літера, 2009. — С. 495.

² Див.: Фейєрабенд П. Против метода. — М.: АСТ, 2007. — С. 180.

³ Див.: Колаковський Л. Мої правильні погляди на все. — Київ: Києво-Могилянська академія, 2005. — С. 218.

⁴ Там само. — С. 38–39.

⁵ Там само. — С. 43.

ним».¹ Що ж до образотворчих мистецтв, то застосування у їхній репрезентації моральної оцінки рівнозначне позбавленню дерева кореневої системи. «Загальна декларація прав людини» 1948 року каже, що кожен з нас має право шукати, отримувати і передавати інформацію та ідеї через будь-які медіа, безвідносно до кордонів. Для нефахівців мушу нагадати, що це якраз *морально-політична*, а не юридична норма.

Між символічною реальністю і фізичним світом існує прірва, що показує різниця між фактом реального убивства і описом смерті героя в романі. Не менша різниця існує й між технологією виробництва дитячої порнографії та демонстрацією її віртуальних зразків. Це як з наркотиками — виробляти їх заборонено, індивідуально вживати — ні. Статистичної кореляції між виробництвом образів та їхнім споживанням не помічено. Обиватель споживає через телеканали десятки символічних убивств і зґвалтувань на добу. Протягом року це число дорівнює тисячам, проте в реальному житті 90% телеглядачів нікого не ґвалтують і не вбивають. З іншого боку, пишуть дослідники, постмодернізм — це не теорія і не предмет вибору, а культурна домінанта сьогодення, що вимагає переосмислення традиційних уявлень про зміст життя.² Правду кажучи, втрата серйозності («святкування Визволення у дотепній формі» — М. Кундера) почалося навіть суттєво раніше. У музиці нову естетику репрезентували І. Стравінський, Л. Яначек, Д. Мійо і Ф. Пуленк. У живописі першими ластівками «рідкого щастя, освяченого гумором» (М. Кундера) стали Х. Міро, П. Клейє, Р. Дюфі, Ж. Дюбюффе, А. Матісс і П. Пікассо.

Ще ширше пояснення пропонує для нас Ф. Джеймісон: «Якимось чином ми повинні піднести наш розум до того рівня, коли стане

¹ Див.: Фейерабенд П. Против метода. — М.: АСТ, 2007. — С. 156.

² Див.: Гендерная теория и искусство. Антология: 1970–2000. — М.: РОССПЭН, 2005. — С. 328.

можливим розуміння того, що капіталізм є водночас і найліпшою річчю, яка будь-коли траплялася з людським родом, і найгіршою. Відступ від цього суворого діалектичного імперативу до *більш комфортного стану прийняття моральних позицій* (курсив мій — В. Р.) є вкоріненим і вельми людським: утім, актуальність теми вимагає, щоб ми зробили хоч якесь зусилля для того, аби осмислити культурний розвиток пізнього капіталізму діалектично — як катастрофу і прогрес одночасно».¹ Наважуся скористатися з тези Ф. Джеймісона у найпростіший спосіб: хочемо мати непідробне модерне мистецтво на національних теренах — без терпимості до візуального насильства і порнографії нам не обійтися. Як зовсім недавно нагадала спільноті держсекретар США Г. Клінтон, хоча технології не займають конкретної позиції у боротьбі за поступ, переслідування користувачів Інтернету в Ірані, Саудівській Аравії, В'єтнамі, Єгипті та Китаї жодним чином виправдати не можна.²

Не секрет, що вимога інформаційної свободи в США сприймається як банальність. Бо вроджений прагматизм Сполучених Штатів вже від початку зробив їх лідером у культурі відкритості. Саме тут було винайдено екстраординарний конституційний захист інтелектуальної свободи. Він полягає в тому, що в США свобода слова (інформації) трактується як *перед-політична* та *перед-правова* реальність. Спочатку свобода слова — потім політика і закони, причому реверс є майже неможливим. Тобто свобода слова в Америці апіорі не вважається предметом компромісу. Західна Європа є суттєво більш стриманою, проте і тут преса, телебачення, музеї, наукові лабораторії, університети, бібліотеки і підручники намагаються з випередженням задовольняти зростаючі інформа-

¹ Див.: Джеймісон Ф. Постмодернізм або логіка культури пізнього капіталізму. — Київ: Курс, 2008. — С. 68.

² Див.: Гартон Еш Т. Ми, гуглофіли, хочемо глобальної дискусії про інформаційну свободу // Електронний ресурс: <http://zgroup.com.ua/print.php?articleid=3565>

ційні потреби. У Единбурзькому університеті в Шотландії, так само як і в Королівському університеті в Кінгстоні (Канада) студенти мають вільний доступ до творів Мао Цзедунa, Гітлера, Сталіна і С. Рушді. «Mein Kampf» продається в університетських книжкових магазинах поряд з поезіями Петрарки. І це зрозуміло, бо як сказав колись О. Кромвель, людина ніколи не підніметься вище, якщо наперед знатиме, куди вона не збирається.

У наш час США виділяють кошти на ініціативи, що сприяють розширенню глобальної інформаційної свободи. Йдеться про технології, які дозволяють вийти за межі традиційних веб-сайтів у протоколі «http» (вони залежать від IP-адрес і їх можна заблокувати), і використовують більш невловимі «пірингові» (P2P) мобільні або супутникові форми зв'язку. Хоча в Конвенції про кіберзлочинність Ради Європи поширення дитячої порнографії трактується як злочин, в США розповсюдження «брудних картинок» сприймається не так однозначно. Адже, як пише Т. Гартон Еш, технології, за допомогою яких вдається ловити і карати педофілів, є тими ж самими, якими користуються диктатури для визначення й ув'язнення дисидентів.

Нині Сполучені Штати уособлюють найвищий з існуючих у світі стандарт свободи слова. І стати лідером їм допомогла низка судових прецедентів. Наприклад, у справі *West Virginia Board of Education v. Barnet* (1943) Верховний Суд США застановив, що інтелектуальна свобода підлягає конституційному захистові навіть у тих випадках, коли на неї тиснуть фактори «національної єдності», «патріотизму» та «честі національного прапора». Сьогодні Перша поправка до Конституції гарантує американцям право публічно спалювати національний прапор. Для порівняння: стаття 65 Конституції України називає обов'язком громадян шанування державних символів.

У справі *Richmond Newspaper v. Virginia* (1982) Верховний Суд США визнав, що Перша поправка не дозволяє урядові хоч якось обмежувати існуючі інформаційні джерела. Крім того, вона забороняє офіційні утиски *будь-яких* ідей. Хоча адміністрація навчальних закладів

і вирішує питання про те, які книги купувати для бібліотеки, вона не має права вилучати з бібліотек книги, придбані раніше. Перша поправка забороняє також ухвалювати закони, які б утверджували дух ортодоксії в навчальних аудиторіях. В Україні, нагадую, маємо офіційні грифи на підручниках — ситуацію мало не протилежну.

Рішення у справі *Miller v. California* (1973) дозволило американцям *абсолютно вільно* поширювати матеріали літературного, художнього і політичного змісту. У свою чергу, рішення у справі *Brandenburg v. Ohio* (1969) оголосило конституційними «абстрактні заклики до повалення уряду», якщо вони безпосередньо не спричиняють насильства. Принциповим положенням інформаційної доктрини США є також те, що право народу *одержувати* відомості визнається більш важливим, ніж право авторів їх виробляти (*Red Lion v. FCC*, 1969). У сучасних США та Європейському Союзі існує також законодавче визначення (США) та закріплення (США, Європейський Союз) академічної свободи. Для порівняння: в Україні цей правовий інститут практично невідомий.

Нині в США налічується близько 4000 коледжів та університетів. При цьому число ВНЗ у решті країн світу становило у 2007 р. 7768. У одному лише штаті Каліфорнія налічується 130 коледжів і університетів, і це при тому, що в світі є лише 14 країн, які мають стільки ж або більше.¹ У часи жорсткої конкуренції з СРСР Сполучені Штати створили Інтернет — інформаційну мережу без цензорів, правил і норм.² Сьогодні цей винахід неможливо переоцінити. Як заявив у 2003 р. інформаційний комісар міста Бранденбург, жодна держава за жодних обставин не повинна обмежувати доступ до Інтернету. Хоча багатьом здається незносною думка про

¹ Див.: Фридман Т. Плоский мир: краткая история XXI века. — М.: АСТ, 2007. — С. 312–313.

² Див.: Кайку М. Візії: як наука змінить XXI сторіччя. — Львів: Літопис, 2004. — С. 76–77.

те, що зловмисники вживають Інтернет для здійснення злочинів, ще більш небезпечним є посягання на свободу всесвітньої мережі. Спокуса обмеження Інтернету є сильною, проте мільйони людей протестують проти регулювання інформаційного простору і вторгнення в особисту сферу.¹

В Україні постійно дискутується питання державного контролю за інформаційним обміном в Інтернеті, як і взагалі окремі аспекти політики інформаційного стримування. Перемогою громадянського суспільства стало у нас визначення поняття цензури в Законі «Про інформацію». Однак біда, вигнана дверима, невдовзі повернулася вікном. Цензура померла, *vivat* «Національна комісія із захисту суспільної моралі!» Але чого можна чекати від країни, де право на придбання травматичної зброї для самозахисту мають лише журналісти, які працюють в *урядових або належних до органів місцевого самоврядування* ЗМІ. Якщо за статтею 10 Європейської конвенції про захист прав людини 1950 року здійснення свободи самовираження може бути обмежене лише тоді, коли це є необхідним у *демократичному суспільстві*, то в українському конституційному законодавстві подібного застереження не існує.

Загалом, світ знає дві етики інформаційних відносин. У першій з них — етиці відкритості держава гарантує громадянам якнайширший доступ до інформації про все, що відбувається в світі. У другій — етиці закритості й інформаційного стримування державі належить роль найбільше поінформованого суб'єкта. Проте кінцевим результатом такого підходу є недовіра громадян до влади і страх перед нею. Критики такої державі не уникнути, і часто вона стає революційною. Переважання в державі тієї або іншої етики зумовлює тонус усіх дискурсів, які ведуться під її юрисдикцією.

Отже, дієво жити сьогодні — це означає жити, вільно розпоряджаючись всією існуючою інформацією. Наш час, казав Н. Вінер,

¹ Див.: Свобода висловлювань і приватність, № 3, 2002. — С. 21.

є в такій же мірі століттям систем, які працюють за принципом зворотного зв'язку, як XIX століття було століттям парової машини, а XVIII — століттям механічних годинників. Інформація стала квінтесенцією діяльного життя. Хто володіє більшим обсягом інформації, той приймає кращі рішення, середини тут не існує. Це, зокрема, означає, що діяльність «Національної експертної комісії України з питань захисту суспільної моралі» сприяє збільшенню соціальної інфантильності українців. Беручи всі ризики морального збочення на себе, вона тим самим позбавляє наших співгромадян життєвої сили.

Між тим, як писав свого часу Я. Корчак, хто хоче добре виховати дитину, той має починати з визнання її права на смерть. «Боячись, щоб смерть не забрала в нас дитини, ми забираємо дитину в життя; не бажаючи щоб вона померла, ми не даємо їй жити», — писав він для своєї *Magna Charta Libertatis*.¹ Життя, занотував якось у своєму щоденнику А. де Сент-Екзюпері, — це творча іскра, яка так запалює людину, що жодній логіці несила це пояснити.² У світі панує основний інстинкт, все підкоряється спокусі і всі це знають, починаючи з самих об'єктів дослідження, писали Ж. Дельоз і Ф. Гваттарі.³ Втім, що означають культові фігури постмодерну для наших визнаних урядом мистців та інтелектуалів!

Знаний у світі філософ права Л. Фуллер писав, що якби йому довірили визначити безумовний принцип того, що можна назвати природним правом з великої літери, то він вказав би на можливість зберігати *цілісність засобів передачі інформації*, за допомогою якої люди обмінюються своїми враженнями, почуттями і бажаннями. Бо «мораль бажання», на його переконання, має промовляти в нас

¹ Див.: Корчак Я. Дитя людське. Вибрані твори. — Київ: Дух і Літера, 2007. — С. 42.

² Див.: Сент-Екзюпері, Антуан де. Записники: твори в 4 т., Т. 1. — Київ: Вид-во Жупанського, 2009. — С. 97.

³ Див.: Делез Ж., Гваттарі Ф. Анти-Едип: Капіталізм и шизофренія. — М.: АСТ, 2007. — С. 284.

голосом не менш владним, ніж «мораль обов'язку». На користь цього промовляє й те, що символічний показ насильства чи порнографії на екрані, як стверджує наука, не впливає на статистику реального насильства в суспільстві. Відтак, найкращим виходом вкотре вбачається терпимість — стара ціна, що її сплачують за відданість свободі.¹

Нині вважається, що у розпізнанні суті інформаційних процесів людству вдалося досягти значних результатів. Людям вдається розпізнавати інформацію, яка перебуває в інформаційному просторі не тільки у відкритому, а й у прихованому — згорнутому або архівованому стані. Тобто у наш час майже збулося пророкування С. Лема про «екстрагування» інформації з природи без посередництва мозку — людського або електронного, про її «вирощування» і спонтанну еволюцію. Так або інакше, як вважає наукова еліта, для цивілізації «третьої хвилі» найважливішою сировиною є інформація вкупі з колективною людською уявою. Як нещодавно підкреслив у своєму виступі президент Б. Обама, головними цілями Сполучених Штатів залишаються *освіта і творчість*.

Загалом, інформаційна революція спонукає розбудовувати суспільство, базоване на цінностях, які суттєво відрізняються від загальноприйнятних. Нові підходи вимагають й нової підготовки. У цьому сенсі звертає на себе увагу те, що «моральні чи духовні голодомори набагато небезпечніші, ніж фізичні». Як писав А. Бобковський, суттю інформаційного конфлікту у ХХ-му столітті була боротьба між двома методами інформаційного споживання. «Одні хочуть іти вперед, хочуть догнати уяву (Америка), інші хочуть її вбити, спихаючи всіх на найнижчий рівень, хочуть «відівчити хотіти» <...> (Росія)».² Втім, з огляду на інтенсивність

¹ Див.: Dworkin R. Freedom's Law. — Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1996. — P. 219, 112.

² Див.: Бобковський А. Війна і спокій. Французький щоденник 1940–1944. — Київ: Критика, 2007. — С. 536.

книговидавництва у наш час, «відівчити хотіти» прагне не так Росія, як бюрократизована Україна. Обсяги книговидавництва, різноманіття авторів у першому і другому випадках — не до порівняння. Сучасні люди живуть в «проміскуїтеті ідей» (М. Кундера)¹ з порнографією включно, а їхні потреби щодо гостроти та інтенсивності вражень є настільки високими, що епоха Просвітництва сприймається нами майже як вік обскурантизму. З цього випливає необхідність «переглянути наше ставлення до міфу, релігії, магії, ворожби та всіх інших ідей, які раціоналісти хотіли б назавжди стерти з обличчя світу».²

На думку Д. Сантаяни, «розум усвідомлює зло з такою ж готовністю й жадібністю, як і добро».³ Останнє є цілком логічним, бо як інакше ми можемо зрозуміти обидві половинки світу? Як підказує з цього приводу І. Менухін, «не варто сподіватися на добродієність, яка не робить жодних поступок чортові. Завжди існує чорт, якому необхідно сплачувати. І деколи чорт повертає борг».⁴ Крім того, урядове моралізаторство сприяє тому, що ЗМІ перетворюються на «машини, що виробляють простакуватість» (Р. Дебре). Світ символічних форм — це світ спокуси, виклику й інтелектуального зваблення. Але саме в такому вигляді він віддзеркалює людську могутність. «Світ виробництва володіє владою, але не могутністю: остання є атрибутом всесвіту зваблення», — переконує нас Ж. Бодрійар.⁵ «Художник з обличчям капрала», «учений-сержант»,

¹ Див.: Кундера М. Неспешность. Подлинность. — СПб.: Азбука-классика, 2007. — С. 277.

² Див.: Фейерабенд П. Против метода. — М.: АСТ, 2007. — С. 299.

³ Див.: Сантаяна Д. Характер и мировоззрение американцев. — М.: Идея-Пресс, 2003. — С. 88.

⁴ Див.: Менухин И. Странствия. — М.: Колибри, 2008. — С. 65.

⁵ Див.: Бодрийар Ж. Пароли. От фрагмента к фрагменту. — Екатеринбург: У-Фактория, 2006. — С. 22.

«політик, що виструнчився в очікуванні наказу» — це не еліта, говорив Б. Кроче, а елементарні дурисвіти.¹

Відтак, найбільшу гарантію безпеки мають сьогодні країни, чий інформаційний стан відповідає граничним рівням відкритого спілкування. Жоден обсяг даних, переданих у сховища зі штампом «секретно», не захистить нас у світі, де рівень інформованості невинно зростає. Як говорив ще Н. Вінер, для розуму не існує лінії Мажіно. Не дивно, що рівень соціального інтелекту нині визначається не стільки обсягом наявних у суспільстві знань, скільки їх «ентропією», можливістю швидкого обміну і передачі. Лише мільярди інформаційних трансакцій на всіх рівнях і за всіма векторами комунікації можуть перетворити знання на чинник прогресу. Інформація є живою лише в її нескінченному перетіканні, вона має сенс лише доти, доки зберігає спроможність народжувати непередбачувані реакції в людині.

Політичні еліти, як відомо, ніколи не виступають проти новизни і прогресу. Але вони є вкрай обережними у своєму ставленні до реакцій населення, довірою якого їм випало заручитися. Дозуючи інформацію, вони прагнуть тримати ситуацію під контролем. Проте насправді вони заповнюють вибухонебезпечною «вугільною сумішшю» політичну свідомість народу. Оскільки інформація за своєю рухливістю є подібною до ртуті, рано чи пізно в країнах з обскурантистською інформаційною політикою відбувається справжнє сходження лавин. Несподівано всім відкривається барвистість і розмаїття світу, які приголомшують людей, вихованих при тьмяному світлі інформаційного недоїдання. Здібна молодь почувається ошуканою, а освітні системи раптом відхрещуються від міфологем на зразок: конституція П. Орлика — перша конституція у світі.

¹ Див.: Кроче Б. Антологія сочинень по філософії. — СПб.: Пневма, 1999. — С. 262.

Основне нововведення теорії засобів комунікації у порівнянні зі старими теоріями влади, писав Н. Луман, полягає в тому, що вона не схильна приписувати владу жодному з традиційних суб'єктів владних відносин. Бо в інформаційному плані влада — це лише керована кодом комунікація. Тобто влада — це угода про те, як одні речі і явища мають співвідноситися з іншими явищами і предметами. За угодою (кодом) вся інформація, що надходить в суспільство, автоматично групується в наперед визначені рубрики суспільної свідомості. У цьому плані політичні системи бувають відкритими на рівні вільного притоку інформації, але закритими для переоцінок коду (такими є авторитарні країни). Вони можуть бути закритими для переоцінок коду одночасно із закритістю для зовнішніх інформаційних потоків (таким є тоталітаризм). Найкращим, однак, таланить бути відкритими як для вільного припливу інформації, так і для переоцінок коду (політичний лібералізм). У цьому плані Україна донедавна перебувала у щасливому стані фактичної інформаційної дезорганізації, хаосу орієнтирів і плутанини пріоритетів, що парадоксальним чином забезпечувало їй прийнятну політичну реальність. Мабуть, багатьом знайомий образ ефективної демократії у Ч. Мілоша: незграбний баркас, моряки якого гребуть, куди заманеться і галасують всіма можливими мовами...

Очевидно, що в умовах інформаційної відкритості соціум перетворюється на систему, сприйнятливую до різноманітної творчості. За подібних обставин політика вимагає не стільки визначення мети, скільки гармонізації і коригування спонтанної активності. Гарантування свободи замість порядку є, до того ж, більш приємною і вдячною справою. Адже тоді політикам вітер частіше дме у спину. В умовах інформаційної свободи державна політика, власне кажучи, тільки й стає справжньою політикою. Її успіх залежить не стільки від консолідованих дій спільноти, скільки від гри різноманітних сил, ступеня досконалості дорадчих практик. Подібна система вимагає чіткого розмежування держави і громадянського

суспільства як знаково-символічного середовища, де нуртує інформація в її повному різноманітті.

Як писав у своєму щоденнику А.де Сент-Екзюпері, «життя бере з води, якою його поливають, солі, яких воно потребує. Просто треба, щоб вода текла».¹ Те саме стосується й інформаційного споживання. Ч. Мілош загострив метафору, підкресливши, що інтелект (на відміну від тіла) живить переважно чуттєва матеріальна субстанція — бойні, госпіталі, кладовища й порнофільми. Матеріалізм пригнічує, рятує ж нас розум, який вільно ширяє над людськими змаганнями. Можливо тому Бог зробив наш світ таким цікавим і принадним.² У іншому місці письменник додає: «Я думаю, що всі справжні інтелектуальні таланти подібні до орхідей, що живляться соком дерев, що струхлявіли і зогнили».³ Проте навряд чи подібний погляд на речі здатен надихнути українських ідейних пуритан.

Будь-яке інформаційне повідомлення має різний обсяг для різних одержувачів. З цього витікає, що поєднання тексту і контексту може створювати нові інформаційні сутності. Сама по собі здатність інформації продукувати нову інформацію (у термінах нерівноважної термодинаміки — породжувати автокаталітичні кільця) була відома ще задовго до перших публікацій з синергетики. Фактично створенням нової інформації «з нічого» є вся історія життя на Землі, а принципова можливість самоконструювання інформації не тільки у світі математичних абстракцій, але й у фізичному світі вважається нині доведеною. При цьому інформація та знання дуже нагадують фондову біржу: чим більше ви хочете бути впевненими, що не втратите свої статки, тим меншими є ваші шанси

¹ Див.: Сент-Екзюпері, Антуан де. Записники: твори в 4 т., Т. 1. — Київ: Видво Жупанського, 2009. — С. 196–197.

² Див.: Мілош Ч. Придорожній песик. — Львів: Літопис, 2001. — С. 18.

³ Див.: Milosz C. Native Realm. — N. Y.: Farrar, Straus and Giroux, 2002. — P. 118.

заробити хоча б щось.¹ Утім, найбільшу інформаційну проблему сьогодення становить функціонування інформаційних «големів».²

Щоб створити голам, схему штучного інтелекту проєктують на систему, елементами якої виступають окремі індивіди, групи людей і комп'ютери. Отриманий об'єкт за своїми властивостями є апсихічним і нагадує описаного колись Т. Гоббсом Левіафана. Сучасне розуміння голема як штучного інтелекту, логічними частинами якого є люди, замкнені в закриту ієрархічну систему, є добре відомим.³ Як інформаційні об'єкти, големи поводяться доволі просто. Їхня активність зводиться до інформаційного живлення, розширення сфери контрольованого впливу, зберігання й примноження своєї елементної бази. Типовими големами є громадські об'єднання, партії, парламентські фракції, урядові комітети, комісії і навіть національні держави в цілому.

Проблема големів полягає у тому, що приплив до них нової інформації є умовою їхньої життєдіяльності і фактором ризику водночас. Големи жадібні до новизни, але самі воліють бути в інформаційному сенсі скупими. Тоталітарні інформаційні големи буквально схибнуті на інформаційній безпеці. Якщо національна держава виступає як авторитарний голам, це завжди помітно. Подібне явище супроводжується цезурою, стандартизацією в системі науки і освіти, обмеженням доступу до Інтернету, а також нудьгою і моралізаторством в ефірі.

Навпаки, інформаційний хаос (какофонія) є вищою формою організації у порівнянні з інформаційною ієрархією та порядком. Саме тому високорозвинені големи виявляють терпимість до брунівських траєкторій інформаційних сполучень. Однак за глибшої

¹ Див.: Анкерсмит Ф. Возвышенный исторический опыт. — М.: Европа, 2007. — С. 49.

² Голам (Golem) — штучна символічна репрезентація людини.

³ Див.: Лазарчук А., Лелик П. Голам хочет жить // Мир Internet, № 10, 2001.

постановки проблеми вона виявляється нерозв'язною. Хоча големи можуть усвідомлювати корисність і необхідність інформаційної свободи, проте на практиці вони прагнуть ніби стати над нею. Бо для големів індивід — це засіб, а не мета, незважаючи на всі аргументи Канта. Тому здорові інформаційні стосунки не можуть обмежуватися големами і потребують «розділених» (Д. Рісмен) індивідів.

Големи не є творчими суб'єктами, а індивіди народжуються такими від початку. Символічна реальність — це реальність людини, вона використовує чинник різноманітності як творчо-експериментальний принцип, големи ж його зневажають. Однак найбільш загрозливий сценарій може виникнути тоді, коли големи претендують на заміщення собою всього символічного світу. З іншого боку, саме ця претензія позбавляє їх останнього можливого виправдання в очах індивіда. Символічна реальність використовує і передає знання, не ставлячи символ вище означуваного. Големи ж, навпаки, сповідують культ символу. Символічна реальність існує як нескінченний і вільний обмін дискурсів, големи ж мають тенденцію зводити дискурси до «ефективних рішень». Голем — це скалок символічної реальності, обмежений політичними, адміністративними або іншими організаційними рамками. Він протистоять символічній реальності як частина — цілому, як порядок — свободі, як монотеїзм — політеїзму. Фактично вся історія Закону України «Про захист суспільної моралі» і створеної на його основі «Національної експертної комісії» є прикладом боротьби голема з живим початком.

Усвідомлюючи гірші наслідки інформаційного авторитаризму, Ж. Ліотар писав, що «погодитися з тим, що головна роль знання — бути необхідним елементом функціонування суспільства і діяти із зайнятого ним місця, можна тільки у тому разі, якщо ми погодилося вважати соціум великою машиною». Інакше кажучи, «ми можемо враховувати його критичну функцію і намагатися орієнтува-

ти його поширення в цьому напрямку, тільки якщо визнаємо, що суспільство не є інтегральним цілим і що воно продовжує дотримуватися принципу заперечення. Альтернатива видається прозою: «однобічність або двоїстість, органічно властива соціальному, функціоналізм або критицизм знання».¹

Правильне розуміння ролі інформації та інформування у контексті символічної реальності призводить до того, що інформаційний обмін і дискусії розглядаються в якості засобів виробництва аргументів, за допомогою яких підкріплюються або заперечуються ті або інші претензії на значущість. Проте найбільш важлива частина інформування — передача сигналів, які допомагають поширювати людські почуття і здібності з одного кінця світу на інший. Як зауважує з цього приводу Н. Вінер, це вкотре глибоко занурює нас у питання про людську індивідуальність і той бар'єр, який відокремлює одну людину від іншої. Тому в сучасному суспільстві має існувати можливість дослідження всіх елементів інформації, а також усіх аспектів її можливих обмежень із значно більшою зрілістю й об'єктивністю думки, ніж це мало місце в часи Н. Макіавеллі.

Західні суспільства, на які в Україні прийнято посилалися, є суспільствами, де прийнято поважати права людини. Проте, перш ніж людина змогла вибороти ці права, вона мала сформуватися в якості самодостатнього індивіда. Останнє, як писав М. Кундера, не могло здійснитися без досвіду європейських мистецтв, які навчили людей виявляти щире зацікавлення іншими і розуміти істини, які суттєво відрізняються від загальноприйнятих.

Відтак, якщо Україні й потрібна якась національна урядова комісія, то це мала б бути комісія для запровадження подібних до «Chapters», «Border's Books and Music», «Barns and Nobel» або «Tower Records» книжкових та аудіо-відео магазинів. Для початку нашої

¹ Див.: Лиотар Ж. Состояние постмодерна. — М. — СПб.: Алетея, 1998. — С. 4—41.

країні не зашкодив би хоч один університет, побудований за принципом академічної свободи, хоч одна справді високого гатунку наукова бібліотека. Натомість, поки що ми маємо ситуацію, коли директор Інституту філософії ім. Г. Сковороди Національної академії наук України займається викоріненням садомазохізму. Але ж мистецьку продукцію не можна «нормалізувати», бо творці за визначенням є моральними скандалістами. Саме завдяки їм життя наповнюється збудливими образами, які відповідають таємним бажанням нашого серця. Що ж стосується людей іншої породи, то хіба заборониш, як сказав колись І. Менухін, «банці консервованої квасолі прагнути до самоствердження»?

4.6. Не лише юридичний коментар до перебігу політичних подій в Україні¹

Даний матеріал написано у дні, коли на майдані Незалежності в Києві та прилеглих до нього територіях вже третій тиждень поспіль вирує Євромайдан. У свою чергу, медійний простір України переповнений політичними пристрастями та емоціями — від апокаліптичних застережень американського історика Т. Снайдера до абсурдного повідомлення про звинувачення громадського активіста у крадіжці мобільного телефону з лікарняної палати...

На цьому тлі залишився практично непомітним вихід із складу Конституційної Асамблеї України 22 листопада 2013 р. голови Комісії з прав людини Асамблеї доктора юридичних наук, професора В. Буткевича. Останній, на відміну від багатьох своїх високопосадових колег, має справді бездоганну професійну репутацію. В українських реаліях часу і місця вчинок колишнього судді Євро-

¹ Перша версія цього есе побачила світ в журналі «Права людини», № 34, 2013. — С. 2–4.

пейського суду (від України) з прав людини у Страсбурзі, а перед тим — працівника від України в ООН В. Буткевича є рішенням високого морально-правового ґатунку.

Як витікає із лаконічних пояснень Володимира Буткевича, ухвалення Кабінетом Міністрів України 21 листопада 2013 р. Розпорядження № 905-р про призупинення процесу підготовки до укладання Угоди про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським Співтовариством з атомної енергії та їх державами-членами, з іншої, є свідченням відвертого нехтування засадами верховенства права в країні.

Адже у цьому випадку *підзаконним* нормативним актом (нижчим навіть за постанову Кабміну) було de facto скасовано дію пункту 5 частини першої статті 85 Конституції України, за якою «визначення засад внутрішньої і зовнішньої політики» відноситься до повноважень Верховної Ради України, а також дію статті 11 Закону України «Про засади внутрішньої і зовнішньої політики» від 1 липня 2010 року в частині, де сказано, що до засад зовнішньої політики України відноситься... «забезпечення інтеграції України в європейський політичний, економічний, правовий простір з метою набуття членства в Європейському Союзі».

Крім того, ігноруванням вимог Конституції та згаданого Закону можна вважати також й відмову чинного Президента України від підписання наприкінці листопада у Вільнюсі угоди про дипломатично погоджене перед тим асоційоване членство України в Євросоюзі. Адже, як і Кабінет Міністрів України, Президент України відноситься — за конституційним рейтингом повноважень — до *підзаконних*, а не *надзаконних* державних структур. Це означає, що спонтанна відмова будь-якого органу Української держави чи навіть її очільника від євроінтеграційного курсу може бути прийнятною лише після внесення Верховною Радою України відповідних змін до Закону України «Про засади внутрішньої і зовнішньої політики» (2010).

Більше того, перехід України через асоційоване членство в Євросоюзі до відкритого й прямого визнання політичних, економічних і культурних цінностей Західної Європи стає прикметною рисою її конституційного ладу, визначати і змінювати який може — на основі частини другої статті 5 Конституції України — **виключно** народ України. Слово «виключно» означає в даному випадку принципове вирішення цього питання **без посередництва** парламенту чи урядових структур, тобто через загальнонаціональний референдум. Інакше кажучи, через свою асоціацію з Євросоюзом Україна остаточно визнає для себе непорушність людської гідності, свободи, демократії і ринку. За цими категоріями проглядають конституційні цінності більш конкретного змісту: вільне пересування осіб, товарів, послуг і капіталу.

На тлі вищезазначеного дії української влади в період 21–28 листопада 2013 року свідчать про неприйнятно низький рівень її конституційної і правової культури. Однак проблема полягає не лише в ігноруванні державою принципу верховенства права. Жорстокість і зафіксована відеокамерами брутальність «Беркуту» в ніч на 30 листопада 2013 року свідчать не лише про нічим не виправданий максималізм поліцейських наказів, але й про рослинний примітивізм української правоохоронної системи в цілому. Адже люди спецпідрозділу поводитися на майдані не як вишколена на застосування примусу, але дисциплінована сила, а як чернь у камуфляжі, легітимована на задоволення своїх садистичних інстинктів.

Утім, верховенство права в Україні потерпає не лише через вулично-поліцейське свавілля. Дрібнішою, але не менш відразливою є українська звичка сплачувати «гонорари» опонентам за участь у захисті правових дисертацій, або коригувати (фальсифікувати) результати дисертаційних захистів, коли йдеться про амбіції міністерського рівня. Загалом, на право і Конституцію влада дивиться іноді так само, як мавпочка на окуляри у класичній байці

І.Крилова, про що свідчать факти. Чого варте, наприклад, визнання Конституцією 1996 року «життя людини» в якості «найвищої соціальної цінності», якщо Україна посідає перше місце в світі за рівнем смертності свого населення? Якщо життя людини — найвища цінність, чому в Україні існують черги на закордонні операції для дітей? Якщо життя людини — найвища цінність, то чому для оплати медичних послуг не продаються за демпінговими цінами танки або лімузини з українського Кабміну? З точки зору Конституції України можливість прем'єр-міністра їздити на броньованому «Мерседесі» поступається праву дитини на витратну операцію за кордоном. Фактично все тут зупиняється на рівні готовності уряду ставитися до національного Основного Закону серйозно.

Відтак, є очевидним, що київський *Майдан-2013* постав не лише через ексцес виконавця — побиття і арешт людей, які стояли собі вночі на площі. Драматична відмова В. Януковича від підписання угоди про асоціацію у Вільнюсі була сприйнята молодими українцями спочатку як подзвін по їх найближчим надіям і сподіванням, а дещо пізніше — як подзвін по українській незалежності і політичній свободі в цілому. Свого часу Ю. Шерех (Шевельов) визначив три найбільш актуальних, як він вважав, загрози для України: «московство», «кочубеївщину» і «провінціалізм». Провінціалізм він називав тим українським Карфагеном, з яким необхідно покінчити у першу чергу. Ю. Шерех мав сильний, орієнтований на євроатлантичні політико-правові цінності розум, а тому міг би легко солідаризуватися із словами А. Бобковського про те, що Росія є чужою і ворожою кожному, хто просякнутий Заходом.¹

Чи є відмова українського Президента від підписання угоди про асоціацію зрадою національних інтересів України, черговим проявом «кочубеївщини» й, водночас, «московства»? Для багатьох із

¹ Див.: Бобковський А. Війна і спокій. Французький щоденник 1940–1944. — Київ: Критика, 2007. — С. 239, 284.

тих, хто нині стоїть на майдані Незалежності це виглядає саме так. З огляду на східні візити В. Януковича, до його політичного фіаско у Вільнюсі додається ще й гріх «московства». Проте моє розуміння змісту подій дозволяє зробити дещо інші припущення. Зокрема, ще за декілька днів до скандальної відмови уряду від євроінтеграційного курсу на робочій зустрічі з німецькими колегами-правозахисниками в Берліні мені довелося почути слова экс-посла ФРН в Україні Д. Штюдемана про те, що Україна майже «математично», тобто на основі фінансово-економічних розрахунків не може доступитися до Європи.

Як пояснив, спираючись на свої джерела пан Дітмар, українська скарбниця є практично пустою, а національний борг — вражаючим уяву. При цьому ні Євросоюз, ні США не можуть і не збираються (на момент розмови) приходити Україні на допомогу. Оскільки ж Україна все одно мусить якось та жити, вона приречена позичати гроші у свого північного сусіда. У свою чергу, росіяни погодяться на мільярдні вливання в Україну лише за умови різкого пониження її свободи маневру.

Звідси логічно постає два питання: чому євроатлантичний світ не може надати допомогу Україні; чому Україна опинилася в стані неоголошеного банкрутства? Хоч це й дивно, але обидві відповіді є майже однаковими. З одного боку, Україні не хочуть давати грошей, бо вона хронічно витрачає їх не на те, на що позичає. У більшості випадків гроші позичаються Заходом на проведення реформ в дусі Л. Бальцеровича, ідеї якого не набули популярності в Україні. З іншого — Україна наблизилася впритул до банкрутства саме тому, що ще й досі не наважилася обрізати пуповину, яка єднає її із радянським тоталітарним спадком.

Україна стала нині корумпованою, погано освіченою і бідною країною просто тому, що не наважилася вчасно піддатися спокусам свободи і ринку. Замість ліберальної демократії, свободи підприємництва і торгівлі вона педалює податковий шантаж, бо-

жевільне адміністрування і ксенофобію щодо усього, пов'язаного із здоровим глуздом.

Не секрет, що Україна перетворила свої університети на провінційні училища, де студенти розучилися навіть елементарно множити і ділити, не кажучи вже про обрахунок відсотків. Тобто університети беруть всіх, хто здатен платити. Кажуть, що й в США реально зустріти подібних студентів, але там вони існують на задвірках освітньої системи. У нас же їх вільно спостерігати в аудиторіях елітних вишів. Нещодавно стикнувся із студенткою другого курсу, яка не могла обрахувати дві третини від трьох яблук. Прикро, але українські студенти у своїй масі не володіють також іноземними мовами, чого зовсім не скажеш про університетську молодь у Польщі.

За статистикою, на закупівлю літератури для українських вишів виділяється близько 300 тис. доларів США на рік, у той час як лише Оксфорд для цього витрачає у 20 разів більше. Не кращою є й вітчизняна статистика учбового навантаження. Зокрема, навантаження на одного українського професора або доцента становить приблизно 600–800 учбових годин на рік, одного польського — 220–250 годин, а на професора з Гарварду — 90 годин річно. Утім, навіть український обиватель витрачає приблизно у сто разів менше грошей на придбання книжок і журналів, ніж пересічний громадянин ФРН.

Останнім часом український уряд все-таки почав виділяти кошти на навчання української молоді за кордоном. Але ж як грубо й не по-людськи здійснюється тут відбір претендентів. Ректорам і проректорам вишів доводять рознарядки, які ті не завжди в змозі виконати вчасно. Проте цифра, як у нас прийнято, має абсолютний характер, а тому під ніж західних відбіркових комісій часто-густо кидають здібних і талановитих, але не обізнаних в іноземних мовах студентів. За цих умов інтенсивна співбесіда англійською сприймається останніми як психологічне знущання. Однак заро-

зумілість Міністерства освіти і науки України проявляється ще й в тому, що воно взагалі погордливо ставиться до західних наукових ступенів і дипломів.

Якщо подивитися на українську культурну реальність крізь призму щойно відкинутих урядом і Президентом перспектив, то метафорично її можна назвати «культурним голодомором». Як відомо, сучасне мистецтво жителі і гості Києва пізнають завдяки *Мистецькому арсеналові* та *Галереї В. Пінчука*. Але в Берліні щомісяця проходить близько 200 експозицій одної лише фотографії, суттєвий відсоток якої належить до світового рівня. Що ж стосується *концептуальної* фотографії, то вона в Україні залишається практично невідомою через її незрозуміння.

Кого ж у такому випадку все-таки поціновує Україна? Відповідь лежить на поверхні — це вище чиновництво, держапарат, агенти держави. Вилка бюджетних зарплат в Україні нині дорівнює приблизно 1:40 (у Західній Європі 1:4, у США 1:5). Це означає, що зарплата українського народного депутата у 4–5 разів є більшою від середньої зарплати професора, а державне утримання (аналог пенсії) судді Конституційного Суду є більшим від зарплати професора у 6–8 разів. Не дивно, що при таких «гарантіях» незалежності вищі судові ланки перетворилися у нас із охоронців громадянського суспільства на прямий ресурс, інструментальний засіб державного Левіафана.

Що ж стосується добробуту українського народу, то тут ситуація вочевидь скромніша. Україна (за даними журналу *The Economist*) мала у 1990–2000 роках найнижчий у світі показник економічного зростання. Ще й сьогодні Україна виробляє лише 3.100 дол. США річного ВВП на особу (Угорщина — 12.800, Польща — 12.300, Росія — 10.300 відповідно).¹

¹ Див. відповідні таблиці у: Світ у цифрах 2013 року. — Київ: Вид-во «Тижень», 2013.

Розмір середньої заробітної плати в Україні становить близько 410 дол. США на місяць, причому розмір зарплати лікарів та вчителів дорівнює 300–350 дол. на місяць, що для сучасної Європи є безпрецедентним. За даними, які наводить у своєму блозі політолог О. Гарань, Україна за останні три роки збільшила зовнішній борг на 9 мільярдів дол. США, тобто майже на третину. При цьому загальний державний та гарантований державою борг України зріс за цей же період приблизно вдвічі. Тобто чинний уряд спромігся набрати боргів майже стільки ж, скільки всі попередні уряди України за 18 років.¹

Також на третину за останніх 1,5 року скоротилися золотовалютні резерви нашого Національного банку. При цьому за 9 місяців поточного року обсяг іноземних інвестицій в Україну скоротився на 36%, що є свідченням очевидної невідповідності нашої економічної кон'юнктури вимогам часу. З іншого боку, реформаторських зусиль уникали практично всі колишні прем'єр-міністри і президенти України. Не посилав українських студентів вчитися за кордон не лише «реакціонер» Л. Кучма, але й «революціонер» В. Ющенко. Нецільовим витрачанням державних коштів відверто грішила Ю. Тимошенко. У моральну депресію українське суспільство загнала й прокурорська казуїстика розслідування справи про вбивство Г. Гонгадзе.

Не дивно, що народ демонструє свою незгоду із сьогоднішнім. Знесення пам'ятника В. Леніну на бульварі — це пароксизм болю від вже нічим не виправданого терпіння. Скептики посилаються іноді на те, що не всі люди на київському майдані можуть пояснити причини своєї поведінки. Між тим, причини існують і світ зміг розгледіти їх за тисячі кілометрів.

Схоже, що попри свіжий сніг, українці раптом почули голос природньої переміни. Чи зможе українська влада усвідоми-

¹ Див.: Електронний ресурс: http://blogs.pravda.com.ua/authors/haran/52a1eab8ac7c0/view_print/

ти потребу змін в унісон з народом — головне питання. Зокрема, М. Азаров нагадує нині чеховську «людину в футлярі», яка сприймає реальність під уже не існуючим в суспільстві кутом зору. Для українського ж Президента питання стоїть складніше. Принаймні зовні його риторика не свідчить про віру у творчий потенціал народу. З іншого боку, як писав колись І. Лисяк-Рудницький, українцям часто бракувало не стільки еросу, скільки логосу. Поєднати національну пасіонарність із тверезим розрахунком є актуальним завданням української влади.

Але спочатку влада має розібратися сама із собою. Можливо, В. Янукович справді знаходиться під сильним тиском президента Росії В. Путіна — вічно скептичного «доброзичливця» України. Проте цілком ймовірним є й те, що Віктор Янукович просто **не вміє не «ставити віз добробуту попереду коня свободи»** (М. Рокар). Даний ментальний стереотип є у своїй основі суто радянським. І його пролонгація становить більшу загрозу для України, ніж «Карфаген провінційності», про який так пристрасно писав свого часу Ю. Шерех.

Література для зацікавлених

1. Beatty David. Constitutional Law in Theory and Practice. — Toronto, Buffalo, London: University of Toronto Press, 1995.
2. Cohen Bernard I. Science and the Founding Fathers. — New-York, London: W.W. Norton and Company, 1995.
3. Elazar Daniel J. The American Constitutional Tradition. — Lincoln and London: University of Nebraska Press, 1988.
4. Howard Dick A.E. Constitution Making in Eastern Europe. — Washington, DC: Woodrow Wilson Press, 1993.
5. Outline of the U.S. Legal System. — USA.: Department of State, 2004.
6. Бернам У. Правовая система Соединенных Штатов Америки. — М.: Новая юстиция, 2006.
7. Бьюкенен Д. Сочинения. Т. 1. — М.: Таурис-Альфа, 1997.
8. Гаск Ф. Конституція свободи — Львів: Літопис, 2002.
9. Гетьман В. Як приймалась Конституція України. — Київ: 1996.
10. Дайси А. Основы государственного права Англии. — М.: Изд-во Сытина, 1907.
11. Дюги Л. Конституционное право. — Одесса: Юридическая литература, 2005.

-
12. Каленский В. Билль о правах в конституционной истории США — М.: Наука, 1983.
 13. Каррі Д. П. Конституція Сполучених Штатів Америки. Посібник для всіх. — Київ: Веселка, 1993.
 14. Конституційна реформа: експертний аналіз. — Харків: Фоліо, 2004.
 15. Конституційна юрисдикція: підручник. — Харків: Право, 2012.
 16. Конституційний процес в Україні (2005–2008). — Харків: Права людини, 2009.
 17. Конституція для Європи. — Київ: Юстініан, 2008.
 18. Корогод Г., Грובהва В. Перша Конституція України. Пилип Орлик і його діяльність в еміграції: навчальний посібник. — Суми: Університетська книга, 2011.
 19. Марголін А. Державний устрій Сполучених Штатів Америки. — Нью-Йорк: УВАН, 1956.
 20. Олсон М. Власть и процветание: Перерастая коммунистические и капиталистические диктатуры — М.: Новое издательство, 2012.
 21. Оніщук М. Український конституціоналізм: виміри модернізації (вибрані статті). — Київ: Юрінком Інтер, 2013.
 22. Потульницький В. Історія української політології. — Київ: Либідь, 1992.
 23. Речицкий В. Конституционализм. Украинский опыт. — Харьков: Фолио, 1998.
 24. Речицкий В. Политический предмет конституции. Киев: Дух и Литера, 2012.
 25. Речицкий В. Прості цінності конституціоналізму // Критика, № 1–2, 2011.
 26. Ролз Д. Теорія справедливості. — Київ: Основи, 2001.

-
27. Сіган Б. Г. Створення конституції для народу чи республіки, які здобули свободу. — Київ: Інститут демократії ім. Пилипа Орлика, 1993.
 28. Таманага Б. Верховенство права: історія, політика, теорія. — Київ: Києво-Могилянська академія, 2007.
 29. Україна: антологія пам'яток державотворення Х–ХХ ст.: у 10 т. Том: 7–10. — Київ: Основи, 2008–2009.
 30. Федераліст: коментар до Конституції Сполучених Штатів. — Київ: Сфера, 2002.
 31. Шаповал В., Корнеєв А. Історія Основного Закону (конституційний процес в Україні у 1990–1996 роках). — Харків: Фоліо, 2011.
 32. Шевчук С. Основи конституційної юриспруденції. — Київ: УПФ, 2001.
 33. Шляхтун П. Конституційне право: словник термінів. — Київ: Либідь, 2005.

Наукове видання

РЕЧИЦЬКИЙ
Всеволод Володимирович

КОНСТИТУЦІОНАЛІЗМ
КОРОТКА ВЕРСІЯ

(читанка з конституціоналізму
для зацікавлених)

ISBN 617-587-121-8

Відповідальний за випуск *Євген Захаров*
Редактор *Ірина Рапп*
Комп'ютерна верстка *Олег Мірошніченко*

Підписано до друку 19.03.2014
Формат 60×84 1/16. Папір офсетний. Гарнітура PT Serif
Друк офсетний. Умов. друк. арк. 14,83. Умов. фарб.-від. 16,05
Умов.-вид. арк. 16,36. Наклад 1000 прим.

Харківська правозахисна група
61002, Харків, а/с 10430
<http://khpg.org>
<http://library.khpg.org>

Видавництво «Права людини»
61112, Харків, вул. Р. Ейдемана, 10, кв. 37
Свідоцтво Державного комітету телебачення і радіомовлення України
серія ДК № 3065 від 19.12.2007 р.

Надруковано на обладнанні Харківської правозахисної групи
61002, Харків, вул. Іванова, 27, кв. 4